

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

ЧАЧАК 1969

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

R E C U E I L
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL

I

ČAČAK
1969.

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

I

ЧАЧАК
1969.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ**

I

**Редакциони одбор
Радомир Станић, Милена Икодиновић,
Душанка Ранковић и Милован Вуловић**

**Одговорни уредник
Милован Вуловић**

**Технички уредник
Стеван Секованић**

**Насловна страна
арх. Слободан Борбенић**

**Лектор
Миле Јаћимовић**

**Коректор
Михаило Танасковић**

**Превод на француски
Иванка Марковић**

**Издавач Народни музеј — Чачак
Штампа „Литопапир“ — Чачак**

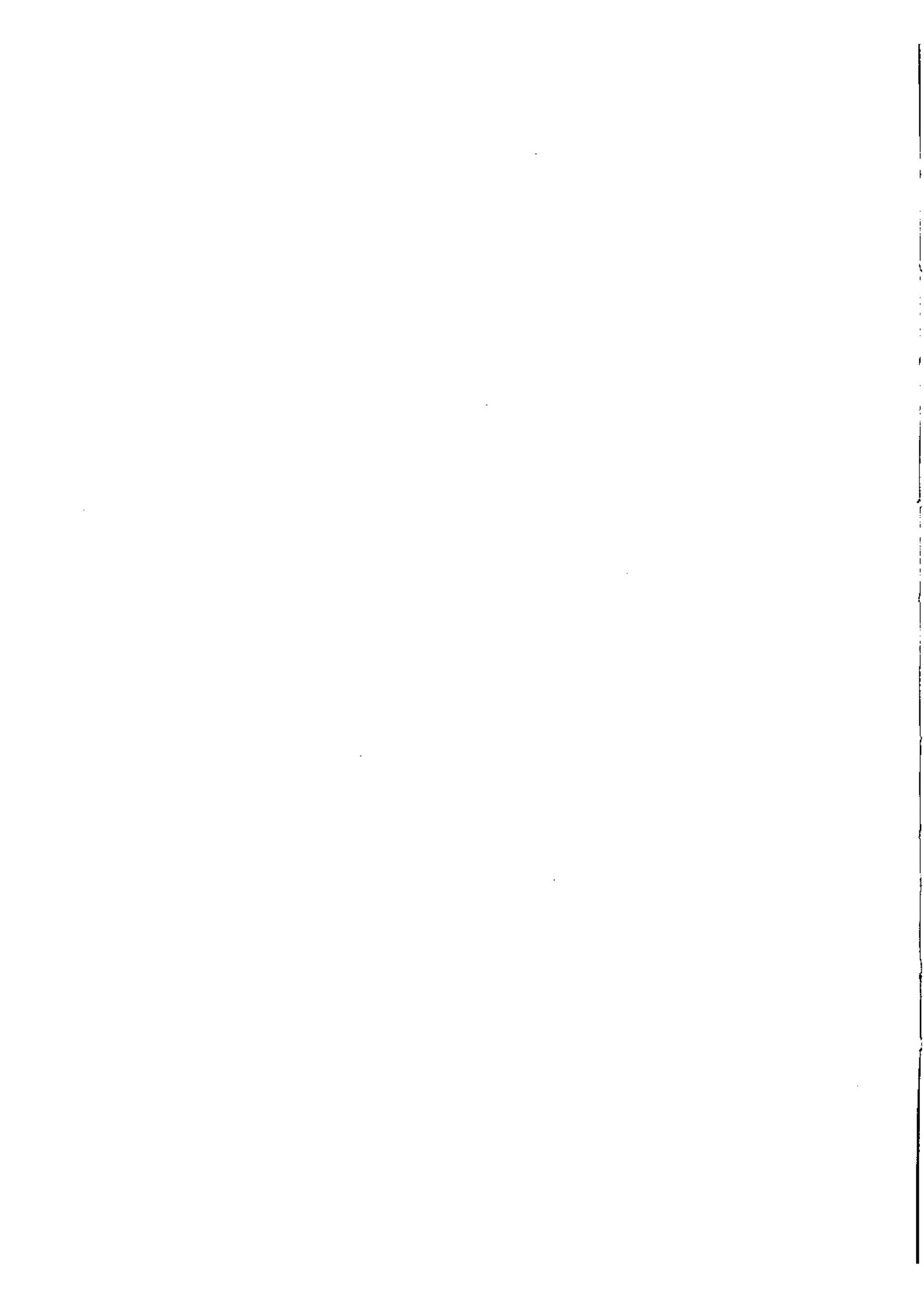
Готово је незамисливо да се данас када су струјања научних токова у свету снажнији и израженији него икада, једна музејска институција као што је наша, може афирмисати без појаве публикације која би била оличење њених напора и резултата. Потреба за таквим продором осећала се одавно и паралелно са амбицијама с којима је музеј отпочињао рад и када је резултат тог рада био све очигледнији. Објективне тешкоће које су пратиле делатност музеја нису, ипак, онемогућиле делимично остваривање таквих тежњи. Досадашње публикације музеја, а посебно „Атеница“, сведочанства су не само о једном савременом изразу научно-истраживачке мисли која је битна карактеристика у раду ове установе, већ представљају и неопходно искуство на онову којег се сигурније и плодотворније може ићи даље.

То кретање напред, које су сарадници музеја доказали својим прилозима у овом Зборнику, треба да трасира и означи даљи пут у потпунијем и постицајнијем исказивању и потврђивању стручне па и научне радозналости и интересовања.

Свесни да први број Зборника није настао ни без храбрости ни без одговорности, уверени смо да њиме, управо, отпочињемо један племенит посао. Пре свега, одужујемо дуг сачуваном културно-историјском наслеђу овог подручја које својим вредностима и непроученошћу чека на истраживача. Замишљен као публикација која ће сачињавати збир резултата, постигнутих у истраживању како стручњака музеја тако и осталих спољних сарадника, Зборник се појављује са амбицијом да постане и остане стално гласило музеја. Један од његових непосредних циљева јесте да окупи што већи број млађих сарадника, да постахне њихово научно-истраживачко интересовање и да тиме развије осећање за потребом проучавања прошлости западног Поморавља.

Подришка коју Редакција очекује како од поштовалаца прошлости, тако и од града у коме Зборник настаје, биће, уствари, подстрек у настојањима да се концепција, садржај и физиономија стално дограђују. Примедбе које се, свакако, могу очекивати биће такође од неоцењиве користи.

Редакција

МИЛЕНА ИКОДИНОВИЋ

ЗАШТИТНО ИСКОПАВАЊЕ ХУМКЕ У ЛУЧАНИМА

Мања некропола хумки у Лучанима налази се на локалитету „Крушевље“, сада Нова колонија. То је, у ствари, једна издужена коса оријентисана исток-запад, која се окомито завршава и прелази у котлину речице Белице на око 3 км удаљености од њеног ушћа у Зап. Мораву. Она представља крајње огранке Рује, познате по великом броју праисторијских тумула.¹

Не може се тачно утврдити колико је хумки сачињавало ову некрополу. Рекогносцирањем терена 1956. године,² констатовано је четири хумке, од којих је само једна добро очувана, остале три су скоро потпуно уништене просецањем улица и заравњивањем земљишта приликом изградње насеља 1952. године. Том приликом, по причању мештана, још неке хумке су заувек нестале са површине.

Даљом изградњом стамбених објеката 1964. године, била је угрожена и последња очувана хумка. Стога је Народни музеј у Чачку предузео заштитна ископавања.³ Циљ је био да се хумка испита материјал спасе и да се на тај начин донекле изврши идентификација локалитета, који спада у комплексе драгачевских тумула, веома важних за проучавање бронзанодопске културе на територији Западне Србије.

* * *

Евидентиране хумке се простиру на јужној страни поменуте косе. Подигнуте су без неког одређеног реда, али ипак у правцу пружања косе. Растојање између две суседне хумке износи од 10-12 м. Очувана хумка 1 је била прилично великих димензија и скоро правилног купастог облика са незнатним издужењем у правцу север-југ (сл. 1. Деформациј је највероватније настала услед приличног нагиба терена, па се отуда северни делови хумке једва издвајају од нивоа терена, а висока разлика периферних тачака на координати С—Ј износи 1,20 метара.

Археолошки радови на хумци 1 су вршени по координантном систему с тим што нису остављани контролни краци. Координатне осе орјентисане према главним странама света делиле су хумку на четири сегмента (А—Д), а откопавањем истовремено два супротна сегмента добијени су потребни профили (сл. 2). У почетку откопавање је вршено скидањем хоризонталних слојева дебљине око 20 цм. Међутим касније, што се ишло даље према основи, водило се рачуна о природном нагибу терена, па се у том случају одступало од већ устаљеног принципа. У току радова поједини непокретни објекти остављени су *in situ* како би се могли у целини снимити после потпуног откривања.

Подаци добијени током ископавања показали су да је хумка земљано-камене конструкције, централног типа (пр. 1). Имала је скоро кружну основу, пречника око 20 метара, док је висина износила 1,55 м од здравице. У погледу начина насипања показује јединствен карактер. Одмах испод танког хумусног слоја, налази се жућкасто-мрки слој, који постаје нешто чвршћи око центра хумке, а у боји добија сивљи тон. Овај слој директно налаже на здравицу, која има карактер жуте глине. На основу овога може се претпоставити да је првобитан хумусни слој скинут, односно подлога делимично нивелисана приликом подизања хумке. У југоисточном и источном делу, ближе центру, утврђено је да је хумка оштећена каснијим укопавањем. У насутуј земљи по целој хумци нађено је појединачних комада недовољно карактеристичне праисторијске керамике, два ножића од кремена, а по периферним деловима у површинском слоју мањих комада гвоздене згуре, ситнијих фрагмената римске опеке и једна гвоздена римска стрелица. У читавој хумци, поуздано се може тврдити постоје три гробне целине. Налаз означен као гроб 4 нема довољно сигурних елемената да би се могао третирати као гроб.

ГРОБ 1 — Спалиште, заузимало је централни простор хумке и представљало примеран гроб (пр. 1). Његово незнатно одступање према југоисточној страни од фиксираног центра је настало отуда што првобитан облик хумке није у потпуности очуван, па прави центар није ни могао бити утврђен. Управо, спалиште је лежало на нивоу основе хумке одмах изнад здравице, на дубини 1,14 — 1,37 м. Захватало је површину кружног облика, пречника око 3 метра, а састојало се из камене ломаче и прстенасте површине испуњене остацима горења. Ломачу уствари чини једна подлога од крупнијег речног белутка и ломљеног камена, пречника око 1,90 м (сл. 3). Оштећена је на југоисточној страни каснијим укопавањем, јер ра-збациани налази камена, горелих костију и фрагменти оштећене урне праћени на том простору од дубине 0,55 — 1,04 м могу се само с тим довести у везу. Судаћи по основи, најпре је подигнута камена ломача непосредно на слоју жуте земље, која директно прелази у здравицу, а затим је на тој припремљеној подлози извршено спаљивање покојника. Интензиван слој печене земље, мрко црвене боје, дебљине до 20 см простирао се само изнад камене подлоге. У овом случају откривени су спорадични остаци калцинираних костију, док је највећа количина лежала директно на камену. Знатан део калцинираних костију био је положен и у урну, која је највероватније била постављена на периферном делу ломаче, где је констатовано оштећење. Претходно је напоменуто да је око ломаче фиксирана прстенаста површина, ширине од 0,70 — 0,80 м испуњена гаром, пепелом и већим комадима угљенисаног дрвета. Занимљиво је споменути да су ови остаци праћени према дубини још десетину сантиметара, али само на простору који није обухваћен каменом подлогом. Спалишту припадају следећи налази:

а) У централном делу спалишта, на дубини 1,08 м откривен је суд, који је под притиском земље био здробљен, али је у потпуности реконструисан (сл. 4, 5). Биконичног је облика, равнoг дна и издуженог врата. Обод је профилисан, односно извијен на спољну страну. Од обода иду две тракасте дршке и у благом полукругу спајају раме са ободом суда, не прелазећи његову висину. Суд је рађен од добро пречишћене земље, неуједначене жућкасто-мрке боје, глачане површине. (Висина суда износи 19,5 см, преч. стопе 6,5 см, преч. отвора 10 × 10,5 см; инв. бр. 464).

б) Фрагменти суда откривени у слоју печене земље. Реконструкцијом се добио суд коничног облика са две тракасте дршке, које спајају обод са раменом суда (сл. 6.). На заравњеном непроф-

илисаном ободу је орнаменат утиснутог нокта. Овај орнаменат је такође изведен врло пластично на рамену суда, а прати се од једне до друге дршке. Керамика је добре фактуре, изразито сиве боје. Судећи по карактеру керамике и деформисаном облику реконструисаног суда, произилази да је у моменту спаљивања разбијен и такав положен на ломачу. Отуда многи фрагменти нису могли да се уклопе у реконструкцију. (Висина суда 13,5 см, преч. отвора 15 см, преч. стопе 8,2 × 9 см; инв. бр. 463).

в) Урна деформисаног крушкастог облика с кратким цилиндричним вратом, благо заобљеним ободом и равним дном (сл. 7). Суд је доста грубо обликован, тако да су и тракасте дршке несиметрично постављене. Оне полазе испод обода и иду до рамена суда спајајући две пластичне траке са отисцима нокта. Керамика је грубе фактуре са доста крупних зрна песка, недовољно печена, боје жућкасто-мрке. (Висина суда износи 28 см, преч. отвора 19 см, преч. стопе 8,5 см; инв. бр. 462).

Оштећена урна је откривена на дубини 0,87 м, наиме на нешто вишем нивоу од налаза са спалишта. Припада дислоцираном слоју, на месту оштећења ломаче. На овом простору, као што је раније речено, откривени су фрагменти урне од дубине 0,55 — 1,04 м (основа ломаче). Овај податак сасвим јасно указује да урна припада гробној целини примарне инхумације. У прилог овој констатацији може да послужи и кружна површина жуте стерилне земље, која се јасно издваја испод ломаче, подразумевајући и оштећени део, што значи на простору са фиксираним остацима фрагментоване урне.

ГРОБ 2 — У питању је урна са остацима спаљеног покојника нађена у слоју жућкасто-мрке земље у којој није било никаквих трагова горења, нити пак других гробних налаза, односно прилога. Лежала је на дубини 1,38 м, у југозападном делу хумке, ближе периферији (пр. 1). Урна је под притиском земље била здробљена, доста оштећена, те отуда и није могла да се изврши реконструкција. Доњи део трбуха суда има изразиту профилацију, с наглашеним сужењем при стопи. Фрагменти врата указују на цилиндричан облик, који се према отвору незнатно проширује. Украшен је плитким, хоризонталним канелурама. Обод недостаје. Очуване су две тракасте дршке, вероватно биле постављене на трбуху суда и два сасвим мала фрагмента с брадавичастим испупчењима. Суд је грубље фактуре, дебљих зидова, мрке боје (инв. бр. 469) (сл. 9).

ГРОБ 3 — се налазио на периферном југозападном делу хумке, на дубини 1,72 — 1,94, што значи да је био накнадно укопан у здравицу (пр. 1). Овај гроб је имао интересантну конструкцију, правоугаоног облика, која се састојала од подлоге и оквира белутка. Подлога је припремљена од ситног туцаника, дебљине 7 — 10 см. Изнад ње на растојању од петнаестак сантиметара била је постављена трака ситнијег речног белутка, чија је ширина износила око 40 см. Уоквирен простор захватао је површину димензија 1,90 × 0,50 м, која се отприлике поклапа с подлогом (сл. 10). У гробу нису констатовани никакви трагови покојника у слоју земље између оквира и подлоге само је откривено неколико сасвим ситних атипичних фрагмената праисторијске керамике. Свакако је у питању празан гроб — кенотаф.

ГРОБ 4 (?) откривен на дубини 1,20 м, је у ствари једна овална површина (1,20 × 0,30 м) са остацима угљенисаног дрвета, пепела, калцинисаних костију и фрагмената керамике (пр. 1). Нема индикација да је на самом месту вршено спаљивање. Фрагменти керамике припадају једном већем суду грубље фактуре, мрко-црвене и жућкасте боје. Припадају деловима трбуха суда, без изразите профилације. По карактеру и боји ова керамика је сасвим слична урни из гроба 1, односно са спалишта. Није могуће сасвим поуздано тврдити да овај налаз представља гроб. Пре свега, остеолошки остаци су такви да се не може сигурно рећи да ли се ради о људским костима или не. Уколико је гроб, спаљивање покојника је извршено ван хумке, а само незнатни остаци положени у гроб. Међутим, није искључено да овај налаз, судећи по стратиграфском положају, представља остатке неког обреда вршеног за централни гроб.

* * *

У јужном делу хумке откривено је ватриште и то на нивоу основе хумке. Захватало је неправилну површину, издуженог облика, величине 3,90 × 1,60 м с пружањем у правцу северозапад-југоисток (пр. 1). На целој површини постојали су интензивни трагови ватре (црвена земља, пепео и угљенисано дрво). Овде на ватришту у слоју чврсте, спечене земље, максималне дебљине 10 см нађено је доста ситних фрагмената керамике, који искључиво припадају мањим судовима. Реконструисан је само један судић, биконичног облика с кратким цилиндричним вратом и једном очуваном тракастом дршком (сл. 8). Тип оваквих судова могу имати једну или обе дршке, које иду од обода до рамена суда. Реконструисан судић је

жућкасто-мрке боје, доста добре фактуре, недовољно печен. (Димензије вис. 6,5 см, шир. отвора 6 см, преч. дна 3 см инв. бр. 471). Интересантно је поменути да су такође у слоју гореле земље на ватришту запажене грудвице чисте глине, овалног пресека. И поред пажљивог издвајања прави облик није могао да се установи, свакако да су биле ваљкастог облика, стављене на ватриште у сировом стању, па су отуда периферни делови црвене боје добро печени, док је средишни део остао сив. Ова појава се једино може схватити као један вид вршених обреда на самом ватришту. На основу стратиграфских података цео налаз се везује за централни гроб, а судећи према његовом карактеру, може се донети закључак, да су приликом спаљивања покојника на ломачи, у самој хумци, вршене и друге ритуалне радње.

* * *

Од предмета ван гробних целина истиче се налаз бронзаних гривни. Гривне су нађене североисточно од центра, на дубини 0,69 м и то у слоју чисте жуће земље (пр. 1; сл. 11). Непосредно уз саме гривне земља је била мало браонкасто обојена у сасвим танком слоју. Могуће је да су то били остаци органске материје — кожа или дрво. Обе гривне су мањих димензија, скоро потпуно идентичне. Отвореног су типа с дугмасто проширеним крајевима, лучног пресека. Орнаментисане су сноповима паралелних линија, гирландама и орнаментом рибљег мехура. (Димензије: 5,5 × 4,6 см. (сл. 12).

Овај налаз гривни, по свом положају у хумци, једино се може тумачити као прилог централном гробу. С обзиром да се гривне налазе на доста нижем нивоу од приложених предмета на спалишту, претпоставља се да су свакако постављене по завршетку сахрањивања, односно приликом насипања хумке. Не постоје никакве индикације да су накнадно укопане или доспеле на неки други начин.

Потребно је још нагласити да је у горњим слојевима на целој површини хумке нађена извесна количина изолованих керамичких фрагмената. Они припадају искључиво већим судовима, грубље фактуре. У северозападном периферном делу хумке откривена је већа количина фрагмената масивног суда с тракастим дршкама (реконструкција није могућа). Веома је интересантан фрагмент керамике с пластичном траком, нађен у површинском слоју на источном периферном делу хумке. У већини случајева сви ови фрагменти по фактури су врло слични керамички из гроба 4, а такође и урни са

спалишта. Отуда се и ова појава може тумачити као резултат обреда након првобитног сахрањивања. Међутим, није искључено да појединачни фрагменти нису доспели заједно с насутом земљом. Највероватније да су на тај начин доспела и два кремена ножића, јер су нађени у горњим слојевима хумке, ван гробних целина. У хумусном слоју, ближе периферним деловима хумке, запажени су остаци римске опеке и гвоздене згуре, док је у источном делу, такође у хумусном слоју, нађена гвоздена римска стрелица. Ови налази се третирају као површински и свакако су секундарна појава у односу на хумку. Још је потребно навести да је гвоздени комад аморфног облика откривен на дубини 1,05 м поред оштећеног дела спалишта, у непосредној близини фрагментоване урне, што значи да је овде доспео каснијим укопавањем.

* * *

Још једну интересантну појаву у овој бронзанодопској хумци представља калотаста пећ, откривена у источном делу хумке, на нивоу основе спалишта (пр. 1 сл. 13). Пећ је била постављена тачно у оси исток-запад, са отвором према периферији, док је задњи део тачно додиривао обресе прстенасте површине око спалишта. Пећ није у потпуности сачувана, управо већи део калоте је оштећен под притиском земље, а можда и накнадним случајним укопавањем. Имала је основу потковичастог облика (дим.: 2,05 × 1,85 м), с незнатно извученим и суженим отвором, чији распон износи око 0,40 м. Под пећи, нешто угнут у централном делу, имао је премаз чисте глине, окер боје, дебљине до 1 см. Иначе слој печене земље испод овог премаза износио је 5-7 см, а у центролиом делу и до 10 см. Према очуваним деловима калоте очигледно је да је пећ врло солидно обликована. Отисци с унутрашње стране калоте указују на арматуру од дрвета. У питању су вертикалне траке, ширине 6-8 см, које се пружају у благом луку од основе пећи. Попречних отисака нема на очуваним партијама, нити се могло констатовати на испрметаним деловима обурване калоте. Висина очуване калоте износи 0,55 м, а дебљина око 10 см, мада је интензивно црвена земља фиксирана само до петог сантиметра, одакле постаје блеба и постепено се изједначава с насипом хумке. Значи, не постоји јасно издвојена спољна површина калоте (сл. 14).

У пећи је нађено неколико већих каменова, испрметаних са остацима оштећене калоте. У овом слоју, непосредно изнад пода

откривен је фрагмент римске опеке. Других налаза није било, сем незнатних трагова пепела на периферним деловима пода. Испред пећи такође је констатовано неколико каменова и доста остатака угљенисаног дрвета, пепела и гореле земље, који су се пратили скоро до периферије хумке.

Као што се из претходног излагања види, не постоје сасвим поуздани елементи који би говорили о настанку и намени пећи. Стратиграфски подаци донекле наводе на размишљање да је пећ настала у истом моменту кад и ломача и да је можда подигнута у ритуалне сврхе. Међутим, како не постоји никакав покретан материјал, који би везивао ова два објекта, а с обзиром да нам за сада, ни су познате сличне појаве при сахрањивању под тумулима, дубинска подударност поменутих објеката у овом случају није одлучујућа. Напротив, постоје извесни елементи на основу којих би се пре могло закључити да је пећ накнадно укопана у хумку. У опису пећи је наглашено да спољна површина калоте није могла бити тачно издвојена, што значи да калота и није самостално изведена. Оштећења на спалишту и аморфан гвоздени комад нађен поред ломаче могли би се довести у везу са укопавањем пећи. У том случају и остаци гвоздене згуре у површинском слоју такође се могу везати за пећ. Према томе, може се сматрати да пећ потиче из каснијег периода и да је највероватније служила за прераду гвожђа.

* * *

За хронолошко опредељење хумке 1 у Лучанима је од примарног значаја керамичка целина из централног гроба — спалишта. Типолошки најкарактеристичнији налаз представља суд са две дршке (сл. 5), који по својој форми припада пехарима типичним за рани бронзани период распрострањен у већем делу Паноније и централним областима Балкана.⁴ Овај облик суда јавља се, али доста ређе, и у некролама с тумулима Зап. Србије. Тако из хумки у Негришорима (комплекс драгачевских тумула) потичу два пехара са кугластим трбухом, високим вратом и ушицама које не прелазе висину обода.⁵ Примерак скоро идентичан нашем налазу припада скелетном гробу, док други грубље фактуре, нађен је на спалишту скоро по свему сличном лучанској хумки. Поменути судови из Негришора припадају типу Перјамош групе и по М. Гарашанину датоване су у период раног бронзаног доба.⁶ Аналоган суд откривен је код Прибоја на Лиму и највероватније припада гробној целини.⁷ Ј.

Корошец је овај керамички налаз приписао вучедолској групи, али према типолошким карактеристикама и одређеним аналогијама, и овај случајан налаз опредељен је у период раног бронзаног доба.⁸ Доста слични судови су нађени у најстаријим бронзанодопским гробовима у Белој Цркви, и то суд са кугластим трбухом, високим вратом и једном дршком из гроба 24, хумке 1 и група 1 из исте хумке.⁹ Судове из Беле Цркве аутор везује за облике раног бронзаног доба у Панонији и третира их, заједно са налазима из Прибоја и Негришора, као најстарије форме керамике бронзаног доба Зап. Србије.¹⁰ Навешћемо још неке аналогне судове из Чоке,¹¹ Белегиша са локалитета „Градац“¹² и Кисапоста б-а,¹³ који су по форми веома блиски нашем налазу. Међутим, потребно је нагласити да суд из Лучана према својој фактури и стилским карактеристикама (трбух суда биколичног облика, наглащено пластично ребро на прелазу из рамена у врат суда и благо профилисан отвор на спољну страну) припада развијенијој форми пехара у оквиру ове типолошке групе и највероватније припада прелазу или старијој фази средњег бронзаног периода. Да се овај тип судова задржао кроз дужи временски период у нешто измењеном облику, могу да потврде одговарајући керамички примерци с локалитета „Шанчине“ у Белегишу¹⁴ и из праисторијске некрополе у Ритопеку.¹⁵

Овако хронолошко опредељење пехара поткрепљује и аналогије које постоје за урну исте керамичке целине (сл. 7). Суд је већих димензија, врло грубе израде и по свом облику свакако је профане намене („огњишна керамика“). Но у овом случају употребљен је у погребне сврхе. Ово није усамљен случај да се за урне користе судови других облика и намена. Навешћемо сличну урну из некрополе с локалитета „Градац“ у Белегишу, коју В. Трбуховић датује у рано бронзано доба, везујући материјал за групу типа кисапостаг.¹⁶ Међутим, Д. Гарашанин читава групу керамичких судова из овог гроба одређује у време средњег бронзаног доба.¹⁷ Том датовању се придружује слична урна откривена у оквиру равних поља са урнама такође у Белегишу, на локалитету „Стојића гумно“, гроб 78.¹⁸ Овај гроб припада најстаријем хоризонту ове некрополе и према прилозима панонске инкрустоване трансданубиске керамике датује се у бронзу В, по Reineske-у. Може се такође навести још један одговарајући суд из Омољице.¹⁹

Поред налаза из централног гроба лучанске хумке за старију фазу средњег бронзаног периода говори и шоља с ватришта, (сл. 8) која има одговарајуће аналогије у комплексу Панчево — Омољица²⁰ и у

Белегишу на локалитету „Градац“.²¹ Слични керамички облици се сусрећу у оквиру винковачке групе, у чији временски хоризонт С. Димитријевић ставља налаз с поменуће некрополе у Белегишу.²²

И остали керамички налази из хумке у Лучанима одговарају оваквим хронолошким оквирима. Једино се изузима урна — гроб 2 (сл. 9), фрагментарно очувана, која није могла бити реконструисана, али се основни облик ипак могао утврдити) биконичног облика, тракасте дршке на трбуху и брадавичаста испупчења на рамену суда, благо проширен коничан врат са утиснутим плитким хоризонталним канелурама). По извесним елементима ова урна стоји веома блиско са урном из Беле Цркве.²³ Типолошки јој донекле одговарају урне старијег хоризонта с некрополе у Ритопеку.²⁴ Сличне урне по профилацији и фактури нађене су у Јанчићима.²⁵ Свакако да се ради о налазу који припада нешто познијем периоду, односно развијеном бронзаном добу.

Од нарочитог значаја за датирање и хронолошке паралеле је налаз бронзаних гривни са проширеним крајевима, украшене орнаментом гирланда и рибљег мехура. Тип ових гривни је врло распрострањен на ширем подручју Европе. Према S.Foltiny-у датује се најраније у период Reinecke B, односно Toszeg B₂-C.²⁶ Врло блиска аналогија сусреће се у једном налазу из Râcegres, који S. Foltiny ставља у почетак средњег бронзаног доба.²⁷ За рани период средњег бронзаног доба одговарају аналогне гривне са Гласинца. Тако у тумулу VIII из Штрбаца налазимо по свему идентичан примерак, типичан за фазу Гласинца IIa.²⁸ Са подручја Зап. Србије слични примерци и по облику и орнаментацији су откривени у Јанчићима.²⁹ Тип отворених гривни са дугмастим завршецима али без орнаментике је познат из Белотића,³⁰ затим из хумки у Клинцима³¹ и Лучанима,³² чија су датовања оквирна средње бронзано доба до почетка халштата. Што значи да се гривне овога типа протежу кроз шири хронолошки период на подручју Централног Балкана и Подунавља. Наш налаз из Лучана по својим типолошким одликама свакако припада почетку средњег бронзаног периода.

Неопходно је истаћи да за датирање хумке 1 у Лучанима поред хронологије гробних археолошких објеката указују извесни конструктивни елементи, као и обред сахрањивања. Земљано-камена конструкција хумки са примарном централном инхумацијом има врло дугу традицију, односно јавља се још у раном бронзаном добу и траје све до развијеног халаштатског периода са одликама за одговарајући временски период.³³ На основу досадашњих испитива-

ња, познато је да на територији Зап. Србије и гласиначког подручја у раном бронзаном добу доминира скелетно сахрањивање у згрченом или опруженом ставу (гласиначко подручје), или пак спаљивање али без стављања спаљених остатака у урну.³⁴ Скелетни гробови су углавном уоквирени каменим плочама,³⁵ док су спалишта најчешће без икакве припремљене камене подлоге,³⁶ у оба случаја сиромашни прилозима. У средњем бронзаном периоду нарочито Зап. Србије констатован је пораст спаљивања, при чему се обавезно јавља и обред стављања спаљених остатака у урну.³⁷

Ова констатација је од нарочитог значаја за хронолошко опредељење лучанске хумке. Централни гроб — спалиште са припремљеном каменом ломачом, имао је и урну. Истина по извесним одликама несумњиво се везује за неке појаве констатоване у рано бронзанодопским хумкама. Скоро до идентичности налазимо сличности са ломачом из хумке 7 у Негришорима,³⁸ а у хумкама XI и XII у Белотићу, такође се срећу доста сличне појаве³⁹ (спаљивање покојника вршено заједно с приложеним предметима, разбијање судова, појава ватришта везаних за обред сахрањивања). У нашем случају, битно је да су остаци спаљеног покојника једним делом остали на месту спаљивања, док је други део стављен у урну. Дакле, ово је нов моменат који указује на развијенији ритуал кремације, односно на нешто каснији период од горе наведених хумки. Свакако се ради о једном најстаријем облику сахрањивања средњег бронзаног доба, када се упоредо одржавају два начина, скелетна инхумација и кремација при чему се обавезно остаци спаљеног покојника стављају у урну.⁴⁰

На основу свега изложеног, хумка 1 у Лучанима би одговарала старијој фази средњег бронзаног доба Зап. Србије (Reineske B¹) и могла би се датовати у период између 1600-1500 год. пре наше ере.

НАПОМЕНЕ

1. С. Тројановић, Старинар VII, 1, 1890, стр. 105; Исти, Старинар IX, 1, 1892, стр. 45.

2. Систематско археолошко рекогносцирање вршио Народни музеј у Чачку у заједници са Републичким заводом за заштиту споменика културе.

3. Ископавање је извршено у организацији Народног музеја у Чачку, а уз финансијску помоћ војног предузећа „Милан Благојевић“ из Лучана. Ископавањем је руководио М. Икодиновић, кустос Народног музеја у Чачку у сарадњи са М. Зотовићем, кустосом Народног музеја из Т. Ужица и М. Хуђецом, препаратором Народног музеја у Чачку.

4. М. Гарашанин, О пореклу бронзанодопских судова са две дршке на ју-

- гоистоку Европе, РВМ, 5, 1956, стр. 7-9. Исти, Једна скица металног доба Србије, Историски гласник 3-4, 1951, стр. 52-53.
5. С. Тројановић, нав. дело, стр. 8-14, Т. I, 3.
 6. М. Гарашанин, нав. дело, стр. 52-53.
 7. Ј. Корошец, Новији необјављени предмети предповјесне збирке, Гласник хрватских земаљских музеја у Сарајеву, LIV, 1942, стр. 52, сл. 2.
 8. М. Гарашанин, нав. дело.
 9. М. Гарашанин — Д. Гарашанин, Ископавање тумула у Белотићу и Белој Цркви, Зборник радова Народног музеја I, 1958, стр. 26-28.
 10. Исто, стр. 44-45.
 11. Вулић — Грбић, corpus vasorum antiquorum fas. 1 pl. 19, 3.
 12. В. Трбуховић, „Градац“ у Белегишћу, РВМ, 5, 1956, стр. 147-149, сл. 6.
 13. A. Moszolics, a Kísapostagi korabonzkori urnatemető, Т. III, 35, Т. IX, 16. доба у Војводини, Старинар XVIII, 1967, стр. 176, т. I, сл. 5.
 14. В. Трбуховић, Нека разматрања о стратиграфији на насељима Бровлиог доба у Војводини, Старинар XVIII, 1967, стр. 176, т. I, сл. 5.
 15. Ј. Тодоровић, Праисторијске некрополе у Ритопеку, Старинар XVII — 1966, стр. 155, Т. IV, сл. 2, 3.
 16. В. Трбуховић, „Градац“ у Белегишћу, РВМ, 5, стр. 148, 149, сл. 6ц.
 17. Д. Гарашанин, Прилог проучавању бронзаног доба Србије и Војводине, РВМ, 3, 1954, стр. 68, 69, сл. 7.
 18. Н. Тасић, Проблем културе равних поља са урнама у Војводини, Старинар XVII, 1966, стр. 18-19, Т. I, сл. 4. Исти, Налази инкрустоване керамике јужне Трансданубије на територији Војводине, РВМ, 14, 1965, стр. 50, 54-56.
 19. Вулић — Грбић, нав. дело, fas. 1. pl. 23, 4
 20. Исто, pl. 27, 3.
 21. В. Трбуховић, нав. дело, сл. 6е.
 22. С. Димитријевић, Археолошка ископавања на подручју винковачког музеја — резултати 1957-1965, 1966, стр. 32-33. Т. 16, сл. 2.
 23. М. Гарашанин — Д. Гарашанин, нав. дело, стр. 32, сл. 10а
 24. Ј. Тодоровић, нав. дело, стр. 153, Т. II, сл. 1, 7.
 25. М. Букнић, Јанчићи—Равнине, Старинар XI, 1960, стр. 237.
 26. S. föltinyi, zur chronologie derbronzezeit des karpatenbekens, 1955, 25, 114.
 27. Исто, Т. X, сл. 10.
 28. А. Венас — В. Ћовић, Glasinac I, str. 26. 37, Т. VII, sl. 11.
 29. М. Букнић, нав. дело.
 30. М. Гарашанин — Д. Гарашанин, нав. дело, стр. 20, сл. 3а.
 31. Д. Гарашанин, Каталог метала, стр. 13-14, Т. LIII, сл. 3, 4.
 32. Исто, стр. 14, Т. VI, сл. 6.
 33. М. Garašanin — D. Garašanin, nav. delo, str. 19 i dalje; S. Trojanović, nav. delo, str. 8-14; В. Ћовић, Glasinac — 1957, Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasinackog tipa, GZM, XIV, 1959., str. 56, 62; М. Букнић — Б. Јовановић, Атеница, 1967, стр. 3-16.
 34. В. Ћовић, Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinackog područja, GZM, XVIII, 1963, str. 44; М. Garašanin — D. Garašanin, O problemu radnog bronzanog doba u Zapadnoj Srbiji i Bosni, GZM, XIII, 1958, str. 7.
 35. С. Тројановић, нав. дело, стр. 9-12.
 36. М. Гарашанин — Д. Гарашанин, Ископавања тумула у Белотићу и Белој Цркви, Зборник радова Народног музеја I, 1958, стр. 22, 24.
 37. В. Ћовић, nav. delo, str. 48; М. Гарашанин — Д. Гарашанин, Ископавања тумула у комплексу Белотић — Бела Црква 1959 и 1960, Зборник радова Народног музеја III, 1962, стр. 65.
 38. М. Garašanin — D. Garašanin, O problemu ranog bronzanog doba u Zapadnoj Srbiji i Bosni, GZM XIII, 1958, str. 9; С. Тројановић, нав. дело, стр. 11-12.
 39. М. Гарашанин — Д. Гарашанин, Ископавање тумула у Белотићу и Белој Цркви, Зборник радова Народног музеја I, 1958, стр. 22, 25.
 40. М. Гарашанин — Д. Гарашанин, Ископавања тумула у комплексу Белотић — Бела Црква 1959. и 1960. Зборник радова Народног музеја III, 1962, стр. 51, 64, 65; М. Букнић, нав. дело, стр. 237.

LES FOUILLES DE PROTECTION DE LA NECROPOLE DE LUČANI

En 1964 ont eu lieu les fouilles protectrices de la nécropole 1 dans la localité Kruševlje — Nova kolonija à Lučani. C'était la dernière des nécropoles conservées de l'époque de bronze du complexe des tumuls de Dragagevo dans la Serbie Occidentale. Les résultats ont démontré que la tombe est construite en terre et pierre, de type central (diam. environ 20 m. hauteur 1,50 m) avec trois entités tombales établies avec certitude.

L'inhumation première est représentée par l'emplacement du bûcher en cailloux de rivière blancs et pierre morcelée (diam. environ 2 m.) (v. fig. 3). A cette entité appartient l'urne (fig. 7) ensuite le vase à deux anses (figs. 4 et 5) et le petit vase reconstruit qui brûlait en fragments sur le bûcher (fig. 6).

La tombe 2 n'est en fait que l'urne avec des restes des os brûlés, découverte dans une couche de terre jaune stérile (annexe 1, fig. 9) Elle est assez détériorée.

La tombe 3 est creusée dans de la terre saine et signalée par un ruban de petits cailloux blancs (ann. 1 fig. 10). Il n'y a point de restes ostéologiques ou accessoires. Le bûcher avec un petit vase (ann. 1 fig. 8) a été découvert au niveau correspondant à la tombe centrale 1. Donc les données stratigraphiques ainsi que le caractère de la céramique indiquent la conclusion que ces objets appartiennent à un ensemble unique. C'est à l'inhumation primaire que se rattache aussi la découverte des bracelets de bronze (ann. 1 fig. 11) qui peuvent, avec l'emplacement du bûcher, être interprétés comme qualité de la cérémonie de l'inhumation.

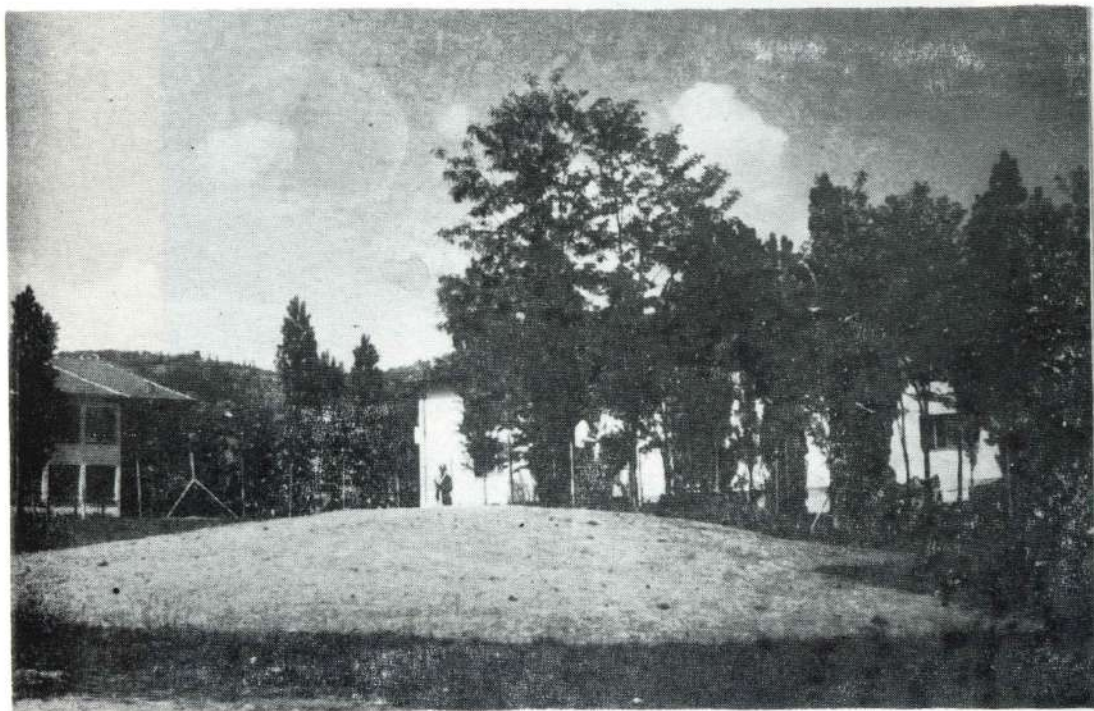
Une donnée intéressante dans cette tombe préhistorique est le four, en forme de for à cheval (ann. 1, fig. 13) creusée ultérieurement. De pauvres données indiqueraient l'hypothèse que le four date de l'époque romaine et qu'il ait servi au traitement du fer. L'ensemble de la céramique de la tombe centrale—bûcher est d'une importance primordiale pour la définition chronologique de la tombe 1 à Lučani. La trouvaille la plus caractéristique est le vase à deux anses qui appartient, par sa forme, au type du groupe Perjamocz. Des exemplaires similaires ont été trouvés dans les tombes de Negrišor,⁵⁻⁶ près de Priboj sur Lim,⁷⁻⁸ et à Bela Crkva.⁹⁻¹⁰ Cependant le vase de Lučani, par sa facture et ses caractéristiques de style appartient à une forme plus développée de cope dans le cadre de ce groupe typologique et correspond probablement à l'époque transitoire au à la phase ancienne de l'ère de bronze, moyenne. L'urne à la facture plus rude se rattache aux formes de la phase plus ancienne de l'ère de bronze moyenne. L'urne à la facture plus rude se rattache aux formes de la phase plus ancienne de l'ère de bronze moyenne de Panonie et appartient au type de la céramique de foyer (Omoljica¹⁹), qui a été, dans d'autres cas aussi, utilisée en tant qu'urne („Gradac"¹⁷, „Aire de Stojic"¹⁸ à Belegiš).

Les autres trouvailles de céramiques correspondent à ces cadres chronologiques. La seule exception est l'urne de la tombe 2, définie d'après les qualités typologiques comme appartenant à l'ère de bronze développée.

Les bracelets en bronze sont d'une importance particulière pour la définition des dates et les parallèles chronologiques. Le type de ces bracelets est très répandu et daté de la plus ancienne période de Reinecke VI.²⁶ Nous citerons un exemplaire identique provenant de Štrbci, typique pour la phase Glasinac IIa.²⁸

Il faut aussi souligner que certains éléments de construction de la tombe et de la nécropole centrale, ainsi que la manière d'inhumer²⁷ correspondent à l'ère de bronze moyenne de la Serbie occidentale. Selon tout ce qui précède la tombe 1 de Lučani appartiendrait à la phase plus ancienne de l'ère de bronze moyenne et pourrait être datée de l'époque entre 1600 et 1500 avant notre ère.

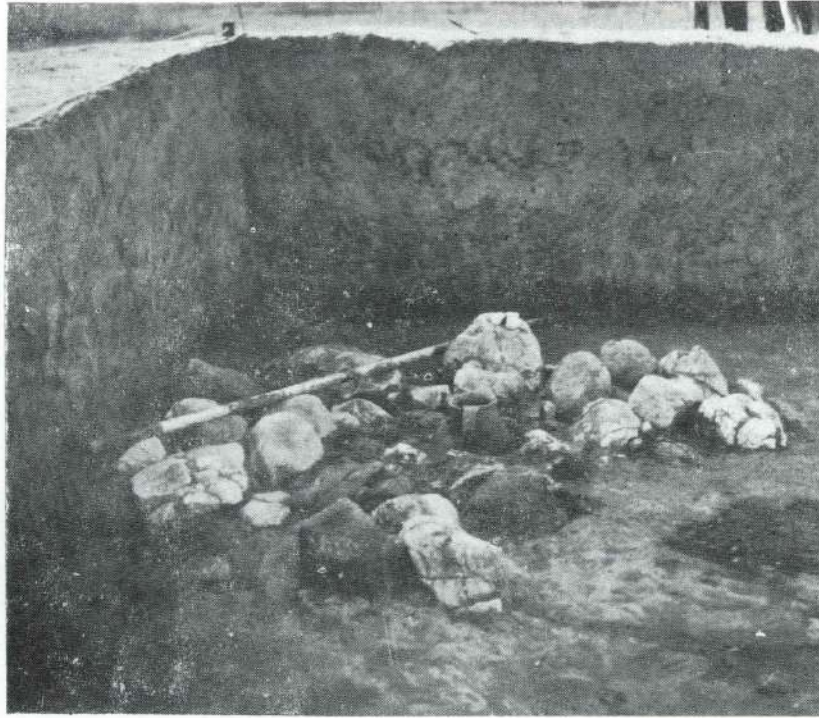
Milena Ikodinović

сл. 1 — Лучани, општи изглед хумке 1

сл. 2 — Лучани, хумка 1 у току радова

сл. 3 — Лучани, хумка 1, гроб 1 — спалиште

сл. 4 — Лучани, хумка 1, детаљ спалишта са судоm in situ

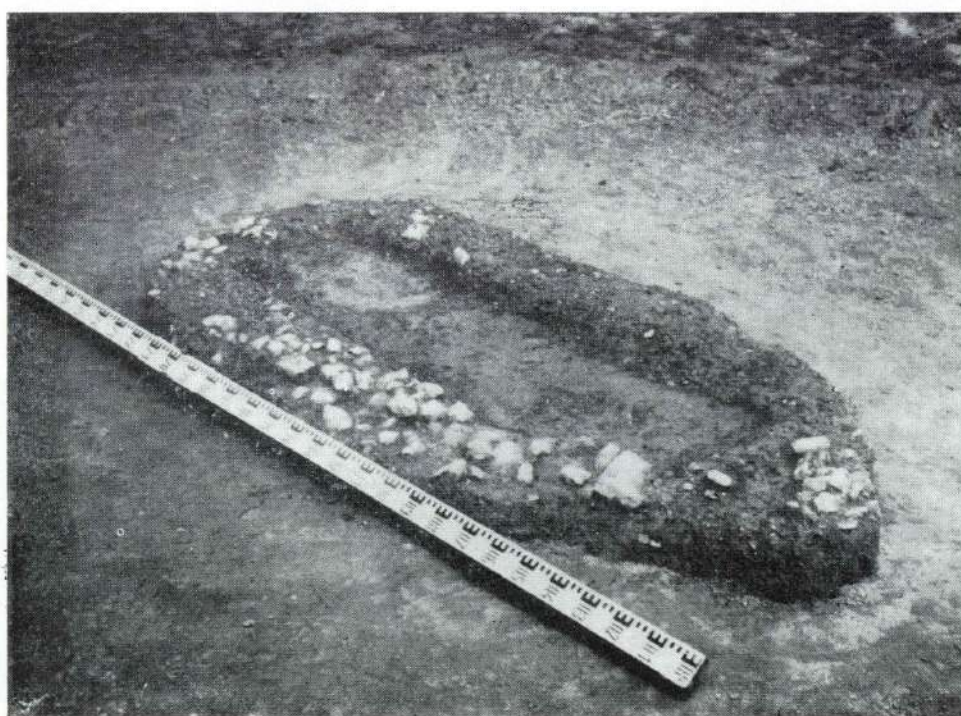
сл. 5, 6, 7 — Лүчани, хүмкa 1, сүдoви и үрнa сa спaлиштa

сл. 8 — Лүчани, хүмкa 1, сүд сa вaтриштa

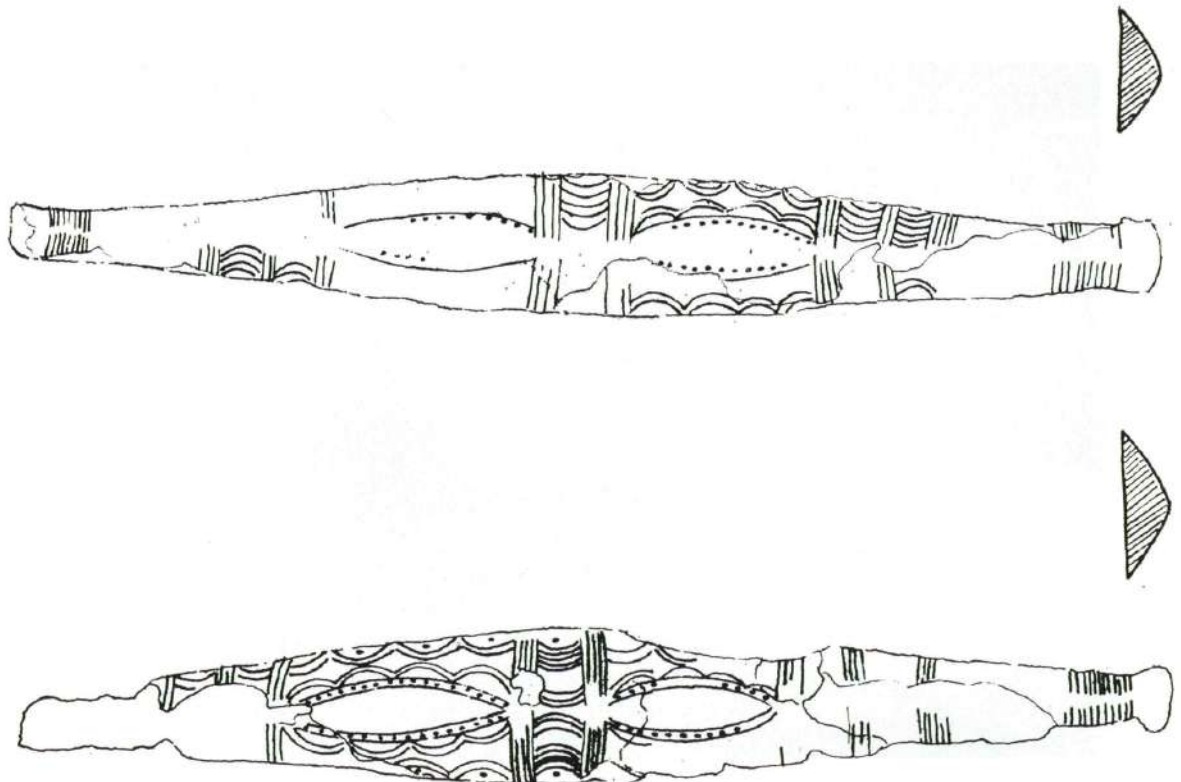
сл. 9 — Лучани, хумка 1, гроб 2, фрагменти урне

сл. 10 — Лучани, хумка 1, гроб 3

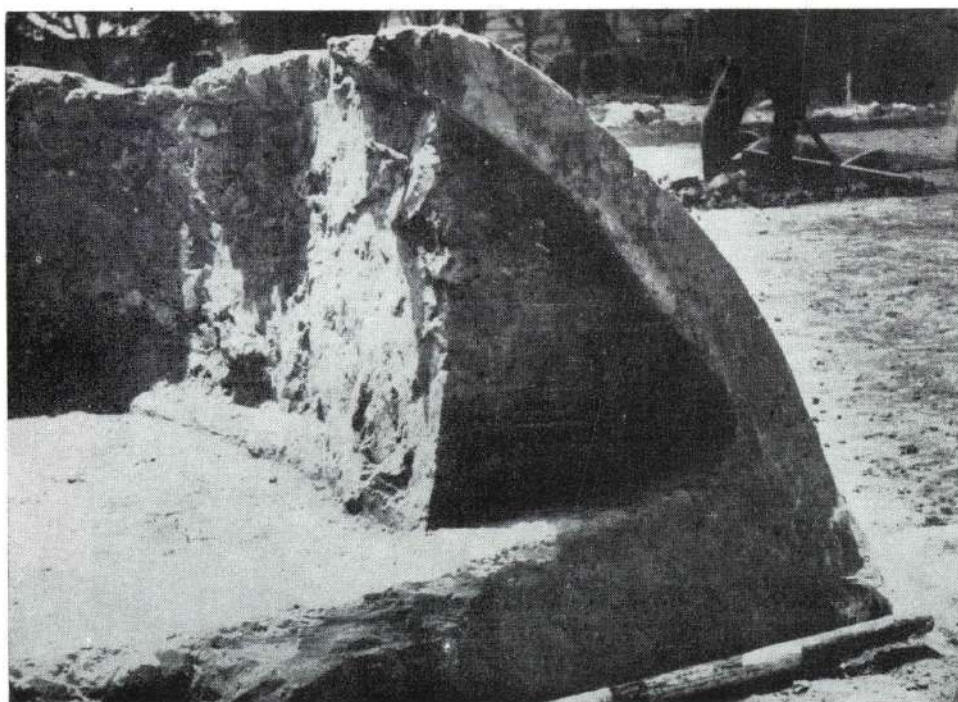
сл. 11 — Лучани, хумка 1, бронзане гривне in situ

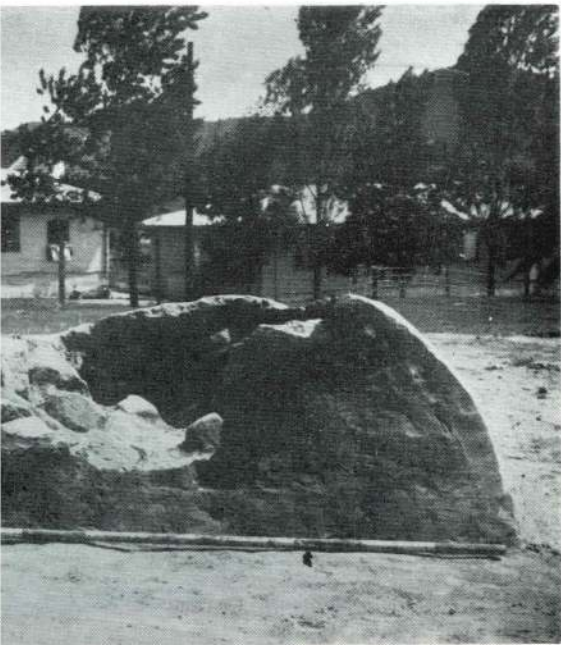
сл. 12 — Лучани, хумка 1, бронзане гривне

сл. 13 — Лучани, хумка 1, пећ

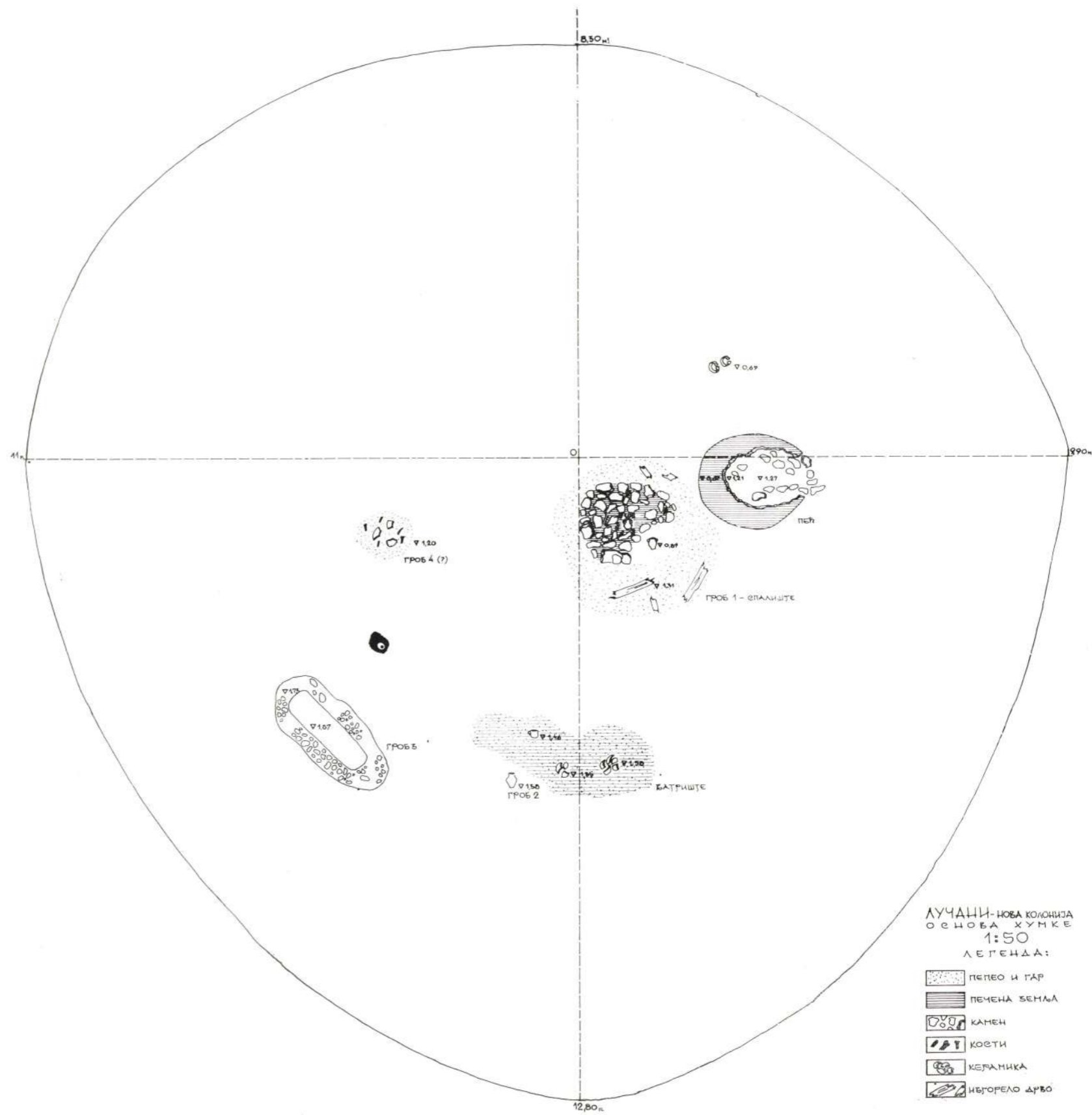
сл. 14 — Лучани, хумка 1, детаљ пећи

Лучани, хумка 1, пећ

Лучани, хумка 1, детаљ пећи

ЛУЧАНИ-НОВА КОЛОНИЈА
ОСНОВА ХУМКА
1:50
ЛЕГЕНДА:

- ПЕПЕО И ГАР
- ПЕЧЕНА ЗЕМЉА
- КАМЕН
- КОСТИ
- КЕРАМИКА
- ИЖОРЕЛО ДРВО

ДУШАНКА РАНКОВИЋ — ВУЧИЋЕВИЋ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ БОГОРОДИЦЕ ГРАДАЧКЕ

Сачувано је неколико података који говоре о данашњој цркви у Чачку (сл. 1 и Таб. I). Првобитно је била посвећена Успењу Богородичном и отуда позната под именом „Богородица градачка”. Први пут се помиње у Студеничном типику Св. Саве од 1207 — 1215. године. У тринаестој глави овог Типика говори се о избору игумана манастира Студенице у коме морају учествовати и игумани шест манастира између којих се игуман Богородице градачке налази на другом месту.¹

Година подизања овог манастира није позната, али се зна да га је подигао Немањин брат Страцимир који је управљао облашћу око Западне Мораве. О томе говори неколико летописа сачуваних у каснијим преписима.² Тако у родослову Врхобрезничког хронографа, који је сабрао из „многих старијих летописа“ инок Гаврил 1650. године у манастиру Св. Тројице код Плевља, пише: „страцимиръ създа црквѣ оуѣ свѣтѣе богородице градацѣ отъ два стълпа при рѣцѣ моравѣ“.³ Судаћи по податку да Страцимир није био жив 1190, године,⁴ црква је, свакако, била завршена пре исте године. Значи, могла би бити старија од Студенице. Пошто се зна да је Немања између своје браће први почео подизати цркве,⁵ најпре цркву Св. Богородице па онда између 1168 и 1172. године⁶ и цркву Св. Николе — обе код Куршумлије

то се зидање Богородице градачке може поставити у време које омеђују 1172. и 1190. година.

Касније, у 13. веку, како се види из Жичког законика, манастир Градац је један од најугледнијих. Спада у ред краљевских манастира којих је тада било само четири, и то: Студеница, Бурђеви ступови, Хиландар и Св. Богородица градачка. То су били привилегисани манастири, независни од епископа и њихове игумане постављао је краљ.⁷ У време краља Милутина игуман моравског Градца Јефрем био је члан Сабора српског. У Хрисовуљи истог краља издатој манастиру Хиландару 1318. године игуман Богородице градачке заузимао је шесто место по реду између 14. игумана колико их је укупно присуствовало сабору.⁸

Интересантно је напоменути да у историји Немањин брат Страцимир није довољно осветљен. Наиме, иако се зна да су поред Немање, појединим деловима Србије владала и његова старија браћа, не зна се поуздано област којом је Страцимир управљао, ма да се у повељама увек помиње на првом месту после Немање.⁹ На основу поменутих података, у којима се моравски Градац наводи као Страцимирова задужбина, приписана му је област око Западне Мораве. Полазећи од тога може се претпоставити да је бан Страцимир, како га зове народна песма, имао и свој двор у непосредној близини манастира. Тиме би се могло тумачити и прво помињање Страцимирове цркве у Студеничком типикју Св. Саве као „Богородице градачке“

Све до половине 15. века немамо никаквих података о Страцимировој задужбини. Управо, 1875. године приликом копања темеља за зграду Окружног начелства у Чачку, нађена су у близини данашње цркве три бронзана звона, од којих су два већа и са добро читљивим натписима. Из њих се види да су звона припадала Градачкој Богородици и да их је даровао митрополит градачки Никифор 1454. године у време деспота Бурђа Бранковића.¹⁰ Значи, средином 15. века у Страцимировом Градцу било је седиште Моравичке митрополије. Из Повеље Челника Радича која говори о обнови светогорског манастира Кастамонита сазнајемо да је године 1433. седиште Моравичке митрополије било у Ариљу.¹¹ Њено померање северније, без сумње, стоји у вези с надирањем Турака после трагичног пораза Срба на Косову.

Ови записи су од изванредног значаја, јер се пре њих поуздано није знало где се налазила Богородица Градачка. Сада је, међутим јасно да је била на месту где се налазила данашња црква у Чачку, а има охрабрујућих индиција да је данашња црква у Чачку делимично сачувала првобитне зидове Страцимирове задужбине. Осим тога,

они указују и на претпоставку да је име Градац искључиво било везано за манастир, док је само насеље око манастира носило име Чачак. Наиме, у Дубровачком архиву је пронађен докуменат из 1409. године у коме се помиње Чачак.¹² Како су записи са пронађених звона датирани 1454. годином и како се у њима помиње Градачка Богородица може се закључити да су: Чачак као име насеља и Градац као име манастира егзистирали заједно у једном истом времену.

До ког је времена овде остала Митрополија не зна се. Године 1456. помиње се име још једног градачког митрополита Венедикта коме је деспот Бурђе Бранковић поклатио манастир Враћевшницу и део њених имања.¹³ Сигурно је седиште Моравичке митрополије после 1459. године померено још даље на север, пошто се године 1579. у једном запису о обнови манастира Враћевшнице чита и име рудничког митрополита Диомидија.¹⁴

Доласком Турака старо име Градац потпуно се изгубило. Тако Богородицу градачку касније сусрећемо под именом „чачанска црква”. Изгледа да је манастир ускоро после 1459. године претворен у џамију. Постоји мишљење да су Турци најчешће и одмах по освајању претварали у џамије оне хришћанске цркве које су се налазиле унутар неког утврђења.¹⁵ Да је такав случај можда, са старим Градцом, наводе недавно откривени необично јаки зидови приликом постављања канализационих цеви у улици поред цркве, који су, свакако, делови утврђених зидова неког мањег утврђења у чијем се оквиру налазила и данашња црква у Чачку.

Пожаревачким миром од 1718. године Чачак је припао Аустрији. После тога је и џамија, некадашњи манастир, враћена у цркву, јер се у Протоколу ваљевске епархије за 1735. годину, под 20. фебруаром 1736. године, записује: „Е шанџ чачкџ цџрковџ монастирџ вил(а), пак’ ослџ, когдџ сџ после тџрци прџимили и владали сочинили жамџю и после тџџака когдџ садџ прџимилџ цџсарџ пак сочинилише прџеградџити шџтарџ а поет се божествџнаџ литџрџџа в џеџџ“¹⁶.

Како се види из записа у задужбини „Страцимира, од старине бана”¹⁷ почела се наново певати „божественаја литургија” између 1718. и 1736. године. Тада је била прекривена шиндром и црепом.¹⁸ За сада ово је најстарији запис у коме се каже да је стари Градац после доласка Турака, претворен у џамију, као и прво помињање враћања џамије у цркву. Након Београдског мира 1739. године, по коме је Чачак враћен Турцима, стара црква је опет адаптирана за џамију. Као џамију је видимо још 1784. године у опису Чачка који су оставили

два аустријска шпијуна, по којима је „једино цамија која је некада била хришћанска црква”, саграђена од камена.¹⁹

Између 1804. и 1813. године, по Јоакиму Вујићу, она је врло кратко служила као црква.²⁰ Када је године 1813. први српски устанак угушен, Богородица градачка претворена је и по трећи пут у цамију. Тако приликом проласка кроз Чачак 1820. године Вук Карацић бележи: да чачанска црква „која је већ неколико пута и турчена и крштена, стоји и сад”, али као турска цамија.²¹ Таква остаје све до 1834. године када је коначно враћена у цркву. У писму упућеном кнезу Милошу Обреновићу 23. фебруара 1834. године, његов брат Јован говори о томе: „Покорњешје усубујем се питати вашу светлост за трошак који је потребан бившој цамији, а садашњој цркви чачанској, јер чини ми се отприлике да ју од 5000 гроша ниже не можемо поправити. Мунару смо обалили до основанија но к тому многе пенчере треба које су Турци позатварали отворити, а неке затворити. Но молим да би ми по милостивој вољи вашој јавити благоволили како ми треба у овом дејствовати”.²² Три године касније, односно, у списку цркава у округу чачанском, које је подигао кнез Милош Обреновић, од 12. фебруара 1837. године стоји: „У вароши пак Чачку храм Вознесеније Христово дограђена је женска припрата с парама од продати земаља своји, по височајшему одобренију његове светлости, године 1834.”²³ Овај догађај оставио је трага и на маргинама књига библиотеке данашње цркве у Чачку. Тако је на Требнику штампаном у Москви 1817. године записано:

ЗНАТНА КОГО ГОДА ОБНОВАНА БЫТЬ ЦРКВА ВЕЛИКА ОУ ЧАЧКУ, ПРЕЖДЕ БЫВШАА ХРАМЪ ПРЕСВЯТА БУДЫ, НИКЪ ЖЕ ОБНОВАЕНА БЫТЬ 1834, ГОДА И МЦА СЕПТЕМ: 6^{ТИ} ДЕНЬ, ОБСВЯЧЕНА ЕСТЬ ПРЕСВЯЩЕННОГО ЕПИСКОПА ОУЖИКОСА, НКТИ ФОН ВЪ КОСАВЛЪВНА, ПОВЕЛѢНІЕМЪ БЛАГОВѢРНОГО ЦАРА МИЛОША ОБРЕНОВИЧА ПОСВЯЩЕНА ХРАМЪ, ВОЗНЕСЕНІЮ БГНЮ. ТОГО ГОДА БЫТЬ ВЕЛИКА СЪШЛА, ДРУГИИ ПЛОДЫ КРОМЪ ВІНА, БЫША ОСКВАНН, А ВІНОГРАДЫ ДОБРОРОДИЩА И ВІНО ВЕСМА КРАСНО БЫТЬ, ПAKO ЕСТЬ МНОГО ЛѢТЬ НЕ БЫТЬ ТАКО ПAKOЖЕ ВЪ СЕМЪ ГОДѢ. ОВА КНИГА ЕСТЬ ВЫШЕ РЕЧЕНА ЦРКВЕ ЧАЧАНСКІА

БРАТЪ ВАСИЛІЕ ПОПОВИЧЪ ПРОТОСИНГЕЛЪ

Из једног акта од 6. новембра 1857. године, који је упутио министар унутрашњих дела К. Николајевић Министарству просвете, сазнајемо да су године 1855. отпочели радови на поправци цркве у Чачку и „дограђивању торња на истој”, па пошто је сума од 4000 дуката недовољна за окончање предвиђених радова, то општина чачанска моли да јој се додели зајам од 1500 дуката.²⁴ Наиме, у том периоду црква је била у доста жалосном стању — прокишњавала је, појавиле се пукотине на зидовима а малтер је опадао са унутрашњих

и спољних фасада. Услед тога је општина чачанска „да неби овако стародревно и по строју своме веле-важно зданије све више ороњавало”,²⁵ склопила уговор са аустријским мајстором Јованом Штајнленхером о обнављању и дограђивању чачанске цркве. По томе уговору требало је препокрити кубе, „женску цркву која је сад дужине 4 фати, срушити до темеља и поново озидати равно са первазом првим од кубета”, озидати „тороње” који ће бити у складу са висином цркве и кубета и сву цркву поправити и окречити као и прозоре на цркви и кубету где је потребно изнова направити.²⁶ Међутим, дошло је до спора између мајстора и чачанске општине поводом мењања цене на коју је утицала измена предложеног плана по коме је требало да се изводе радови. Управо, митрополит је захтевао да се црква поправи као и „тороњи” озидају по „руској форми”, што је поскупљавало радове.²⁷ Овај спор се доста отегао и тек се 1856. године отпочело са радовима на цркви.²⁸ Био је ангажован други мајстор, Наун Јовановић из Београда, који је по склопљеном уговору имао да „цркву чачанску реперира и тороњ подигне за 9250 талира или 222000 гроша чаршиски и тај рад да доврши у 1858. години”.²⁹ Изглед цркве после ове обнове сачувао се у аутентичном цртежу (сл. 2) Ф. Каница из 1859. године.³⁰ Према томе, може се констатовати да су куле звоници на западној фасади чачанске цркве дограђени између 1855. и 1859. године. Да ли су оне сазидане на основама првобитних кула, засада, остаје само претпоставка.

Прегледањем црквених новчаних докумената (квита) од 1872. године могао се утврдити да на цркви у Чачку, осим ситнијих поправки (измене дрвеног пода, претресање ћерамице над олтаром, ограђивање порте и сл.) после 1859. године нису извођени неки обимнији радови до 1879. године када је прекривена бакром (сл. 3).

У новије време, између 1926. и 1929. године изведена је последња радикалнија обнова цркве у Чачку. Радовима је руководио Петар Поповић, архитекта, начелник Одељења министарства грађевина. Он се „трудио да облик цркве доведе као што је био првобитан”,³¹ па су из тих разлога куле — звоници надозидани, кубе спуштено, а прозори на тамбурџу кубета добили данашњи облик (сл. 1). Приликом ове последње обнове цркве, фасаде споља биле су огољене и видела се камена структура зидова. По причању свештеника, који су у то време служили у овој цркви, скинуте су огромне количине камена (сите) да би се спустило кубе, а на јужној фасади споља видела се камена плоча са старим натписом.

По свему судећи Богородица градачка је приликом претвара-

ња у џамију изгубила западни травеј с кулама и стару куполу, док се основа и добар део зидова поткуполног као и олтарског простора сачувао првобитан. Поред изнетог, такво тврђење дозвољава и чињеница да се у постојећим подацима говори само о преправљању цркве у џамију, а никако о њеном потпуном рушењу и поновном зидању. Кад се таква задржала до 1834. године сигурно је да касније није рушена.

Податак архитекте Д. Петронијевића,³² који бележи и професор В. Петковић,³³ да је стара црква разорена а данашња црква у Чачку сазидана 1875. године остаје без основа. Против тога стоји само решење куполе садашње чачанске цркве. Наиме, њени конструктивни делови — тромпе, преко којих је извршен прелаз са коцкастог постоља на полигонални тамбур и куполу, изведени су у облику дубоких кришкастих ниша засведених на исламски начин (посувраћени лук) што, без сумње, припада периоду прве адаптације цркве у џамију. Тиме се једино може и објаснити неуобичајено велики распон куполе данашње цркве у Чачку. На преграђивање куполе и горњих делова зидова поткуполног простора упућује и сада видљиви део камене пластике (сл. 4) наопако уграђен изнад прозора на северном зиду поткуполног простора, који је украшавао неки од првобитних прозора лучно засведених.

НАПОМЕНЕ

1. В. Поровић, Списи Св. Саве, Зборник СКА XVII, стр. 76-77
2. Дорпатски, Сеченички, Руварчев — Споменик СКА III, Београд 1890. г.
3. Споменик СКА III, Београд 1890. г., стр. 99
4. Глас СКА LVIII, стр. 49.
5. К. Јуричек, Историја Срба, Београд 1952. г. 149.
6. В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950. г. стр. 214.
7. А. Соловјев, Одабрани споменици српског права од 12. до краја 15. века Београд 1926. г. стр. 21.
8. Споменик СКА, III, Београд 1890. г. стр. 24.
9. К. Јуричек, нав. дело, стр. 151.
10. С. Новаковић, Два прилога к српским старинама, ГСУД, 1875. стр. 354.
11. Споменик СКА, III, стр. 34.
12. Д. Поповић, Споменица чачанске гимназије, Чачак 1938. г. стр. 18
13. С. Новаковић, Законски споменици, Београд 1912. г. стр. 755.
14. Љ. Стојановић, Записи и натписи, књ. I, бр. 767.
15. Податак сам добила од А. Андрејевића, асистента Фил. факултета, који се бави проучавањем исламске сакралне архитектуре.
16. Д. Поповић, нав. дело, стр. 22.
17. В. Караџић, Српске народне пјесме, IV, Београд 1954. г. стр. 313.
18. Д. Поповић, нав. дело, стр. 23.
19. Споменик СКА, LXXXII, стр. 75.
20. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, Београд 1901. г. стр. 199.
21. Дела В. Караџића, Просвета, Београд 1969. г., Даница за 1826. г. стр. 24.
22. Б. Перуничкић, Чачак и Г. Милановац, књ. I, Чачак 1968, г. стр. 208.

23. Исто, стр. 284.
24. Исто, стр. 667.
25. Б. Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац, књ. II, Чачак 1969. г. стр. 85.
26. Исто, стр. 76—78.
27. Исто, стр. 80—83.
28. Исто, стр. 86.
29. Исто, стр. 87.
30. F. Kanitz, Serbien, Leipzig, 1868.
31. Из записа М. А. Милутиновића, Библиотека чачанске цркве, Ирмологиј Београд 1837. г., трећи лист.
32. А. Петронијевић, Катедрале у Србији, 1917. г. стр. 41.
33. В. Петковић, нав. дело, стр. 72.

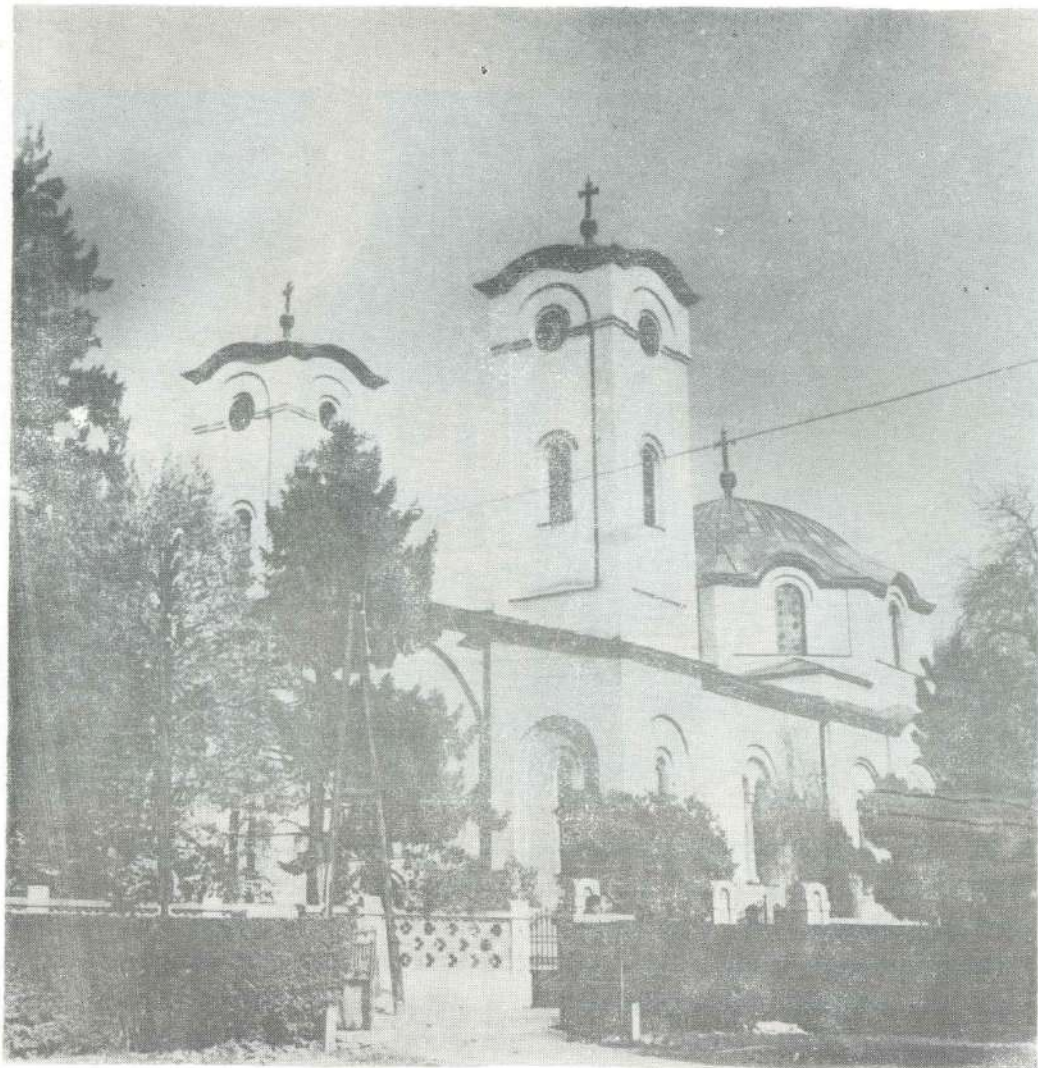
CONTRIBUTION A L'ETUDE DE LA VIERGE DE GRADAC

L'église actuelle à Čačak a une histoire très intéressante. Elle a initialement été dédiée à l'Assomption de la Vierge et connue sous le nom «La Vierge de Gradac». C'est l'oeuvre pieuse du frère de Nemagna Strasimir, élevée à la fin du XII siècle. Les sources écrites la mentionnent pour la première fois dans les Règlements du monastère de Studenica, faits par Saint Sava entre 1207 et 1215. Vers la moitié du XVe siècle c'est à Gradac sur Morava qu'était le siège de l'archevêque.

L'arrivée des Turcs a fait disparaître l'onomasticien de Gradac et de la Vierge de Gradac et plus tard nous la retrouvons sous le nom de «l'église de Čačak». Il est très probable qu'après la chute de la Serbie et durant le règne des Turcs le monastère Gradac fut transformé en mosquée.

Au début du XVIIIe siècle, à l'époque des guerres austro-turques, ainsi qu'au début du XIXe siècle à l'époque des luttes des Serbes pour la libération, l'église ait changé plusieurs fois de destination — église orthodoxe ou mosquée selon les maîtres de la ville, Turcs ou bien Autrichiens ou Serbes. Le monument redevint finalement église en 1834, mais dédiée à l'Ascension. Reconstituée entre 1856 et 1858, flanquée alors des «tours» (clochers) à la façade ouest et d'un prolongement du narthex pour femmes. Récemment, entre 1926 et 1929, ont eu lieu les derniers travaux plus importants sur l'église à Čačak. Les tours-clochers ont été élevées, la coupole descendue et les fenêtres du tambour de la coupole ont pris leur aspect actuel.

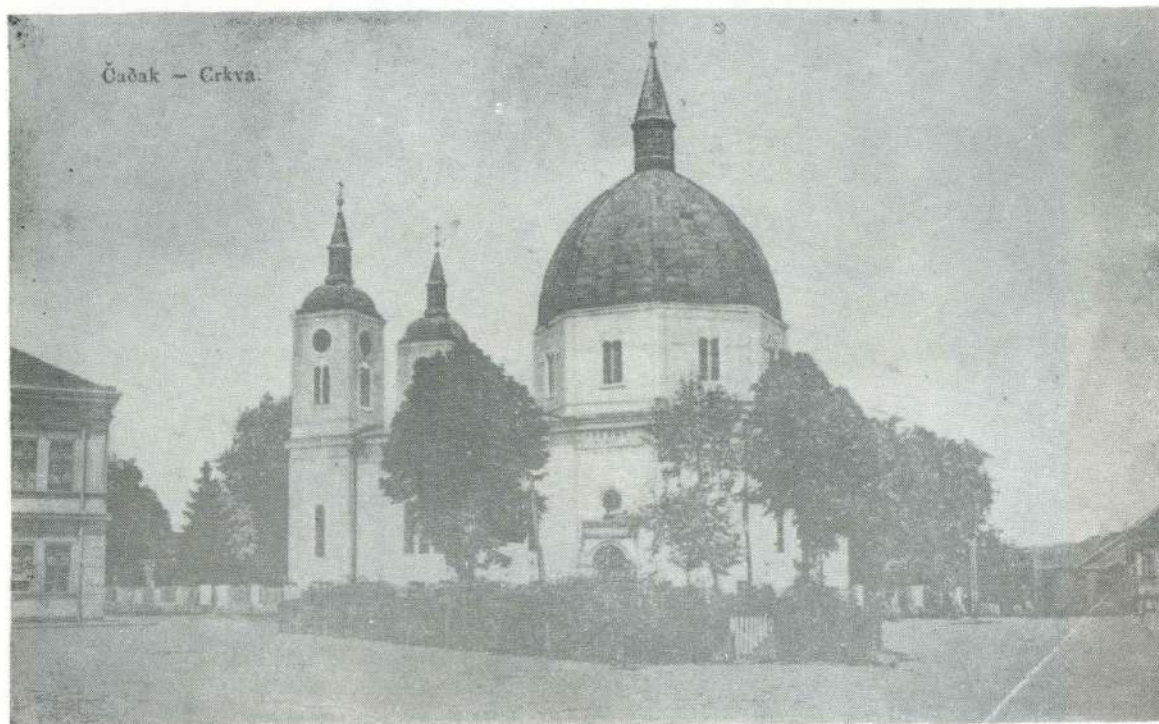
Selon toute vraisemblance la Vierge de Gradac, lors de sa transformation en mosquée, a perdu la travée occidentale avec les tours et l'ancienne coupole, mais la base et une bonne partie des espaces sous la coupole et de l'autel ont gardé leur aspect premier. Une telle affirmation repose non seulement sur ce qui précède, mais aussi sur les données existantes qui ne parlent que de transformation de l'église en mosquée et non de sa démolition et reconstruction entières.

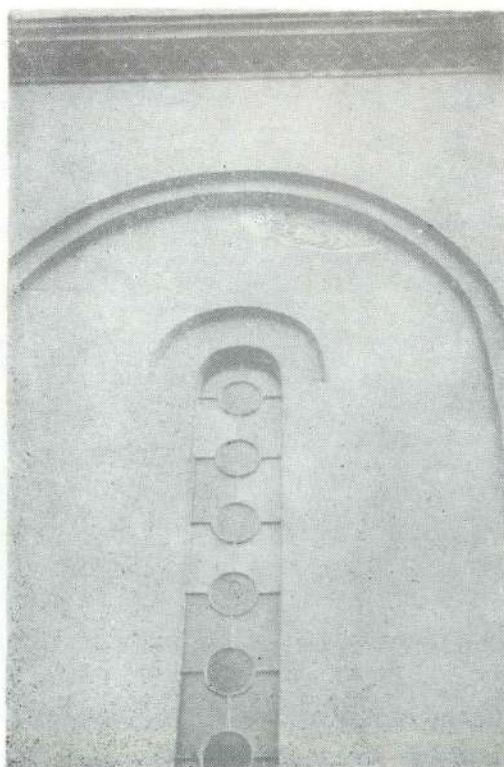
Сл. 1. Данашњи изглед цркве у Чачку

Сл. 3. Чачанска црква након прекривања бакром у 1879. години

Сл. 2. Чачанска црква после обнове између 1856. и 1858. године

Сл. 4. Северна фасада данашње цркве у Чачку, детаљ

ДРАГОМИР С. ПОПОВИЋ

ПОРЕКЛО И ЗНАЧЕЊЕ ИМЕНА ЧАЧКА

Порекло и значење назива нашег града интересовали су, па и данас интересују, како историчаре тако и друге. Али сама реч *чачак* непозната је у овим крајевима. Ако се некада и употребљавала, она је морала одавно ишчезнути из употребе, па је заборављено и њено значење. Тако су отворена врата за најразноврснија тумачења о томе како је и откуда наш град добио име Чачак и шта треба да значи та реч.

Пре свих историчара, народ овог краја покушао је да у једној легенди коју је забележио Вук¹ објасни порекло имена Чачак. По тој легенди, Немања и св. Сава зидали су манастир Ваведење, па је „некакав њихов слуга, или пристав, од сваки кола која су овђе некуда иза Чачка вукли камење, устављао по један у пољу, ће је сад Чачак, те од онога камења онђе зидао цркву, па кад су га запитали: Шта ту радиш, а он одговорио: Ето чачкам нешто. И од тога остао Чачак.“ Очигледно, ова легенда је постала у доба када је име манастира, који је крајем 12 века подигао Страцимир, брат Немањин, заборављено, а то је било несумњиво у доба робовања под Турцима, када је манастир Градац (данашња Чачанска црква) био претворен у цамију. Но, интересантно је то да је народ, супротно мишљењу неких историчара који су писали о Чачку, очигледно сматрао да је то име пореклом наше и доводио га у везу с глаголом чачкати. Та народна етимологија је, као што ћемо даље видети, била близу истини.

Међутим, оне који су се бавили историјом Чачка морала је

доводити у забуну једна чињеница. Наиме, њима је било познато да се манастир који је подигао Страцимир звао „Света Богородица градачка“ или просто Градац, па су сматрали да је то име морало носити и насеље које је поникло у близини манастира. У ствари за то насеље се не зна ни када је поникло ни како се звало све до почетка 15. века, из ког времена имамо први докуменат у коме се помиње наш град. Како је после заузимања Србије од стране Турака Страцимиров манастир претворен је у цамију, то се име Градац изгубило. Отада се помиње само име Чачак, као име насеља. Када је код нас објављен путопис турског географа Хаџи-Калфе из 17 века,² у коме се помиње Чачак, сматрало се да је то први и најстарији помен тога имена, пошто се за онај докуменат из 15. века тада још није знало. Тако је створено уверење да је име Чачак турског порекла и да је оно првобитно гласило Цацка, како га пише Хаџи-Калфа. Такав закључак би изгледао сасвим природан и логичан за оне који се нису упуштали даље у језичко истраживање порекла ове речи.

Први који је изнео мишљење да је име нашег града турског порекла био је, колико нам је познато, проф. Радомир Илић, иначе познат као писац више географских и историјских расправа. Он је, држећи се Хаџи-Калфе, сматрао да је првобитан и аутентичан назив нашег града Цацка, па је, не знамо како и откуда, дошао до закључка да та реч значи бара или каљуга. То своје мишљење објавио је у једном чланку под насловом „Чачак у прошлости“ 1905. године.³ Отада то мишљење постаје опште,⁴ све до 1938. године, када се јавља једно ново схватање, па су се једно време између два рата чули предлози да се у Чачку врати старо име Градац. Мишљење да је назив нашег места постао од турске речи Цацка повлачи се још и у наше време,⁵ дакле и после свих противдоказа који су дати у „Споменици Чачанске гимназије“ још 1938. године.

Због тога ћемо се овде још једном забавити овим проблемом и додати старим и неке нове доказе који потврђују мишљење да је име Чачак по свом пореклу наша реч.

Да назив Чачак није постао од турске речи Цацка и да, према томе, нема никакве везе с турским језиком, постоје ови докази.

1.— У Дубровачком архиву постоји саслушање двојице курира који су у магистрату под заклетвом изјавили 3. јануара 1409. године да су предали писмо, веровитно позив на суд, Марину де Лебро и његовом сину Милу. (»Marino de Lebros et Milo eius filio«) у њиховом стану баш за време обеда (»simul stantibus in eoruh habitatione ad cenam«) дана осамнаестог, месеца децембра прошлог (»die decimo

octavo mensis decembris praeteriti») у Чачку („in Čačach“) Иста та забелешка налази се на другом месту писана талијанским језиком, са једном малом разликом у транскрипцији имена Чачак („Začach“) Тај документ је први пут објављен 1938. године⁶ и он је био непознат онима који су писали раније о Чачку.

Лица којима је предато писмо, односно позив на суд, о коме се говори у овом документу, очигледно су Дубровчани, што значи да је у Чачку могла постојати 1408. године мала дубровачка колонија. Али, оно што нас овде интересује, то је, да је наш град у то време носио име Чачак, што се јасно види из горњих транскрипција. Но, како до тада Турци уопште нису допирали у ове крајеве, то је немогуће претпоставити да је наш град добио име које би било турско по своме пореклу. То је већ сасвим умесно приметно проф. Миодраг Јаћимовић.⁷ Познато је да је прва привремена окупација Србије од стране Турака дошла знатно доцније (1439-1444) и да су Турци дефинитивно заузели Србију тек 1459. године.

Према томе, није могао назив Чачак постати од речи Цацка, већ обрнуто: наиме, Цацка је просто деформисано име нашег града. Иначе, Хаџи-Калфа готово редовно наше *ч* и *ц* замењује са *ц*. Тако он пише: *Овца-поље* (м. Овче поље), *Велцитрн* (м. Влчитрн, тј. Вучитрн), *Узица* (м. Ужице), *Лесковца* (м. Лесковац), итд., па тако и *Цацка* (м. Чачак).

2.— Ни у једном турском речнику не постоји реч *цацка*, како пише Хаџи-Калфа. Према томе, не може бити ни говора да назив нашег града потиче од неке турске речи.

Али, ако смо доказали да назив нашег града нема везе с турским језиком, тиме још нисмо доказали његово порекло. Било је људи који су тврдили да је реч Чачак мађарског порекла, као на пример проф. Аца Стојановић: Ми се на том мишљу нећемо задржавати. Ево, зашто.

Реч *чачак* забележена је у неколико речника српскохрватског језика из 19. и 20. века као наша реч која је позната и употребљава се на широком подручју наше земље: у Срему, Славонији, Хрватској и Далмацији.

Тако, на пример у свом Српском рјечнику (државно издање 1898.), Вук за *чачак* вели да та реч у Срему и Хрватској значи исто што и *чагаљ*, а код речи *чагаљ* дао је објашњење на немачком и латинском језику: *gefroener Koth lutum congelatum* што значи смрзло блато: Исто тако у Вукову речнику налазимо и реч *чачковит* са објашњењем: „лут, тј. пун чачка, klumpig, glebosus (с. f. цомбовит)“.

Исто значење за ту реч дају у свом *Riječniku hrvatskog jezika* (1901) Броз и Ивековић. Наш славни филолог Бура Даничић у *Riječniku Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* дао је више значења. По њему *чачак* значи: *salebrae*, груде по путу од кала смрзла или осушена и камење које по путу стрчи из земље.² Са првим значењем та реч се употребљује у Славонији, а са другим у Далмацији. („Чачак је у Далмацији гдје стијене ниске и оштрљате вире из земље”, каже он тамо). По Даничићу корен ове речи је *скак*, а налази се у речима: „бости, тискати, испоредити: чкати, чачкати, чкакљати, шкакљати”. Не сумњиво се и данас речи *чачак* и *чачковит* употребљавају са истим значењем на поменутом подручју. Дознао сам да се у околини Инђије каже за пут на коме има смрзла или осушена блата да је *чачковит*. А од једне досељенице чуо сам да се у селу Слабине (Банија) смрзла блато на путу зове *чачак*.

За многе представља нерешив проблем како је то од корена *скак* могла постати реч *чачак*, па у вези са тим поново се појављују сумње у таквотумачење порекла ове речи. Разуме се, за стручњаке-филологе та веза *скак-чачак* јесте очигледна ствар. Професор Миодраг Јаћимовић је у једном чланку указао на развојни пут којим је прошао или могао проћи корен *скак* док је дао реч *чачак*. Ми ћемо овде репродуковати то његово тумачење.

Када је на корен *скак* додат наставак за глаголску основу *а* и наставак за облик *ти* (*скак-а-ти*), глас *а* из корена редукцијом прешао је у *в*, па је добијен инфинитив *сквкати*. Испред полугласника *в* задонепчани сугласник *к* прешао је у палатализацију у *ч* (*счвкати*), после чега је једначењем по месту образовања *с* прешло у *ш* (*штвкати*), а пошто у африкати *ч* већ имамо једно *ш* (*штшкати*), извршена је редукција првога *ш* па је формиран глагол *чвкати*, који се и данас употребљује у том облику само без полугласника *в* који је отпао јер се налазио у слабом положају (*чкати*). На овако новофирмиран корен *чвк* где је *в* прешло у *а*, па се добило *чак*, додат је наставак *јвкњ*, па је јотовањем добијена именица *чачвкњ* (а могао је бити додан само наставак *вкњ*, па је палатализацијом задњонепчаног *к* испред *в* опет добијена иста реч). Када је *в* прешао у непостојано *а* добили смо реч *чачак*, пошто је *њ* на крају отпао.

Ако бисмо хтели да основу наведеног корена *скак* откријемо значење речи *чачак*, онда бисмо могли рећи да је то *нешто што је искочило*. Тиме се једино може протумачити како је реч *чачак* у разним крајевима добило разна значења: а) „груде по путу од кала смрзла или осушена” и б) „камење које по путу стрчи из земље”. У

оба случаја имамо значење нечега што је искочило. Да ли је наш град добио име Чачак по томе што је у њему било пуно зими смрзлог, а лети осушеног блата, или можда зато што се манастир Градац истицао над зградама насеља као да је „искочио“ из ове равнице, то је тешко рећи. Свакако је вероватнија прва претпоставка.

После свега остаје да се реши још једно, за овај проблем мање важно питање. Наиме, ко је дао граду име које су у овим крајевима, бар данас, не употребљује и чије значење је баш непознато. Да нису то учинили они Дубровчани који су се населили у Чачку? Позитиван одговор на ово питање био би врло привлачан. Али, доказати тако нешто било би немогуће. Др Бранко Перуничкић сматра да је име нашем граду дало становништво овога краја које је употребљавало ову реч „у значењу у ком се она данас употребљава у Славонији“, а што се та реч више не употребљује у овом крају, он наводи два разлога, и то: 1) „што је старо становништво, које је дало име Чачку, већ давно мигрирало, одселило се, и то, можда, баш у Славонију, где реч „чачак“ и данас живи“ и 2) што је ова реч, која је некада употребљавана у овим крајевима „временом, умрла, ишчезла из употребе“.⁹ Прва претпоставка би морала отнасти из разлога што је тешко поверовати, а још теже доказати, да се све становништво овог краја одселило, и то баш у Славонију, где је донело ову реч. Томе би се морале додати и примедбе да се реч *чачак* не употребљује само у Славонији, већ и у Срему, Хрватској и Далмацији. Најмање би изгледала вероватна претпоставка да је реч *чачак* поникла баш овде а потом се пренела у друге крајеве. Све чињенице говоре да се та реч употребљавала, као што се и данас употребљује, на широком подручју српскохрватског језика. Друга претпоставка би била много вероватнија и прихватљивија. Али и она би морала, у недостатку конкретних доказа, остати само мање или више вероватна, но свакако најприроднија претпоставка. Та претпоставка би добила много у проценту вероватноће ако би се на терену у околини нашег града нашли какви-такви трагови од изгубљене речи *чачак*.

Испитивања која сам вршио у том правцу дала су извесне доста интересантне резултате. Пошто нисам могао добити никакав одређен одговор на директно питање шта значи реч *чачак*, упутио сам истраживање другим путем. Наиме, испитивао сам како се зове смрзло блато по путу у појединим селима. Добио сам читаво шаренило разних одговора. Не само што су постојале разлике између појединих села, већ скоро и у сваком селу могла су се чути два или више назива. На пример, за смрзло блато по путу постоје ови називи у околним

селима: *чакорје* (Лозница, Трнава, Рошци, Рајац), *чагорје* (Соколић, Трнава, Лозница, Љубић, Прељина, Доња Трепча, Бресница, Трбушани, Граб), *чапорје* (Атеница, Јездина, Брђани, Паковраће, Миоковци, Рошци, Доња Трепча, Бресница, Заблаће), *чагор* (Мојсиње), *чагар* (Мојсиње), *чикер* (Јежевица, Рајац, Бељина, Јездина, Граб и већина села у Драгачеву), *чигер* (Мојсиње, Бресница), *чикерје* (Атеница), *чагрље* (Доња Трепча). За пут на коме има смрзла блата употребљавају се ови придеви: *чапорновит* (Брђани, Миоковци, Рошци, Лозница), *чагорљив* (Мојсиње), *чагорновит* (Мојсиње), *чакарљевит* (Рошци).

Обратићемо пажњу најпре на реч *чакорје*. Очигледно, то је збирна именица изведена помоћу продуктивног наставка *је* од именице *чакор*, која је овде ишчезла из употребе. Ова именица је такође изведена наставком *ор*, који је, изгледа, некада био више продуктиван него данас и употребљаван и за образовање збирних именица (исп. шушка: шушкор). Реч *чакор* очигледно је могла постати од именице *чачак*. Ова реч са наставком *ор*, пошто је изгубила непостојано *а* у отвореном слогу дала је: *чакор*, а доцније, да би се избегло нагомилавање сугласника на блиском одстојању, извршена је редукација другог *ч*, па је добијена именица *чакор*. На тако добијену реч додат је наставак за збирну именицу *је*, па је добијена данашња реч *чакорје*. Али, се уколико се новообразовне речи удаљавале од корена *скак* услед фонетских промена, утолико се губило и осећање за њино основно значење, па је то пружило повод за разне измене, што је дало читав низ варијанти. Тако су путем разних деформација, а каткад и у вези са народном етимологијом, од *чакор* постале именице: *чагор*, *чагар*, *чикер*; а од *чакорје*: *чагорје* и *чапорје*. Именице *чигер* и *чикерје* су очигледно постале од *чикер*, а *чагрље* од *чагорје*. Поменути придеви (*чапорновит*, *чагорљив*, *чагорновит*, *чакарљевит*) постали су од наведених именица.

Из ове анализе може се с великим процентом вероватноће закључити да је некада у овим крајевима била у употреби реч *чачак* у значењу смрзла блато. На то указују њени трагови, односно од те речи изведене именице са истим значењем, на које смо већ указали. Према томе, то би био још један и последњи доказ да је Чачак добио своје име од становништва овога краја и да је то име пореклом наша реч. Тај доказ добија у својој вредности још више ако се доведе у везу са свим осталим доказима које смо већ навели.

Н А П О М Е Н Е

1. В. Ст. Караџић „Даница” Беч, 1826, стр. 34.
2. Споменик САН XVIII, стр. 63.
3. Радомир Илић, „Чачак у прошлости” (Извештај Чачанске пимн. 1904/05).
4. Раа. Кречковић, „О прошлости Чачка” (Полет 1925. год. стр. 269) и Д. Митровић, „Чачак и чачанска котлина”, Чачак 1925, стр. 12.
5. Божићдар Златић, „Чачански крај”, Чачак, 1965, стр. 66.
6. Драгомир Поповић, „Споменици Чачанске гимназије”, Чачак 1938, стр. 18.
7. Миодраг Јаћимовић, „Једном за увек о називу Чачак”, Чачански глас од 18. марта 1966. год.
8. Миодраг Јаћимовић, „Чачак од прасловенског скак”, Градац, 1966, бр. 2.
9. Др. Бранко Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац”, Чачак, 1968, стр. 9.

ORIGINE ET SIGNIFICATION DU NOM ČAČAK

Notre ville est née dès le Moyen Age pres de l'ancien monastère, érigé par le duc Stracimir, frère du grand joupán Stevan Nemagna, à la fin du XIIe siècle. Ce monastère s'appelait Gradac. Le nom de l'agglomération étant inconnu encore récemment, on considérait qu'elle s'appelait Gradac également.

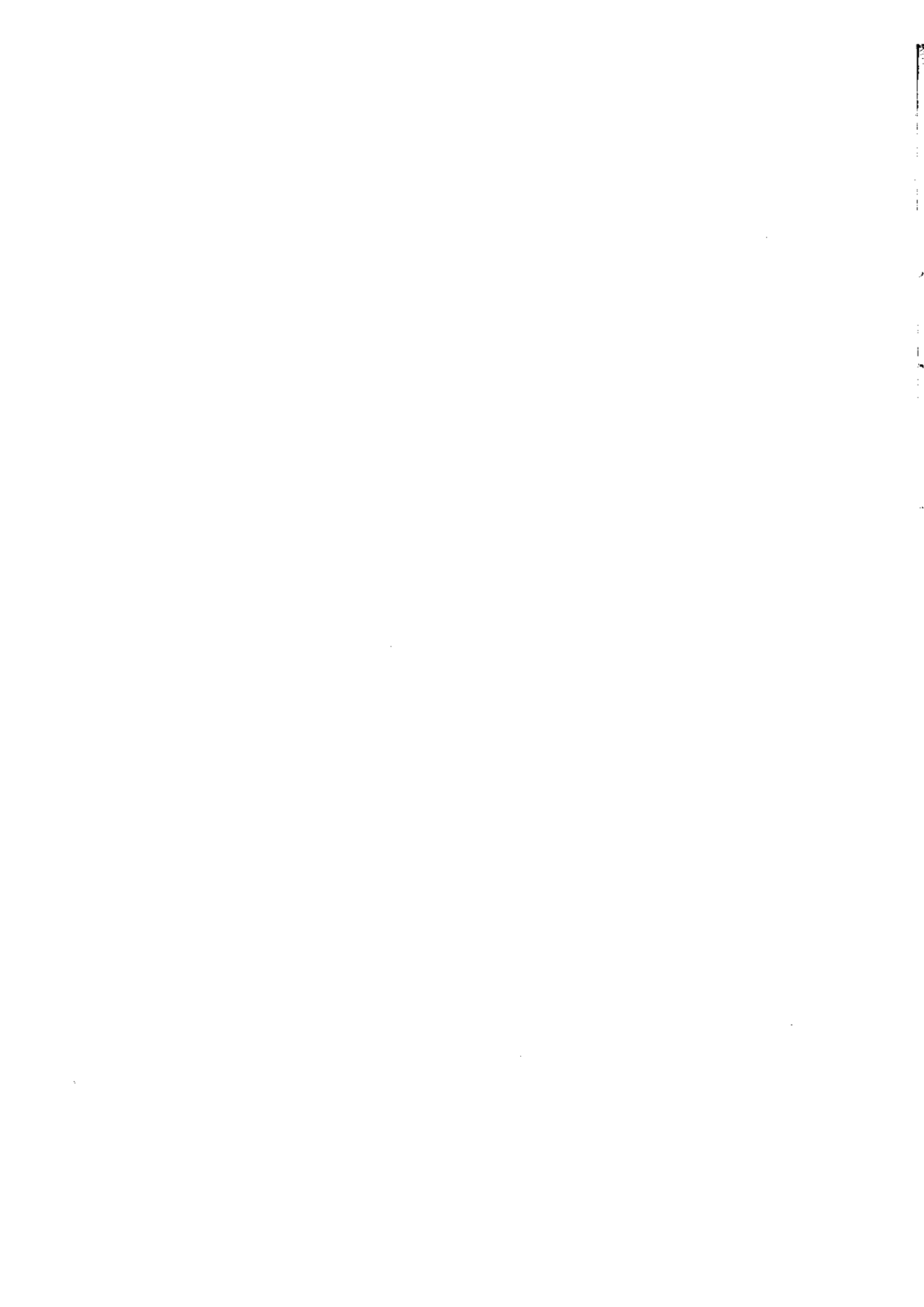
Durant le règne des Turcs le monastère a été transformé en mosquée et le nom de Gradac s'est perdu. Depuis on ne mentionne que Čačak en tant que nom de l'agglomération. Certains chercheurs étudiant l'histoire de Čačak supposaient donc que cette appellation est d'origine turque et que le vrai nom de notre ville est en fait Dgadgka, tel qu'il apparait chez Hadj-Kalfa, géographe turc du XVIIe siècle. Une interprétation aussi arbitraire n'était possible que parce que le mot *čačak* est inconnu dans ces régions.

Mais Čačak est mentionné dans un document de 1409 se trouvant dans les Archives de Dubrovnik. Ceci prouve que la ville s'appelait Čačak avant l'arrivée des Turcs dans ces régions. La plus vieille des preuves que le nom de notre ville est d'origine serbo-croate est le fait que le mot *čačak* figure dans les dictionnaires de Vuk Karadžić, de Broz—Iveković et dans le Dictionnaire de l'Académie yougoslave des sciences et des arts de Zagreb, qui le citent comme un mot en usage dans le Srem, la Slavonie, la Croatie et la Dalmatie et signifiant de la boue gelée ou bien des pierres pointant à travers la terre sur la route.

D'après Đura Daničić la racine du mot serait *skak* (bond), L'article démontre l'évolution de la racine jusqu'au mot *čačak*.

L'auteur de l'article indique les traces de ce mot dans les environs de Čačak, ou de la boue séchée sur la route se dit *čiker*, *čakorje*, *čakor* etc. Il considère que *čakorje* vient de *čakor* perdu d'usage également, ce dernier ayant pu découler de *čačak*.

A la suite de cette analyse l'auteur conclut que Čačak est un mot serbo-croate, qu'il était en usage dans ces régions dont les habitants ont donné ce nom à la ville à cause de la boue séchée ou gelée qui n'y manque pas
Dragomir Popović

РАДОМИР СТАНИЋ

МОНАСТИР КОВИЉЕ

Наша научна истраживања средњовековног културног наслеђа, а нарочито уметничких достигнућа у тз. турском периоду, обележена су у послератним годинама низом значајних студија, чланака и прилога, којима су утврђене основне представе и појмови о главним токовима развоја уметничке делатности српског народа у периоду од XI до XIX века.¹ Иако су та настојања поред најизразитијих тежњи за обелодањивањем фундаменталних карактеристика и капиталних уметничких доприноса наше културно-историјске прошлости носила у себи и тежње за рекогносцирањем и проучавањем али истовремено и занимљивих остварења, специфичних и ретких по многим својим обележјима, ипак су остали многи споменици у дубокој анонимности или на периферији не само озбиљнијих и дугорочнијих интересовања, већ и ван успутних дотицања. Међу такве споменике који по својој временској историјској па и стваралачкој интегралности представљају ретка сведочанства културне прошлости Срба, може се убројити и манастир Ковиље.

Досадашња интересовања према њему испољена су само у оквирима спорадичних историјских разматрања, док су све његове сликарске вредности остале не само неучене, већ и научно недотакнуте. Стога наш приступ има за тежњу да садржи аспект ширег посматрања, како прошлости манастира тако и својстава, оличених оним што у себи садржи својим архитектонским и ликовним вредностима.

Све што је до сада о Ковиљу написано, не само да је незнатно по обиму, него је засновано, мање-више, на традицијама и предањима

тако да у описима прошлости овог манастира преовлађују произвољност и романтичарска застрањеност. Први и најстарији опис манастира, веома сажет, дао је митрополит Михаило.^{1а} О архитектури и живопису овог споменика готово никада није било речи. Сви досадашњи написи настојали су да осветле историјску прошлост. Једини прилог о овом манастиру, који по својој објективности и стручности заслужује пажњу, потекао је из пера Р. Ускоковића.² Међутим, ни овај аутор није дотакао проблем архитектуре, чак ни у најопштијим цртама. Што се тиче живописа, он је једва споменут, и то само толико да фрагментарно постоји. Ускоковић је у свом кратком опису сабрао и систематизовао све изворе у којима се манастир спомиње као и податке који бацају извесно светло на његову прошлост. На основу овог описа В. Петковић је у свом познатом Прегледу донео најстереотипнију белешку која, у ствари разматра дотадашња скучена сазнања о Ковиљу.³ Овде се чак ништа не спомиње о постојању фресака и других старина. Занимљиво је да је Ковиље заобичено чак и у послератним нашим енциклопедијским издањима, у којима су своје место нашли културно-историјски објекти са знатно мањим вредностима.⁴

Манастир се налази у Старом Влаху, у селу Смиљевцу, удаљеном око 25 км од Ивањице, у засеоку Ковиље, по коме је манастир добио своје име. Лоциран је на једном платоу под врхом, такође, званом Ковиље, на десној обали речице Ношнице. Приљубљен је уз једну високу стену с којим скоро представља јединство. Скривен је у сенкама густе шуме којом су обрасли обронци Јавора. Његов спољни изглед (сл. 1 и 2) више оставља утисак профане грађевине него хришћанске богомоље. Све до недавно био је неприступачан, у чему, можда, и треба тражити разлоге његовој анонимности. Прокопавањем пута Ивањица — Братљево — Смиљевац, до манастира се може, уз веће напоре, доћи теренским колима.

У великој старости, улози у угледу Ковиља у прошлости сведочи веома јака традиција која је и данас очувана и присутна у народу Старог Влаха. Међу старијим људима круже бројна предања која објашњавају како је настало Ковиље и какве је мене и потресе доживљавало у прошлости.⁵

Манастир, који је посвећен св. Арханђелима, састоји се од две цркве које су данас обухваћене једном архитектонском целином, видљивом споља у облику грађевине под једним кровом (сл. 1 и 2). Не зна се када је основан, али судећи по народној традицији и по извесним елементима, он је, свакако, постојао још у Средњем веку,

само, наравно, не у данашњем облику. Старија и мања црква, за коју народ каже да је „старија од Студенице”,⁶ посвећена је св. Арханђелима — манастирским патронима, док је млађа и знатно већа св. Николи.

Оснивању манастира претходила је градња цркве Св. Арханбела која је својим северним делом призидана уз стену. По свом карактеру, положају и величини црква спада у ред тзв. пећинских храмова испосничког типа, чије је порекло доста старо, али недовољно испитано.⁷ Поставља се питање када је саграђена ова црква, у оскудици података који би бар посредно могли да укажу на приближно време њеног настанка, ослонићемо се на неке важније моменте у развоју духовног живота у Моравичком крају који могу да нам буду од помоћи у разрешавању овог проблема. Манастир Придворица, најважнији култни центар моравичког Старог Влаха, имао је веома значајну улогу у развоју монаштва овог краја. Подигнута, вероватно, пре или бар у време Студенице,⁸ Придворица је, свакако имала видног утицаја као одређено упориште и култно исходиште на подизању цркава у овом крају. С правом се може претпоставити да је у њеном окриљу као моћног патрона дошло до оснивања и изградње култних објеката у њеној околини. У оквиру ове претпоставке може се, на пример, објаснити оснивање цркава у Остатији, Бруснику, Коритнику, Бинићима, Милићима и другим местима у овом крају за које се скоро поуздано зна да су савременице са Придворицом, или су нешто касније саграђене. Ковиље је релативно близу Придворице, чак није далеко ни од Студенице, најснажнијег верског и духовног средишта у овом делу Србије. У одговору на постављено питање може се истаћи да су Придворица и Студеница у свом моћном зрачењу имале одсудну улогу у подизању цркве, односно оснивању манастира Ковиља. Према томе, већ крајем XII или почетком XIII века треба тражити време настанка овог манастира. О томе, на одређен начин, сведоче и остаци живописа у старој цркви, о којима ће касније бити речи.

Изванредно је тешко било шта рећи о првим деценијама манастирске прошлости. Ни у једном средњовековном извору не nailазимо на помен Ковиља. Мутне су све представе о његовом животу у Средњем веку. О оснивачу манастира и ктитору цркве такође немамо никаквих података. Све претпоставке сводиле би се на неоснована нагађања. Међутим, ипак се с правом може поклонити пажња веровању да је манастир основала нека од група монаха који су имали циљ ширење и јачање верских утицаја.

Ковиље се први пут спомиње 1606. године у Крушевском поменику,⁸ а затим 1651. године у једном запису у коме се говори о обнови манастира. Овај запис, који је у два маха објављен,⁹ налази се на једном рукописном четворојеванђељу које је 1651. године поклонио манастиру Ковиљу последњи пећки патријарх Гаврило, родом из села Штиткова код Н. Вароши из чувене и старе кнежевске породице Рашковићи.¹⁰ Из садржине записа¹¹ види се да патријарх поклања четворојеванђеље манастиру са старом црквом Св. архистратига Михаила и Гаврила и новим храмом Св. Николе. Даље, из записа се сазнаје да је Гаврило, док је био рашки митрополит, наишао на давно опустели манастир који је, како се у запису каже, обновио 1644. године. Као ктитор обнове у манастиру је остао још неко време док је консолидовао монашки живот и док је повратио манастиру нека отета добра. Исте године је саграђена црква Св. Николе и, вероватно, живописана. Обновивши Ковиље и средивши прилике у њему, Гаврило је постављен за пећког патријарха.¹²

Од подизања цркве Св. Николе, тј. од обнове манастира, можемо са више података да пратимо његову прошлост. Ти подаци су, углавном, садржани у појединим записима који су настали од друге половине XVII па до краја XVIII века.

Изгледа да је Ковиље егзистирало у пуном развоју, мада с променљивом срећом, и да се његов утицај највише осећао првих деценија XVIII века, односно у време када је Аустрија завладала овим крајевима. Подаци из тог времена обавештавају нас о томе да је манастир доста имућан и напредан и да је био врло поштован и познат не само у Старом Влаху, већ и у широј околини. Особитом угледу манастира допринела је чињеница што је у њему дужи време радила школа за припремање калуђера и свештеника. У њој је оспособљен већи број младих монаха који су одлазили на службу у најудаљеније крајеве. Тако је приликом обиласка цркава у североисточној Србији егзарх београдских митрополита 1733. године нашао у пожаревачком селу Шетоњи свештеника Нешка Стефановића, пореклом Херцеговца, који је негде око 1720. године „учио књигу“ у Старом Влаху, у манастиру Ковиљу, код духовника Филипа.¹³ Исто тако, приликом обиласка цркава Ваљевске епархије 1736. год. спомиње се у селу Страгарима неки поп Веселин, родом из старовлашког села Трудова, који је учио „вѣдбиѣм у манастиру Ковиљу“ код игумана Димитрија. Овог попа закалуђерио је 1711. године владика Јеврем.¹⁴ Тешко је веровати да се ова школа у многоне разликовала од осталих монашких школа које су биле уобичајене код осталих манасти-

ра, али да је она у забаченом и заосталом Старом Влаху имала одређен културни значај, и у то не треба сумњати.

Поред повољних вести које нас обавештавају о релативно нормалном животу манастира у првој половини XVIII века, изненађује нас један запис драматичне садржине.¹⁵ Овај запис, који се налази на једној старој штампаној књизи у манастиру Гомионици,¹⁶ говори нам како је манастир Ковиље 1762. године запао „у љути дуг и глобу“ због тога што је један његов ђак убио неког Турчина. За откуп свих глава и очување добара калуђери су, како се чита у запису, били принуђени да дају Турцима, „шес кеса аспри“ и низ других дарова, услед чега је манастир запао, наводно, у велику економску кризу. Иако, чини се, овај податак може да збунује што нам говори о невољама манастира у време кад је живот у њему био сасвим пристојан, ипак су овакви потреси могући с обзиром на екцесе какав је био убиство Турчина од стране манастирског ђака. Негде отприлике из овог времена потиче податак на основу кога сазнајемо да је у манастиру Ковиљу живео игуман Данило са још седам калуђера.¹⁷ Исто тако у то време спомиње се нека монахиња по имену Ефросинија, родом из Нове Вароши која је живела у манастиру.¹⁸ Очигледно је да ови подаци илуструју организованост монашког живота који се одвијао по традиционалном устројству у условима, који су, колико толико, гарантовали извесну безбедност.

У народу је присутно веровање о некадашњем великом богатству манастира. Он је поседовао целу планину Ковиље и читав низ оближњих заселака. На сред планине Ковиље, како је забележио Р. Ускоковић,¹⁹ на путу којим се приступало манастиру, налазила се велика камена чесма као манастирска задужбина. Одавде је цевима била спроведена вода до манастира. Овом водом народ се често умивао, верујући у њену исцељујућу моћ.

Још неки подаци бацају одређено светло на прошлост овог споменика. На једном рукопису који је 1941. године настрадао приликом пожара у Народној библиотеци у Београду, био је запис из 1749. године који говори да је тај рукопис, *Месечник*, био својина манастира Ковиља. Запис је писао јеромонах Арсеније Троичанин који је половином XVIII века припадао манастирском монашком братству.²⁰ У сваком случају, овог Арсенија треба довести у везу са манастиром Св. Тројице на Овчару, или са манастиром Св. Тројице пљеваљске.

Године 1772. манастиру Ковиљу, како је забележено на једном рукопису из збирке САН,²¹ даривао је неки Вуле Мијушковић из

Васиљевића једно сребрно кандило које је ставио „пред икону Богоматере“ у присуству монаха Филипа и „служителице Еуфросиније монахиње от Нове Вароши“. Четири године касније нека Софијана из Нове Вароши дарује манастиру некакав казан „да га нитко нема от манастира отимати“.²²

И, најзад, последњи непосредни помен манастира у XVIII веку сусрећемо 1778. године, такође у једном запису на старом рукопису из збирке САН.²³ У овом запису се каже да је нека „благородна госпожа Софијана Лазиница из Нове Вароши“ по трећи пут учинила прилог манастиру, дајући му овог пута све што је имала у Новој Вароши.²⁴

До када је Ковиље било као манастир, тешко је рећи, јер о томе нема никаквих података. По претпоставци Р. Ускоковића, манастир је претворен у мирску цркву негде после 1813. године, када су се у овом крају водиле огорчене борбе Срба под Карађорђем, с једне, и Турака с друге стране.²⁵ Као парохијска црква од тог времена је, вероватно, била непрекидно активна. Првих година Милошеве владавине парох цркве је био Данило Бурчић, пореклом из црногорског племена Дробњака, који је умро од „асталукa“ и сахрањен у Белиштима, на месту где су некада биле манастирске ћелије за монахе.²⁶ Године 1867., заслугом свештеника, крај цркве је отворена основна школа за коју се мисли да је једна од најстаријих школа у овом крају. Школа је у време јаворског рата 1876. године паљена и прекидала са радом, али је касније поново била активна.²⁷

Иако је већ одавно парохијска црква, у народу се данас овај споменик држи као манастир. Служба се редовно обавља у цркви Св. Николе, док се у цркви Св. Арханђела богослужење одржава само повремено.

ЦРКВА Св. АРХАНЂЕЛА

Најстарији објекат данашњег манастирског комплекса, који представља јединствену архитектонску целину, јесте црква Св. Арханђела. Не поседујући било какве одређене податке о њеном настанку, покушали смо да је доведемо у везу са присуством манастира Придворице и њеног деловања на ширењу и јачању верских утицаја, што ће рећи да градњу цркве и оснивање манастира треба тражити у Средњем веку. Посвећивање св. Арханђелима проистекло је, вероватно, из чињенице што је црква по својој диспозицији и карактеру пећинска, а по једној легенди арханђел Михаило први пут се појавио

у пећини.²⁸ У осталом, не мали број пећинских цркава код нас и у осталом православном свету посвећен је или арханђелу Михаилу или култу оба арханђела — архистратизма Михаилу и Гаврилу.

Приликом градње цркве св. Николе, у тренутку обнове манастира, у архитектонску структуру целине унете су значајне промене које су не само нарушиле првобитни интегритет цркве Св. Арханђела, већ су у знатној мери деградирале аутономност овог објекта, па је стога врло тешко добити јасну представу о њеном некадашњем изгледу.

Црква по својим димензијама спада у доста мале грађевине које су зидане скромним средствима и без већих претензија (сл. 3). Пошто је при градњи двучена под стеном, од спољних зидова слободни су јој само јужни и делимично западни и источни. На тај начин по свом спољном изгледу у архитектонском смислу не долази до изражаја, док је унутрашњост резултат лепог архитектонског решења. У основи је једнобродна са доста великом олтарском апсидом која је и споља и изнутра у облику полукруга. Пресведена је полуобличастим сводом, а апсида полукалотом. Упадаљиво је присуство прислоњених лукова на северном зиду, док је јужни, нешто дебљи, изведен слободно, без икаквих конструктивних ојачавајућих елемената. Овај систем прислоњених лукова ослања се на два пиластра који су у висини капитела профилисани.²⁹ Та два пиластра у ствари, носе три лука, од којих се западни и источни својим спољним крајевима ослањају на зидове, односно из њих израстају. Занимљиво је питање због чега је градитељ употребио прислоњене лукове само на северном зиду. Треба нагласити да је ово врло редак, готово изузетан, пример непотпуне примене оваквих конструктивних елемената. Типично је, наиме, да се по један, два или три пара лукова употребљавају на оба бочна зида с циљем да се ојача и обезбеди носивост зидова на које се ослања свод. Овде је немар одступио од тог правила. Учинио је то вероватно због тога што је претпоставио да је оптерећење веће на северном зиду. У сваком случају овај зид је наслоњен уз зид стене. Она је делимично наслоњена на свод, односно спољна површина свода приљубљена је уз шупљину стене, што је мајстора могло да наведе на веровање да би временом могло да дође до евентуалног одроњавања дела стене која би, можда, угрозила свод, а самим тим и грађевину. Стога, да би избегао такву опасност при градњи северног зида, применио је систем прислоњених лукова. Свод је, иначе, грађен од тесане сиге. У свод су уграђени керамички лонци који су с унутрашње стране, због оштећености

малтерног слоја, видљиви. Ови лонци имају карактер или статичне или акустичне функционалности, што још увек није у потпуности разјашњено.

Унутрашњи простор цркве је, с обзиром на величину, прилично разуђен. Карактерише га, на пример, присуство пет већих или мањих ниша које су распоређене тако што сваки зид има по једну, а проскомидија и ђаконикон су оличени са две веће нише. Вертикалне зидове и почетак свода у унутрашњости раздваја профилисан венац изведен од сиге (сл. 7). Пада у очи један занимљив детаљ на своду цркве. То је врло мала слепа купола, боље рећи нека врста дубље нише на своду, која би на неки начин требало да имитира куполу.

С обзиром на начин како је црква постављена у односу на стену, било је једино могуће да се у цркву улази са јужне стране. У храм светлост продире једино кроз прозор који се налази на апсиди. Прозор није било могуће поставити у главној подужној оси како је то увек било уобичајено, јер је стена са својом шупљином захватила делимично апсиду. Услед тога је он померен знатно јужније, готово на завршетку лучног испупчења олтарске апсиде и на почетку полукалоте. Овај једини прозор ни издалека не обезбеђује потребну количину светлости, па је унутрашњост храма веома мрачна. Скреће пажњу чињеница да је под цркве израђен од лепо обрађених плоча од белог радочелског мермера, што је релативно редак случај код овако скромних цркава. Зидови грађевине изведени су, поред употребе сиге за градњу свода, од ломљеног кречњака.

За истраживача је од значаја што се у овој цркви налазе фрагменти пластике од белог мермера. По својој форми и орнаментима, три фрагмента могла су да сачињавају свећњак цркве (сл. 9). Ако би требало установити време када је овај свећњак настао, онда треба рећи да би било смело тврдити да потиче из времена настанка цркве. Има више основа за тврђење да он потиче из XVI или XVII века, можда из времена градње цркве Св. Николе. Шта више, природно је претпоставити да је овај свећњак био намењен новој цркви.³⁰ Међутим, један капитал неког стуба, такође од белог мермера (Сл. 8), без обзира с колико рустичности био клесан, указује, по свему судећи, на своје античко порекло. То би, бесумње, могло да послужи као индикација да се својевремено у близини Ковиља налазило неко римско насеље са храмом од кога се овај капитал као једини фрагмент случајно сачувао. Како да је он доспео у цркву, тешко је рећи. Археолозима би он могао да наговести извесне могућности у

потрази за античким локалитетима у овом крају, за које се на основу садашњих сазнања претпостављало да су сасвим ретки, готово изузетни.

По свом архитектонском концепту са основом једнобродне грађевине и са полукружном олтарском апсидом, црква има доста сродности са многим црквама истог типа које потичу из XII и XIII века, али њена конструктивна недоследност и необичност у погледу једностране примене прислоњених лукова чини је сасвим усамљеном.

Особиту вредност у овој цркви представља живопис који до сада није ни уочен нити уопште разматран. На жалост, он је толико оштећен и упропашћен да је сачуван, углавном, само у фрагментима који нам не омогућавају потпуну анализу. Ипак, по неким уочљивим општим одликама могу се уочити покушаји изрицања неких основних констатација.

Црква је несумњиво, на свим унутрашњим зидним површинама била декорисана. Од целокупног фреско-ансамбла остао је незнатан део који је у таквом стању да само делимично може да укаже и то искључиво само на нека ликовна својства. О тематским и иконографским карактеристикама не може уопште бити говора. Фреске су делимично сачуване само на своду, док су на свим осталим површинама потпуно уништене. Зато је немогуће остварити било какву представу о њиховом распореду. Може се претпоставити да се остаци преосталог живописа на вертикалним зидовима и у конхи апсиде налазе испод малтерног слоја и кречних намаза који су временом постављени. Наравно, потребно је извршити одговарајућа испитивања да би се установила стварна количина живописа. Фрагментарно сачуване фреске изгубиле су много не само од својих колористичких вредности, јер је пигмент добрим делом уништен или јако оштећен, већ и од својих сликарских квалитета.

Сачуване партије живописа сачињавају само делимично оштећене фигуре, док не постоји ни једна сцена. Свакако је најбоље очувана представа Исуса Христа Пантократора (сл. 11). Приближно су слично сачуване две фигуре пророка, међу којима је један, с обзиром на део сачуване сигнатуре (НСАН...), пророк Исаијла (Сл. 10). Потпуно је уништена фигура пророка Авакума, од које је сачувана само сигнатура АВАКУМЪ. Сви остали пророци су уништени. У ниши свода, тј. у малој слепој куполи, налази се представа четири анђела, чије су фигуре јако оштећене. Уочљиви су трагови медаљона

са попрсјима светитеља и светитељки. То је, у ствари, све што је од живописа данас видљиво.

Иако су оштећења изражена у таквој мери да се не може уопште говорити о правој очуваности фресака чак ни у најмањем проценту, ипак нам поједини детаљи, који су, на срећу, задржали првобитне одлике, пружају могућност за стицање основних представа о живопису цркве Св. Арханђела. Највећу могућност за то допушта нам један део Исуса Христа Пантократора. Његов лик са инкарнатом је јако оштећен, али је зато добро очувана десна половина његовог попрсја с руком која благосиља. Сличан је случај с појединим симболима јеванђелиста који су у целости очувани. У основне карактеристике овог сликарства, судећи по релативно очуваним ликовима двају пророка, спадају, пре свега, богатство колористичке скале, уравнотеженост цртежа и боје, солидан цртеж и квалитет фреско технике. Употреба топлх бојених односа и њихово вешто хармонизовање одаје сликара са снажним осећањем пиктуралности. Инкарнат је изведен са светлим окером, а сенчења су потенцирана мрким и зеленкастим тоновима, док су осветљења дата белим рефлексима.

На основу доста тешко уочљивих одлика којима је обележено ово сликарство, може се извести закључак да се оно уклапа у наше ликовно наслеђе прве половине XIII века, када графицизам све више уступа место тзв. пластичном сликарству. Овај живопис је изразит пример те тзв. предазне фазе. Не поседујући обележја репрезентативног дворског сликарства овог времена, већ одлике монашке уметности која све више почиње да узима маха, фреске из ковиљских Св. Арханђела указују на пут развоја српског зидног сликарства монашког карактера које ће убрзо добити праве пластичне вредности.³¹ Одређеније оцене о припадности анонимног ковиљског мајстора некој од постојећих сликарских радионица XIII века морају да изостану, јер фонд сачуваних фрагмената ових зидних декорација и немогућност да се уоче основна тематска и иконографска обележја, то не дозвољавају. Нема сумње да би конзерваторске интервенције, откривање фрагмената који су под слојевима малтера и кречних намаза и њихово чишћење, учиниле изванредан допринос не само потпунијем сагледавању овог до сада непознатог зидног сликарства, већ и доношењу компетентнијег суда о његовим вредностима, улози и месту у развоју српског средњовековног зидног сликарства.

ЦРКВА Св. НИКОЛЕ

Запис на четворојеванђељу³² сачувао нам је драгоцене податке

о градњи ове цркве, односно о обнови манастира. По том запису црква је саграђена 1644. године. Уједно, то је једини податак на основу којег сазнајемо време обнове манастира и подизање цркве. Као што смо видели, манастир је обновио и цркву саградио пећки архиепископ Гаврило. У запису се каже да је манастир био опустео, али остаје неизвесно да ли је на месту цркве Св. Николе била каква грађевина. Изглед манастира Св. Арханђела у Црној Реци код Тутина, који је сачуван у првобитном стању, упућује на могућност да је и црква Св. Арханђела у Ковиљу била у склопу са другим објектима, односно да је представљала јединство са неким од објеката који је евентуално био на месту новосаграђене цркве. Може се претпоставити да је тај објекат, који је евентуално служио као станиште калуђера, порушен. На ову помисао наводи сам положај старе манастирске цркве која у многоступе подсећа на положај цркве Св. Арханђела у манастиру Црна Река.

Црква је саграђена на тај начин што је својом северном страном прислоњена уз јужни зид цркве Св. Арханђела. Постављена је тако да стару цркву обухвата својом величином, потискујући је и деградирајући је. Истовремено, њеном изградњом дефинитивно је уобличен општи изглед комплекса. Над комплексом је кров помало необичне форме, који се на источној страни купасто завршава. Ова црква је знатно већих димензија од старог храма. Поред наоса има припрату која је првобитна и ексонартекс који је, свакако, касније дограђен. Над ексонартексом се до пред последњи рат налазио мањи импровизовани звоник који је порушен.

По својој основи црква је једнобродна грађевина. На истоку се завршава пространом олтарском апсидом која је изнутра полукружна, а споља петострана. Над наосом се уздиже слепа купола, односно калота која је конструисана помоћу неке врсте пандантифа, ослањајући се на лукове. Припрата је пресведена попречним полуобличастим сводом, а ексонартекс калотом. Првобитно, црква је имала само западна врата. Средином прошлог века када је, изгледа, црква делимично обновљена, направљена су нова јужна врата.³³ У унутрашњост цркве светлост продире кроз четири прозора који су распоређени тако што се по један налази: на олтарској апсиди, јужном зиду наоса, јужном зиду припрате и јужном зиду ексонартекса. Прозори су прилично велики и имају врло лепе дрвене решетке. У унутрашњим зидовима налази се пет ниша различите величине. Зидови цркве грађени су од ломљеног камена кречњака и шкриљца, док су сводови, као и неки допрозорници, изведени од тесане сиге. Подови

наоса и припрате су од лепо обрађених камених плоча, а у ексонартексу од бетона. Спољни зидови су омаалтерисани и окречени. Кровни покривач је од шиндре. Концепција архитектонског решења грађевине не показује никакво директно ослањање на традиције било које стилске групе у развоју нашег средњевековног сакралног градитељства, као што је то прилично чест случај са споменицима који су настали у XVI и XVII веку. Поједностављена у свом решењу, она показује једино везу с неким објектима који излазе из оквира одређених стилских карактеристика. Поједини елементи у архитектури храма указују на извесне необичности. Тако је појава свода у облику калоте над наосом нетипична конструктивна варијанта у нашем архитектонском наслеђу. Храмови су обично надвишавани кубетом или полуобличастим или другом врстом свода. Калота се примењује много чешће као вид засвођавања, или још више код спољних припрата, као што је то случај код цркве Св. Преображења у Придворици, а сасвим ретко код наоса.

Калота у наосу, међутим, упућује на једну претпоставку, додуше доста смелу, али коју ћемо изнети. Црква је, наиме, од своје градње до данас вероватно радикалније обнављана. Пустошена је и горела, јер друкчије се не би могло протумачити пропадање живописа у највећој мери. Приликом евентуалне радикалније обнове могла је да претрпи знатније измене, како у свом општем изгледу, тако у појединостима које карактеришу њену архитектонску и конструктивну особеност. У оквиру овакве могућности претпоставка би се састојала у томе што је црква првобитно вероватно имала кубе које се порушило. Када је црква оправљена, уместо кубета, чије је извођење захтевало већу вештину и више средстава, добила је свод у облику калоте. Испитивања би могла да пруже одговарајуће податке за потврду или одбацивање ове хипотезе. Појава калоте над наосом и њена неуобичајеност могу се објаснити утицајем исламске архитектуре. Као што је познато, већина објеката исламске сакралне и утилитарне архитектуре засвођена је калотом. То се односи на објекте као што су: памије, медресе, хамами, турбета, мектеби и др.³⁴ Овако јако изражен утицај ове архитектуре на цркви Св. Николе (он је видљив и у начину завршавања ниша у олтарском простору које имају облик типичан за прозоре исламских грађевина, сл. 4), упућује на закључак да је градитељ или мајстор при обнови био човек који је био добро упућен у начин грађења исламских објеката. Шта више, не би се много погрешило ако би се утврдило да ковиљски мајстор био искусан градитељ исламских грађевина које је по-

дизао у Старом Влаху или у областима где је градња оваквих објеката била интензивнија. У недостатку добрих мајстора православне вероисповести приликом градње или обнове грађевине, ангажован је, можда, неимар исламске припадности који се истакао као градитељ цамија. Познајући конструктивне принципе при засвојавању цамија, он је та своја искуства директно применио на ковиљској цркви Св. Николе. И друго тумачење: да је мајстор православне вероисповести у свом неимарском опредељењу и активности подизао објекте исламске архитектуре, па се са искуствима извођења оваквих грађевина прихватио градње и обнове цркве у Ковиљу на којој су та искуства дошла до изражаја — такође има основа.^{34a} Било како било, ова црква са упадаивим елементима оријенталног градитељства спада у карактеристичне и ретке споменике тзв. турског периода који су грађени под утицајем исламских архитектонских традиција.³⁵

Црква је одмах после градње на својим унутрашњим зидним површинама добила живопис. Фрескама су били украшени зидови и сводови олтарског простора, наоса и припрате, што се види по остацима фреско малтера. Све фреске су уништене или прекривене малтерним слојем или кречним намазима. Само се местимично могу уочити поједини фрагменти на зидовима наоса. Једино сачувана фигура из читавог фреско ансамбла налази се у ниши наоса изнад врата. То је попрсје Исуса Христа као анђела великог савета. Иако јако оштећен, лик Христов допушта могућност сагледавања основних техничких, ликовних и стилских карактеристика. На тамноплавој позадини, која је јако оштећена, приказан је Исус Христос у уобичајеној допојасној представи са крилима и са раширеним рукама. Младолик, леполик и енергичан, Христос је у достојанственом и мирном ставу. Обучен је у зелени хитон и пурпурни химатион. Крила су му црвенкасте боје, а ореол жутог окера са представом крста у тамном океру и са сигнатуром $\tilde{\iota}\tilde{\epsilon}\tilde{\chi}\tilde{\varsigma}$ исте боје. Коса и брада као и обрве осликани су кестењастим потезима кичице. Инкарнат је изведен у океру са тамнозеленим и мрким осенчењима и светложутим рефлексима који означавају осветљења. Падају у очи врло лепа слова кестењасте боје којима је исписана сигнатура: $\tilde{\alpha}\tilde{\gamma}\tilde{\gamma}\tilde{\lambda}\tilde{\nu}$ великог савета. Својом лепотом и минуциозношћу истиче се систем орнаменталних елемената који уоквирују фигуру Христа. Састоје се од стилизованог лишћа и цвећа изведеног у зеленој, пурпурној и жутој боји. Ореол Христа и поље нише на којем је приказано његово попрсје оивичено је светло-жутим бордуром.

Макар колико се радило о готово незнатном остатку живописа у овој цркви, у односу на некада постојећу фреско-површину, чини нам се да смо сасвим близу могућности да откријемо неке елементе у овом сликарству који га чине блиским и сродним са својствима неких фреско-целина, сачуваних у потпуности или делимично. По општем утиску, цртежу, колористичком третману, начину моделације као и облику слова сигнатуре, попрсје Исуса Христа уклапа се у оно наше ликовно наслеђе четвртних и петих деценија XVII века које се у стручној литератури везује за сликарско стварање мајстора Митрофана и његов круг који су живели и радили у време пећког патријарха Пајсија.³⁶ У мери коју је дозвољавао само незнатан део сачуваног живописа у овој цркви, извршили смо упоребења његових одлика са особинама фресака оних цркава које су живописане нешто пре ковиљске цркве и које се налазе у релативној близини Ковиља. Без тешкоћа је могло бити уочено да стилска сродност карактерише представу Исуса Христа из Ковиља са делимично сачуваним фигурама у цркви Св. Алексија Божјег Човека у Милићима код Студенице која је живописана 1637. године,³⁷ са фрескама у тзв. Доњој испосници — цркви Св. Покрова Богородице код Студенице.³⁸ Несумњиве стилске блискости присутне су између сликарства у Ковиљу и фресака у наосу цркве Св. Благовести под Кабларом.³⁹ Исте релативне подударности уочавају се код појединих ликова у наосу и припрати цркве Св. Николе у Жежевици код Чачка.⁴⁰ Нешто мања али евидентна заједничка стилска обележја запажамо и на извесним фигурама у живопису цркве Св. Николе у Овчарско-кабларској клисури и то у припрати, насталом 1637. године.⁴¹

Врло се лако на живопису цркве Св. Николе у Ковиљу могу уочити они елементи који су карактеристични за иконопис. То се односи на начин обраде физиономије, одеће и моделовање руку. Уосталом, група сликара из које је познат само Митрофан, а у којој по свој прилици треба тражити аутора фресака у ковиљском Св. Николи, изводила је иконописна дела и фреске. Стога је на фрескама чији су они аутори видљиво прожимање оних сликарских поступака који су својствени иконама.⁴² Разуме се да само једна фреска не пружа довољно података за дубљу анализу зидног сликарства ове цркве, нити обезбеђује услове у потрази за ширим аналогијама, али нам овај живопис, сачуван у незнатном обиму, ипак сведочи да се по свом квалитету може сврстати међу вреднија сликарска остварења прве половине XVII века.

Црква Св. Николе добила је истовремено кад и живопис ико-

ностас који је до данас, на жалост, сачуван само делимично. Царске двери, престоње иконе, крст са распећем и други делови као што су протезисне и тзв. горње двери, настрадали су, вероватно, у неком од пожара. Од читаве архитектуре иконостаса данас се у цркви налази само деизисна плоча. Представе Деизиса са апостолима изведене у темпери, потпуно су уништене. На деизисној плочи, која је саздана од једноделне даске неког бољег дрвета, данас је очувана само дуборезна орнаментика, док су украси изведени у гипсу на стопама и капителима стубића и луковима потпуно уништени. Цела плоча је својевремено премазана једним прљавим и неукусним тоном сивозелене боје која јако деградира рељефност орнаменталног система. На плочи су обликована посебна поља (22 × 39 цм) уоквирена стубићима са стопама и капителима који придржавају лукове. Стубићи, чија је висина са стопама и капителима 21 цм, обрађени су у виду тордираног ужета. Они се наслањају на зону која је украшена једночланим преплетом који с доње стране оивичава тордирана трака. У троугластим пољима између лукова изрезбарени су стилизовани флорални орнаменти који су типични за наш дуборез XVI и XVII века. На аркаду, коју сачињавају стубови и лукови плоче, наслања се зона ширине 6 цм која је украшена системом флоралних орнамената у који су укомпоноване различите цветолике и листолике представе дате у поједностављеном преплитању (сл. 13).

Судећи по лепоти и вештини орнаментисања архитравне плоче, може се закључити да се она уклапала у изванредно складну и лепу архитектонску-ликовну целину иконостаса. Најлепши и најкомплетнији акценти дуборезне иконостасне творевине: двери и крст са распећем нису очувани, па је стога тешко доносити суд о стварној дуборезној вредности овог иконостаса. О сликарским својствима иконописних представа, с обзиром да оне уопште нису сачуване не може бити говора. Па ипак, оно што деизисна плоча у данашњем свом стању садржи, допушта да се изрекну бар најопштије оцене како о њој самој тако, у извесној мери, и о иконостасу, односно о његовим дуборезним карактеристикама. По својој чисто изведеној орнаментици и рељефности, плоча индицира да је иконостас ове цркве представљао једно од бољих дуборезних остварења у нашем оворсном и ововременом наслеђу. Не би било претерано смело рећи да се он као дело даровитог и способног дуборесца, а свакако и иконописца, може сврстати, да је сачуван, у антологијске творевине српског дубореза XVII века који по свом фонду нити је обиман, нити довољно сачуван.

Иако је у нашој науци било лепих покушаја да се истраже и проуче основни стваралачки токови српске дуборезне делатности и њеног развоја па чак и комплексних и синтетичких захвата у виду исцрпних студија,⁴³ ипак је више занимљивих и вредних дуборезних ансамбала остало у потпуности необелодањено и у незаслуженој анонимности. У неистарженим и непубликованим црквама XVI и XVII века налазе се делови већих иконостасних целина. Један од таквих већих фрагмената јесте ова деизисна плоча која је, уосталом, као и сам манастир, остала неучена и ван научног интересовања. Поседујући упадљиве дуборезне вредности, она заслужује стилска разматрања у којем смислу ћемо учинити извесне покушаје. Пре свега, поставља се питање када је настао иконостас и ко је његов аутор? Треба претпоставити, као што је већ наглашено, да је црква, да би била освећена и да би могла да служи, добила иконостас непосредно после градње. Имајући у виду логичан закључак да је живопис настао одмах по завршетку архитектуре (тј. 1644.), целисходно је констатовати да је иконостас у свом дуборезном и иконостасном остварењу настајао или упоредо са осликавањем зидних површина или по самом завршетку декорисања цркве, као што је случај са многим црквама из овог времена и раније.

Трагајући за стилским аналогијама, дошли смо до сазнања која указују на блиске сродности између ковиљског иконостаса и неких ововрсних остварења крајем прве половине XVII века и на почетку друге половине овог столећа. Ове стилске сродности морају се схватити са извесном резервом, с обзиром да деизисна плоча не представља комплетан материјал да би пружила прилику за потпуније паралеле са сачуваним материјалом из овог периода. Међутим, обрада плоче, као дело једне раније постојеће целине, допушта могућност упоређивања у најпотпунијем смислу са ововрсним деловима сачуваних иконостасних дуборезних целина. Полазна основа за закључивања по овом питању били су нам напред изнесени подаци о уоченим аналогијама између живописа ове цркве и фресака у наведеним објектима.⁴⁴ По свој орнаментици, начину резбарења и стилским својствима, деизисна плоча из Ковиља сасвим је блиска дуборезу сачуваних и познатих иконостаса и њихових делова из XVII века. У размишљањима о узајамним стилским везама између живописа цркве манастира Благовештења кабларског⁴⁵ и фреске Исуса Христа као анђела Великог савета, наметала се могућност упоређивања сачуваног иконостаса из цркве овог манастира⁴⁶ и ковиљске деизисне плоче. Одмах су нам пале у очи несумњиве сличности у на-

чину обраде орнаментике, али се никако не може говорити о некој подударности. Благовештењски иконостас, чије се дуборезбарство и иконопис, на основу сачуваног записа на престоној икони Богородице са Христом⁴⁷ приписује мајстору Митрофану, сврстава се међу наша најлепша остварења XVII века, на коме су дошле до изражаја најлепше одлике дубореза пећке школе и тенденције за усвајањем нових решења, односно превазилажења раније познатих и често експлоатисаних орнаменталних мотива традиционалних обележја. Деизисна плоча из Ковиља саздана је, међутим, строжим схватањем и ослоњена на традиционалним решењима која не показују тежњу за усвајањем и развијањем барокних елемената који ће добити најадекватнију примену на иконостасима Светогорске дуборезне школе.⁴⁸ За разлику од ове, деизисна плоча из Благовештења у својој орнаментичности нема мотив преплета толико карактеристичан за творевине, чији су мајстори окренути традицији. Уместо преплета употребљена је таласаста гранчица полупалмете. Заједнички мотив за обе плоче јесте флорални систем уплетених елипси везаних у дугу хоризонталу. Помније и у форми нешто друкчије као и виртоузније изведена је благовештењска плоча чији су стубићи аркаде дати, такође, у виду тордираног ужета. Она делује лакше, динамичније и оставља утисак лепше пропорционалности. Одликујући се ипак неким заједничким елементима не само са иконостасом из Благовештења, већ и са осталим из 40-тих и 50-тих година XVII века, може се закључити да је деизисна плоча из Ковиља, односно читав иконостас, дело непознатог мајстора из половине XVII столећа, који је припадао кругу стваралаца везаних за стилска схватања зографа Митрофана.

НАПОМЕНЕ

1. У том смислу најозбиљније доприносе учиниле су наше редовне научне и стручне публикације, затим повремени издања појединих институција и академија. Најзад, самосталне књиге, монографије, студије и чланци објављени посебно или у оквиру појединих едиција пружају довољно документационог и научног материјала за сагледавање основних обележја у континуитету развоја уметности и културе српског народа. Посебну пажњу заслужује књига академика др Светозара Радојичића - **Старо српско сликарство**, Београд 1967, која представља синтезу дугогодишњег проучавања нашег средњевековног живописа. Исто тако појава књиге др Сретена Петковића: **Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614**, означава прекретницу у систематском изучавању зидног сликарства у тзв. турском периоду.

1а. Митрополит Михаило, Православна српска црква у књажевству Србији, Београд 1874, 69.

2. Манастир Ковиље, Гласник Географског друштва, Београд 1922, св. 7 и 8, 176-178.

3. Др Владимир Р. Петковић, **Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа**, Београд 1950, 147-148.

ВИДИ: ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE I ENCIKLOPEDIJA LIKOVNIH UMJETNOSTI, ZAGREB, IZDANJE LEKSIKOGRAFSKOG ZAVODA.

5. Р. Ускоковић је на страни 176 наведеног дела забележио интересантну причу старијих људи по којој је некада црква манастира Ковиља била на левој страни реке Ношнице у кршевитом и тешко приступачном месту Гају под брдом Стјеник. На овом месту данас су уочљиви трагови насеља. Ту се налази извор који народ назива „светом водом“ и у чију моћ исцељења и лековитости верују. Некада давно, по тој причи, с тог места цркву је пренео „св. Арханђео“ на данашњу локацију, под вис који се некада звао Кобиље, о чему нас обавештавају и старији извори. Види такође: Радослав Љ. Павловић, Како су код нас цркве „летеле“, Београд 1961, 4 и 5.

6. Р. Ускоковић, Наведено дело, 176.

7. Др Владимир Р. Петковић, Св. Петар Коришки, Наведено дело, 244; Бурђе Бошковић и Радивоје Љубинковић, Испосница Петра Коришког, Старинар VII-VIII, 1956/57, 91-111; Гојко Суботић, Пећинска црква арханђела Михаила код Струге, Зборник Филозофског факултета у Београду, VIII, 1964, 299-331; Бошко Бабић, Пећинска црква светог Лазара у Тиквешу, Зборник за ликовне уметности, Н. Сад, 1967, 3, 161-170. Низ цркава испосничког типа које нису истражене ни публиковане налазе се у Македонији, Космету и Санџаку. Најважније овакве пећинске цркве у Санџаку су црква Св. Арханђела у Црној Реци код Тутина и црква у Паљево између Тутина и Н. Пазара. Обе цркве нису публиковане.

8. Придворица се спомиње у Немањиној повељи датој манастиру Студеница као боравиште монахиња, што значи да је у време оснивања Студенице, Придворица већ била устројена као манастир. Види: Др Владимир Петковић, Наведено дело, 263; А. Дерко, Монументална декоративна архитектура у средњовековној Србији, Београд 1953, 77 и 108; Др VOJISLAV KORAC, PRIDVORICA, ENCIKLOPEDIJA LIKOVNIH UMJETNOSTI Zagreb 1966. IV, 22, i dr.

8а. Гласник српског ученог друштва, 42, 16.

9. Гласник Српског ученог друштва, LVI, 345 и Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, 1902, I, бр. 1389.

10. Р. Ускоковић, Наведено дело, 177.

11. Због своје занимљивости и важних података о Ковиљу које садржи запис доносимо у целини, иако га је објавио Љ. Стојановић, Наведено дело, бр. 1389:

Гавриџа милостию божією архієпископъ пек(ски). Оѧа свѧтаа и дѧшеспасна кнѧга, глаголемн тетрѧвѧггеліе мнѧ снѧкрѧнаго послѧдногѧ прѧнстав'ныка вѧкликѧе црѧквын пек(скѧе), и дах ю на благословѧіе и просвѧщеніе монастырѧ своѧмѧ свѧтагѧ ар'хієстратига Мнханаа и Гавриѧа вѧ подкрпѧіе гѧри зовѧм Ковиліе, вѧ новѧю црѧковѧ свѧтагѧ ар'хієрѧа и чудотвор'ца Христова Никѧлаа вѧ прѧдѧвѧнхѧ и островѧх (!) Стѧрѧгѧа Бѧаха. Оѧа же мѧн снѧкрѧны, когѧа же вѧх'мо (вѧ) Раш'кѧн епар'хіи, обрѧтохѧм' сіе свѧтоѧ мѧсто заплѧстѧло ѡ многѧх' врѧменѧ и ныкѧм' брѧгѧмо вѧ лѧто ꙗꙗ З'Р'Н'Б', и вѧждехѧ трѧдолюбѧз'нѧ, нмѧхѧмо любов'вѧ свѧтымѧ божѧимѧ архієстратигѧм, и вѧрѧзѧх'мо некое келіе и воденице, и монастыр'скѧ земѧю шѧвѧводѧхѧм ѧже прѧжде заплѧстѧла и нѧзнаѧма бѧше и еѧце прѧнкѧплѧхѧм неколѧко нѧвѧ и ѧвѧд' и приложѧхѧм вѧ свѧтѧи обитѧлѧ и прѧвѧхѧм' тоу нѧкое врѧме. И пакѧ ѧже мѧнѧм' прѧвѧлагѧгѧ вѧладѧкѧн мѧгѧго Христа вѧзыдѧхѧмѧ на сы свѧтын прѧстѧолѧ срѧбскѧе архієпископѧіе. Нѧ, ѧтѧці и вратіе, когѧо бѧлѧгы вѧгѧ произволѧт' по нашѧм' ѡхожденію, не забѧдете свѧтѧю обитѧлѧ, молѧвѧ радѧ и застѧплѧніа свѧтынѧ божѧих' архієстратиг' понѧже днѧи вѧѧка сѧгѧ прѧѧходѧт' ѧко зѧак'травнѧ... на сѧмѧ свѧтѧе ѧкоже и не вѧх'мо. Писѧх' вѧ лѧто ꙗꙗ З'Р'Н'Б'.

12. Р. Ускоковић, Наведено дело, 177.
13. Гласник Српског ученог друштва, LVI, 194.
14. Споменик Српске краљевске академије наука, књ. 42, 194.
15. Љ. Стојановић, Наведено дело, II, бр. 2474.
16. Објављен је најпре у Дабро-босанском источнику, 1891, 341.
17. Љ. Стојановић, Наведено дело, III, бр. 5957.
18. М. В. Веселиновић, Српске калуђерице, Глас Српске Краљевске академије, књ. 80, 217 и Љ. Стојановић, Наведено дело, II, 3376.
19. Наведено дело, 178.
20. Љ. Стојановић, Наведено дело, III, бр. 5818.
21. Љ. Стојановић, Наведено дело, II, бр. 3376.
22. Љ. Стојановић, Наведено дело, II, бр. 3460.
23. Љ. Стојановић, Наведено дело, II, бр. 3482.
24. Вероватно је то иста Софијана каја је манастиру поклонила казан. Види фус ноту 22.
25. Р. Ускоковић, Наведено дело, 178. Аутор износи податке из народних казивања о томе како је манастир почетком XIX века јако настрадао због убиства неког Турчина Госе. Наиме, Турчин се завадио с једним калуђером који му није хтео дати неке чарапе. У сваби калуђер убије Турчина и баца га у Ношницу на месту које се данас зове Госов вир.
26. Р. Ускоковић, Наведено дело, 178.
27. Наведено дело, 178
28. F. Cabrol H. Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chretienne et de liturgie, XI, 1. Paris 1933, 905.
29. Војислав Кораћ — Војислав Д. Бурић, Цркве с прислоњеним луковима у Старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV-XVI века, Зборник Филозофског факултета, Београд 1964, VIII, 561-599. Обрађујући цркве с овим конструктивним елементима аутори указују на приморско порекло прислоњених лукова, приписујући објекте са оваквим луковима дубровачким мајсторима и њиховим ученицима. Очигледно је да се грађевине у Србији са оваквим конструктивним одаликама тешко могу довести у везу са дубровачком градитељском традицијом.
30. Б. Бошковић, Манастир Милан на Лиму, Старинар, 1938, 94. Слични фрагменти налазе се у рушевинама манастира Милан код Пријепоља које Б. Бошковић на основу аналогија са сличном пластиком у овчарско-кабларским манастирима датира у крај XVI или почетком XVII века.
31. Vojislav J. Đurić, Raška škola — zidno slikarstvo, Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb MCMLXVI, 59. и Др Светозар Радојичић, Старо сликарство, Београд 1966, 39.
32. Види фус ноту бр. 11.
33. На источном довратнику јужних врата уклесан је натпис који гласи: **Ова врата отводио на овоме крају светому кметъ Дарко Секулић і Грша Бојовић о своім трошкн 1856 г.**
34. Види: Арх. Иван Здравковић, Избор грабе за проучавање споменика исламске архитектуре у Југославији, Београд, 1964.
- 34а. Овакви случајеви, на пример, нису били ретки у Босни и Херцеговини Види: Đoko Mazalić, Leksikon umjetnika BiH, Sarajevo 1966.
35. Међу овим споменицима запажено место заузимају мало познате и непубликоване цркве у Новопазарском Санчаку- црква Св. Николе у Штитарима, црква Св. Димитрија у Јаначком Пољу и црква Св. Петра и Павла у Попама. Утицај исламске архитектуре на неке цркве у Босни проишлаго је уочно и на њих указао Андреј Андрејевић, асистент Филозофско-историјског факултета. Види: Прилог проучавању исламског утицаја на умјетност XVI и XVII века код Срба у Сарајеву и Босни и Прилози за проучавање историје Сарајева, књ. I, Сарајево 1963, 51-73.
36. Светозар Радојичић, Мајстори старог српског сликарства, Београд 1955, 89-90; Мирјана Ђоровић — Љубинковић, Пећко-дечанска иконописна школа XIV XIX век, Београд MCMLV, 12, 13.
37. Сретен Петковић, Наведено дело, 78.

38. Ова црква није проучена нити публикована. С обзиром на видљиве аналогije између њеног живописа и фресака у Милићима, могли смо да констатујемо да је живописана приближно истовремено кад и црква у Милићима.

39. В. Петковић, Српски споменици XVI-XVIII века, Старинар, н. р. VI, Београд, 1911., Исти, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 27-29? Радомир Станић, Благовештење под Кабларом, Градац, Чачак 1963, I и II, 35-44 и 48-59.

40. В. Петковић, Српски споменици XVI-XVIII века, Старинар, н. р. VI, Београд 1911, 186-193; Исти, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 132-133; Сретен Петковић, Наведено дело, 208-209.

41. В. Петковић, Српски споменици XVI-XVIII века, Старинар, н. р. VI, Београд 1911; Исти, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 222-225; Душанка Ранковић — Вучићевић, Манастир Никоље у Очарско-кабларској клисури, Градац, Чачак 1964, II, 32-56.

42. Оваква иконописна својства на неким фрескама у цркви Св. Николе у Очарско-кабларској клисури врло добро је уочила и формулисала Душанка Ранковић — Вучићевић, Наведено дело, 46.

43. Др Мирјана Ђоровић — Љубинковић, Средњовековни дуборез у источним областима Југославије, Београд 1965.

44. Види фус ноту бр. 39, 40 и 41.

45. Види фус ноту бр. 39.

46. Вредност и значај благовештењског иконостаса први је уочио и објавио нађене фрагменте: П. Покрџкинџ, Православная церковная архитектура XII-XVIII стол. Еџ нынџшнемџ сервскомџ королевствџ, С. Петербургџ, 1906, Т. XLIII-XLV.

Касније, њима се детаљније позабавила Мирјана Ђоровић — Љубинковић, Пећко-дечанска иконописна школа XIV-XIX век, Београд, MCMLV, 12-13 и Наведено дело, 103-105.

47. Овај запис први је објавио Миласав Протић — Гучанин, Драгачево и његови славни синови, Ниш. 1940., 26-27.

48. М. Љубинковић, Хиландарски зборник, Београд 1966, 1, 119-139.

LE MONASTERE KOVILIE

Le monastère se trouve au village Smilievac près de Ivanica. Son nom vient de la colline Kovilie. On a écrit très peu sur lui, de sorte qu'il est resté presque inconnu.

L'ensemble du monastère est composé de deux églises: celle du St. Archange et celle de St. Nicolas. La première date du Moyen Âge. Tout indique qu'elle a été construite durant la première moitié du XIII siècle. C'est une petite construction d'architecture très modeste. Sa paroi septentrional s'adosse au rocher. Par son caractère et sa situation elle appartient aux églises grottes du type ermitage. Sa base à nef unique avec abside en demi-cercle elle est couverte de demi-voûte et l'abside d'une semi-calotte. Les parois intérieures ont été entièrement décorées des fresques dont il ne reste qu'une partie insignifiante endommagée au point d'exclure toute analyse iconographique et de style. La mieux conservée est la figure du Christ Pantocrator dont les caractéristiques plastiques laissent supposer que cette peinture date de la première moitié du XIII siècle.

Une inscription nous apprend que le monastère, dont nous n'avons par ailleurs aucune donnée éclairant son passé a été renové en 1644, année où fut construite l'église St. Nicolas. Le donateur de la reconstruction du monastère et de la seconde église fut le métropolite de Rachka, c'est à dire indirectement le dernier des patriarches de Peć, Gavriilo. L'église de St. Nicolas à une nef se terminant à l'Est par l'abside de l'autel, semi-circulaire à l'intérieur et pentagonale à l'extérieur. Le naos est surmonté d'une couple aveugle, c'est à dire d'une calotte, reposant sur des arcs soutenus par des pylastres, construite à l'aide de pendantif. Le narthex est voûssé — recouvert d'une semi-voûte et l'exo-narthex ajouté plus tard est oiffé d'une calotte. L'architecture de l'église révèle certains éléments constructifs islamiques.

Des fresques datant de 1644 il ne reste que le buste du Christ en ange du Grand conseil se trouvant dans la niche au-dessus du portail occidental. Certaines caractéristiques de style indiquent la parenté de ces fresques avec la peinture murale de l'église de St. Alexis homme de Dieu à Milići près de Studenica et des fresques de l'Ermitage inférieur également près de Studenica. Le panneau du Deisis est le seul fragment authentique de l'iconostase d'origine dans cette église. Les parties iconographiques du «Deisis» et des apôtres ont été détruites mais les sculptures en bois sont conservées et ces ornements indiquent par leurs caractéristiques de style, la ressemblance avec des bois sculptés des icônes attribuées au zoographe Mitrophan.

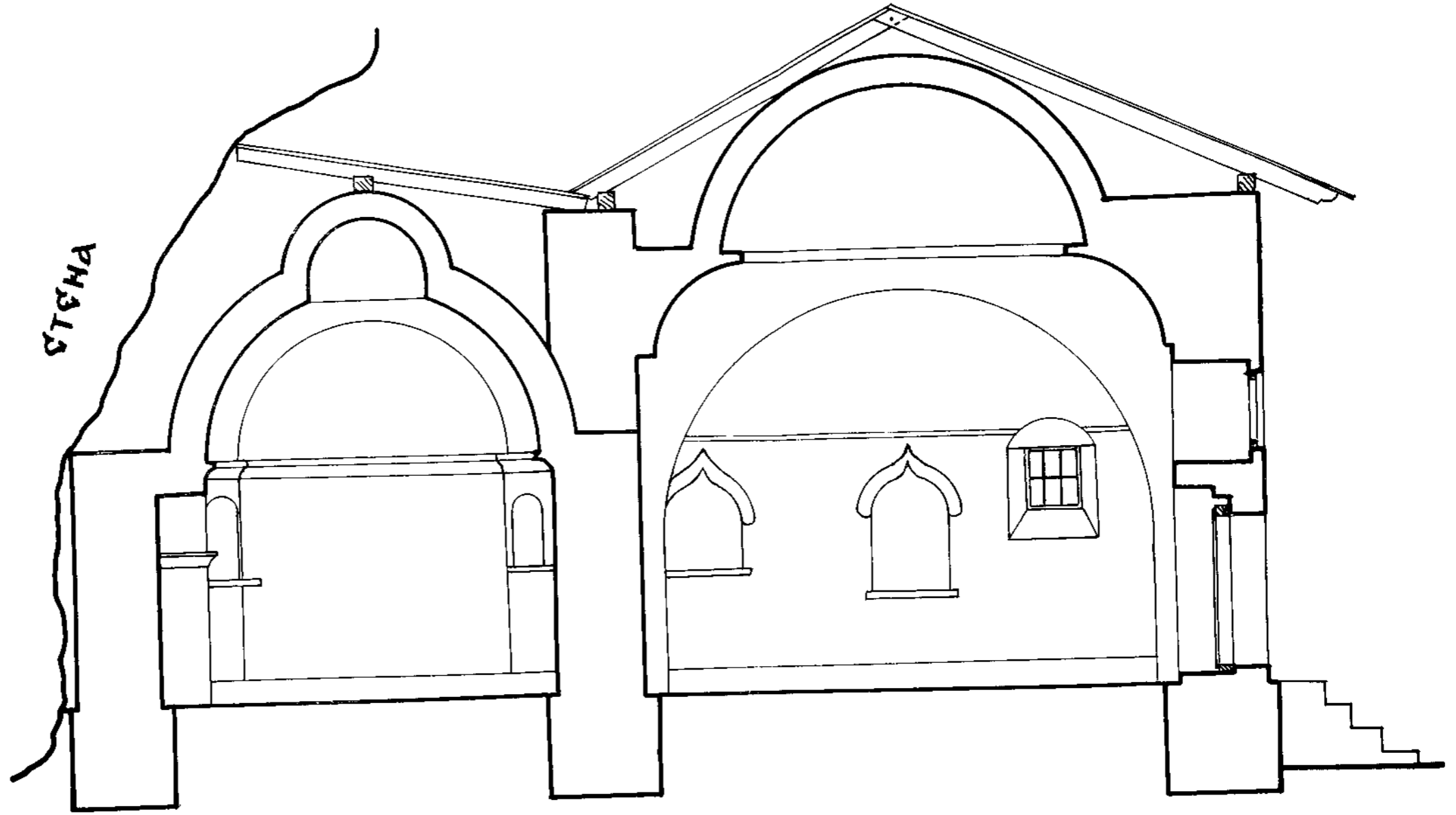
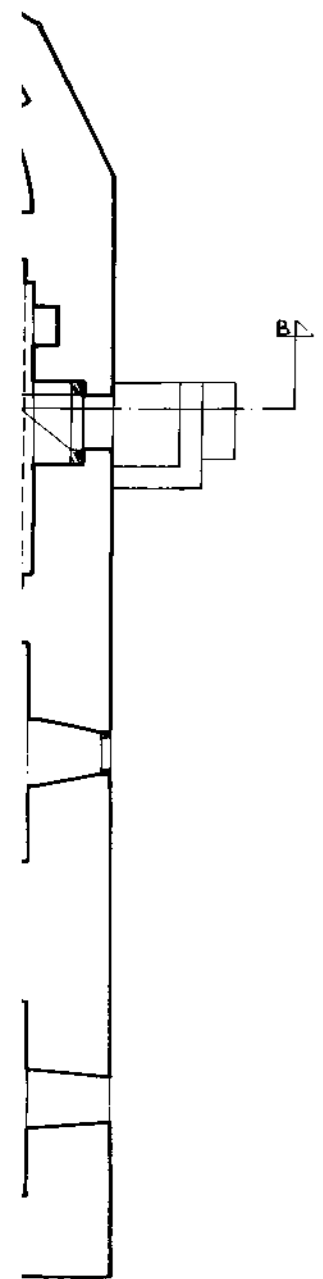
Radomir Stanić

Сл. 1 — Манастир Ковиље, источна страна

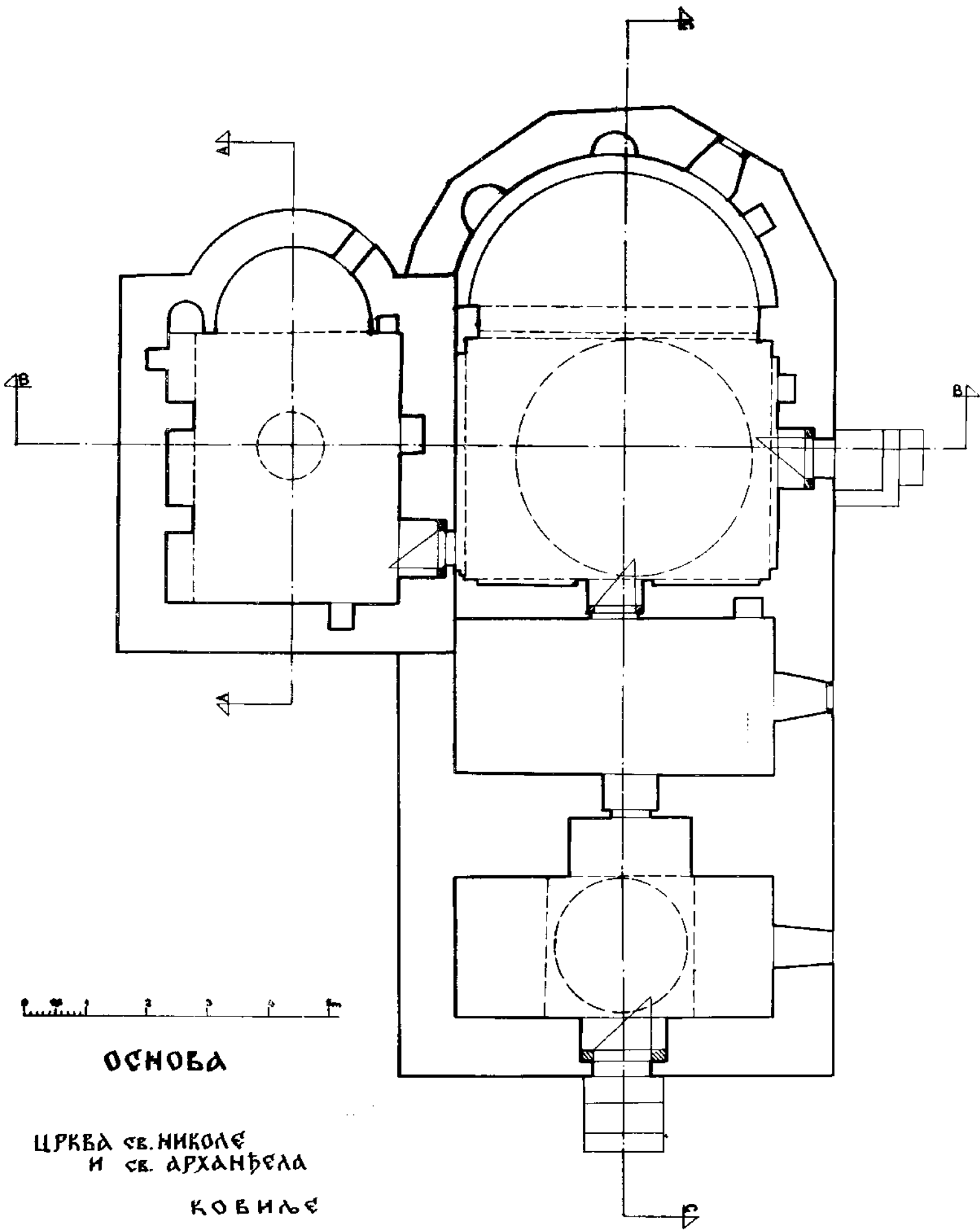

Сл. 2 — Манастир Ковиље, западна страна

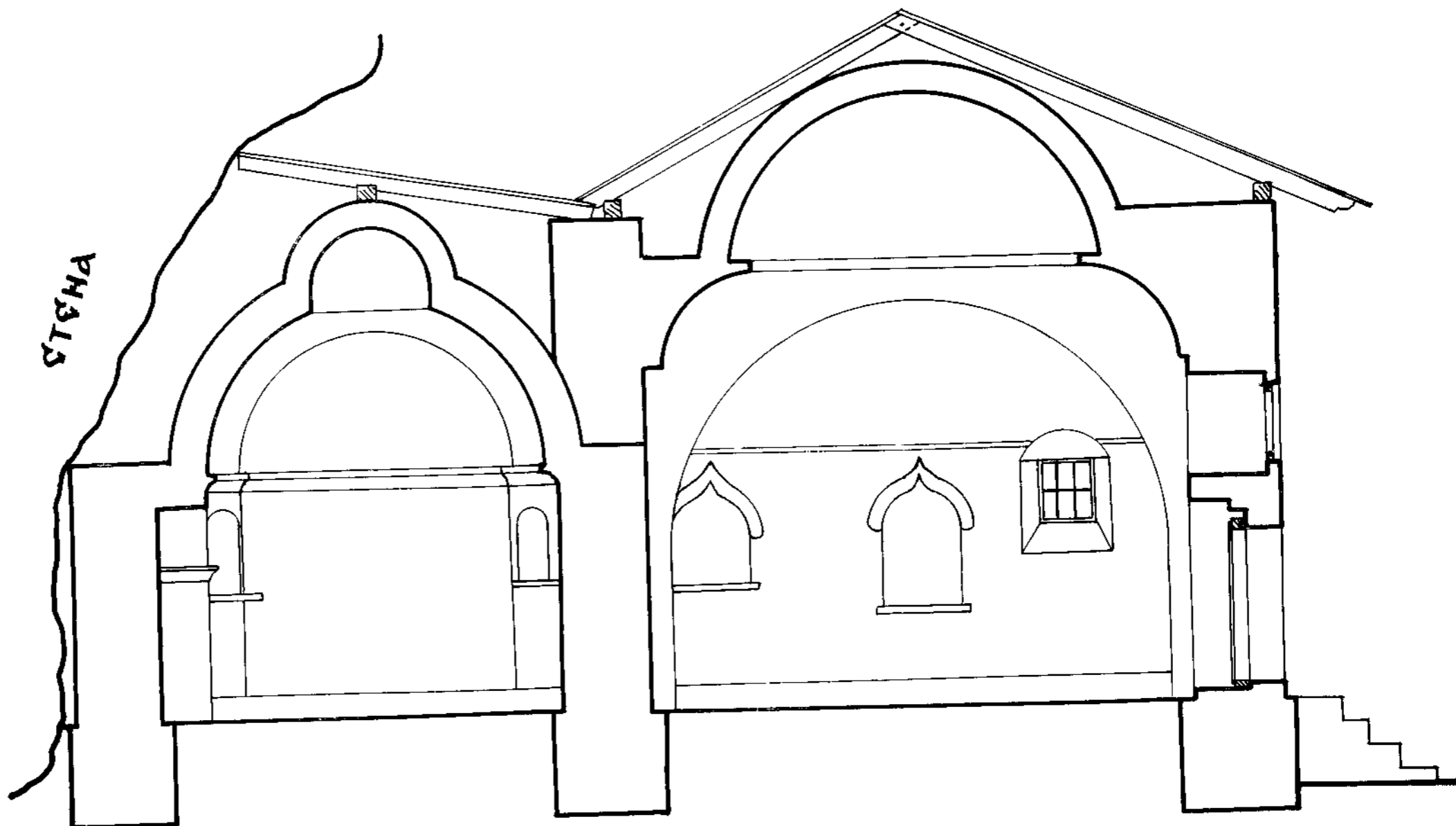
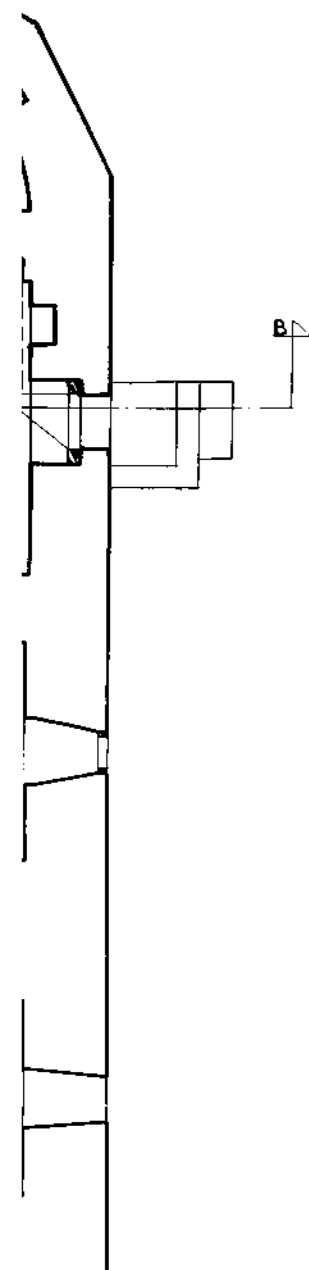
ПРЕСЕК В-В

ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ
И СВ. АРХАНЂЕЛА
КОВИЉЕ

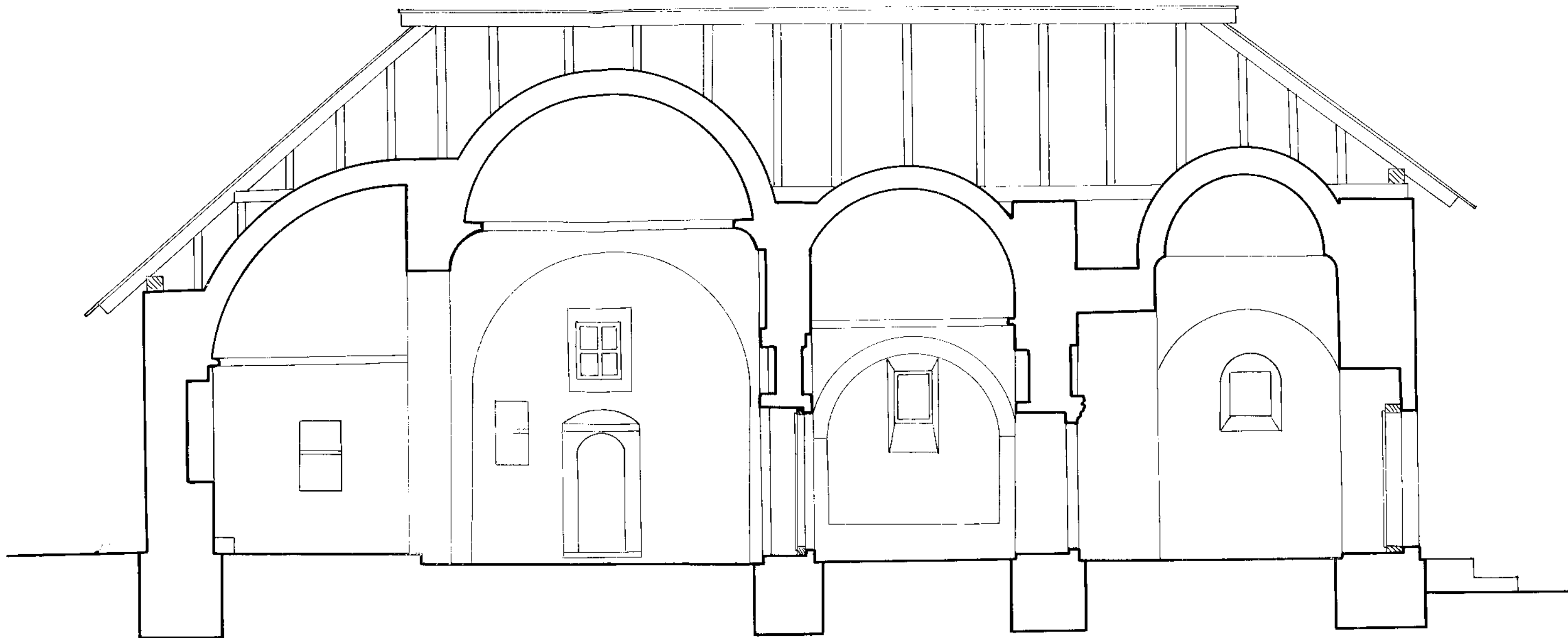
ОСНОВА

ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ
И СВ. АРХАНЂЕЛА
КОВИЉЕ

ПРЕСЕК В-В

ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ
И СВ. АРХАНЂЕЛА
КОВИЉЕ

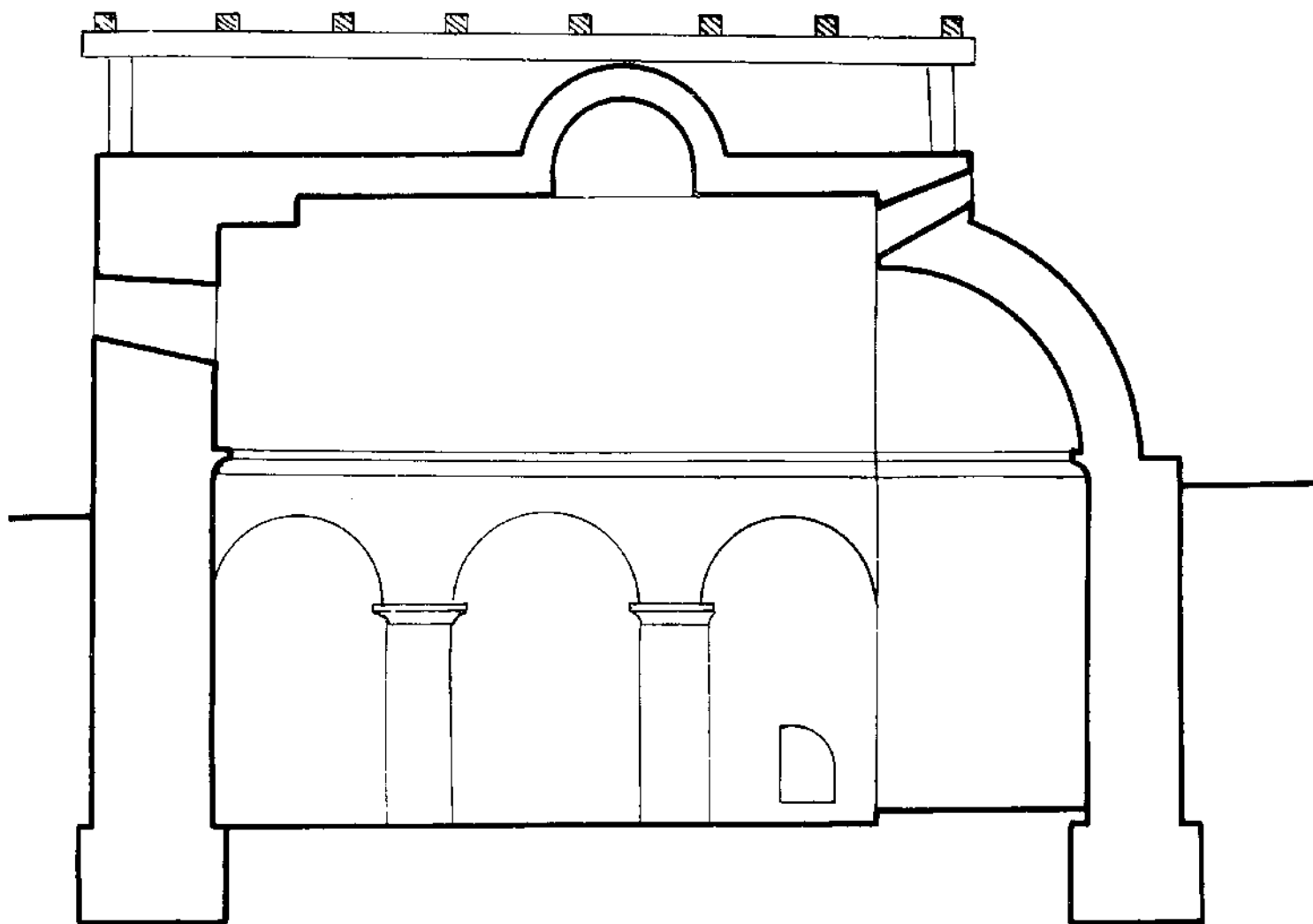

0 0,5 1 2 3 4 5m

ПРЕСЕК С-С

ЦРКВА СВ НИКОЛЕ

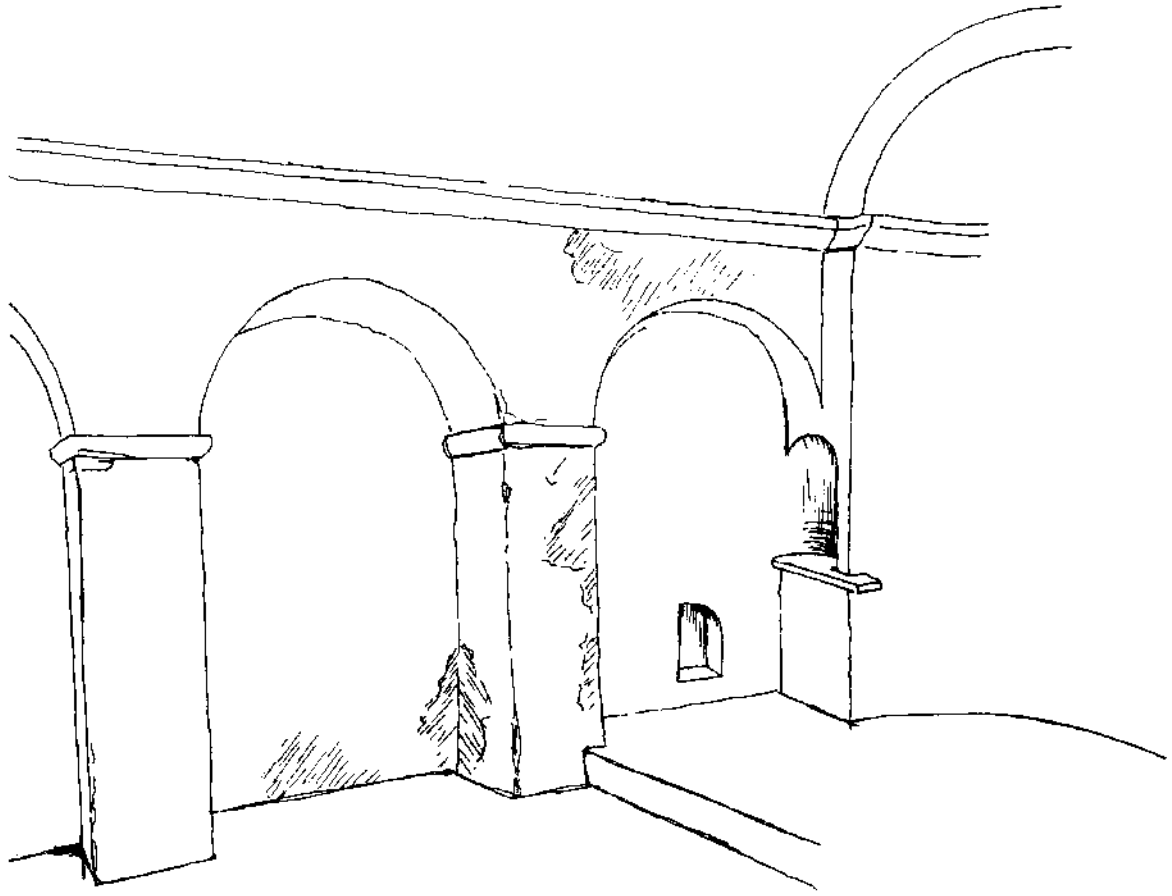
КОВУЛЬЕ

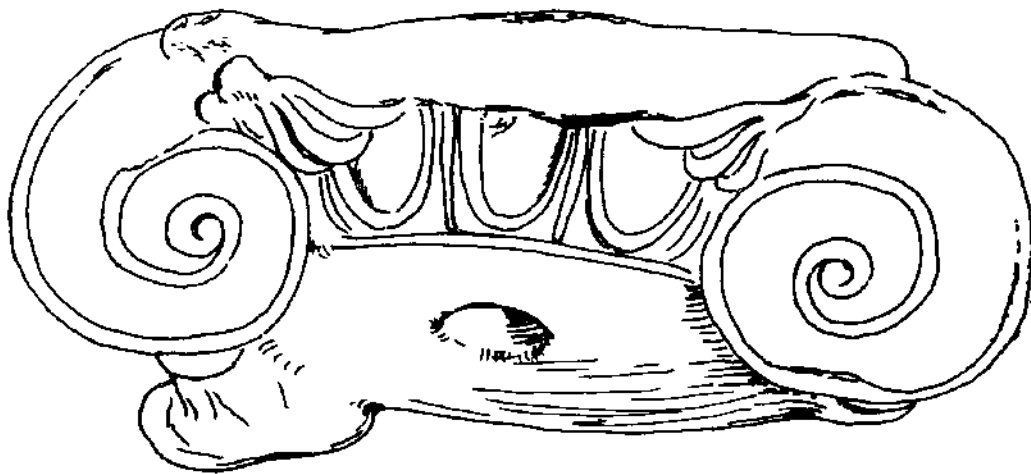
0 0,5 1 2 3 4 5m

ПРЕСЕК А-А

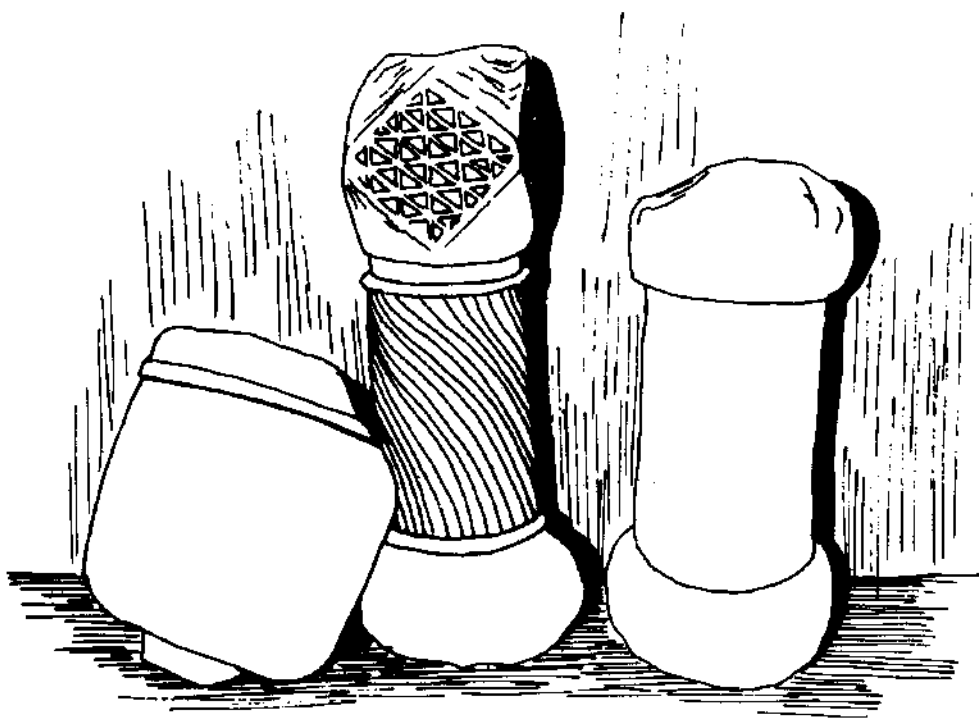
ЦРКВА Св. АРХАНЂЕЛА
КОВИЉЕ

Сл. 7 — Перспективни изглед прислоњених лукова у цркви св. Ахранбела

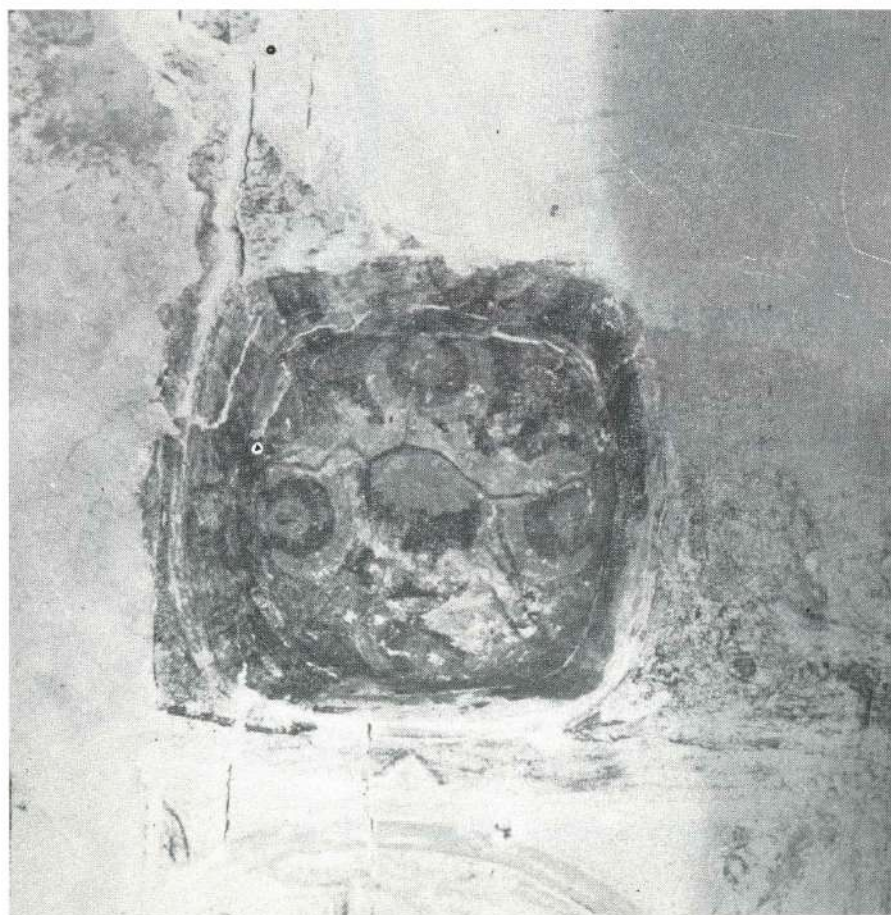
Сл. 8 — Антички капител у цркви св. Арханбела

Сл. 9 — Фрагменти мермерних свећњака у цркви св. Арханђела

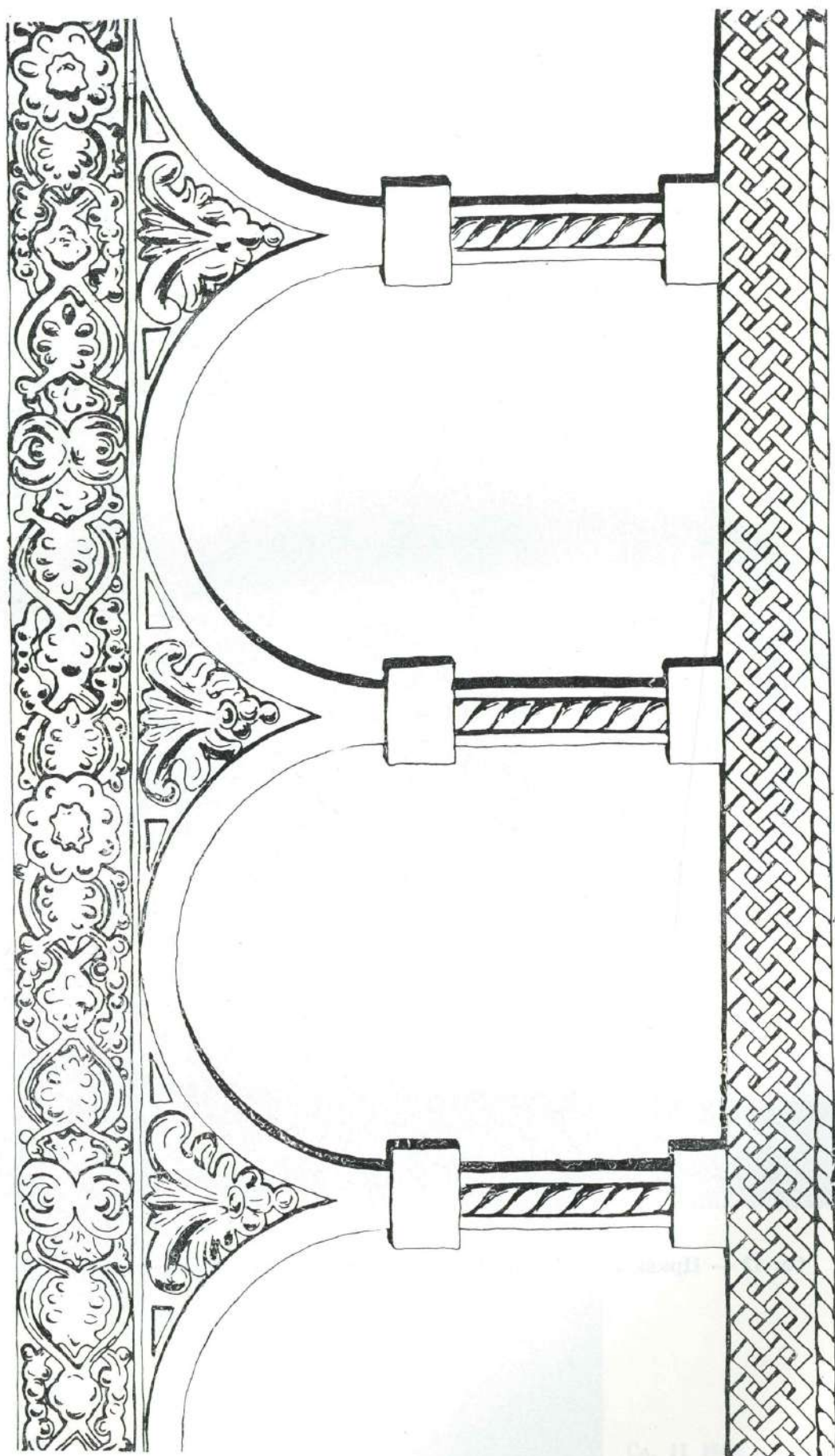
Сл. 10 Црква св. Арханђела,
Исус Христос —
Пантократор

Сл. 11 Црква св. Арханђела,
Непозната сцена са четири
анђела

Сл. 12 — Црква св. Николе, Исус Христос као Апђео Великог савета

Сл. 13 — Дејисна плоча у цркви св. Николе детаљ

Сл. 14 Црква св. Арханђела, портрет непознатог светитеља

Сл. 15 — Црква св. Арханђела, фреске на своду храма

ДУШАНКА РАНКОВИЋ — ВУЧИЋЕВИЋ

ГРАФИЧКИ ИЗВОРИ ЗИДНОГ СЛИКАРСТВА У НАОСУ ЦРКВЕ МАНАСТИРА НИКОЉА ПОД КАБЛАРОМ

Црква манастира Никоља, облика триконхоса, упадљиво је малих димензија. Њена дужина са апсидом нешто је испод 15 м, а ширина 5,44 м. Не зна се ко ју је и када подигао. Има припрату одвојену од наоса зидом. У њу се улази са јужне стране, што ни код једног манастира Овчарско-кабларске клисуре не постоји. Аналогije се могу наћи са црквама Молдавије и Буковине.¹ Без кубета је, засведена полуобличастим сводом, споља прекривеним двосливним кровом. Све три конхе (источна, северна и јужна) пресведене су полукалотами и њихова висина је мања од зидова цркве као и код црква у 12. и 13. веку.² По томе би се, на први поглед, Никоље могло датирати у 13. век да се ово не појављује и касније у 15, 16, и 17. веку.

Фреске украшавају унутрашњост храма и део јужног зида споља. Живопис у припрати је датиран натписом у 1637. годину,³ а зидови наоса су осликани зидним сликама 1697. године, о чему казује, такође, натпис.⁴

Доста скромне димензије наоса диктирале су сажету и упрошћену тематику, као и распоред фресака, постављених у три зоне. Прву зону од друге одваја црвена линија оивичена белим, а другу од треће трака исликана флоралним орнаментима. Орнамент таласасте палмете испуњава сокл.

Распоред и иконографија зидних слика у наосу цркве манастира Никоља углавном је традиционалан. У горњим зонама су приказани Велики празници, неколико сцена из циклуса Страдања

Христових, мученице и мученици у медаљонима и стојеће фигуре светих ратника, апостола, врача и других светитеља у првој зони.

У олтарском простору су представе које стоје у вези са литургијом и еухаристијом (архијереји, Агнец, Имаго pietatis, Гостољубље Аврамово, архиђакон), док је у темену свода насликан Христос у неколико видова (као Емануел, Пантократор и Христос из Вазнесења), и на облицима свода попрсја старозаветних пророка.

Изузетак чини у конхи северне певнице композиција Седам дарова Духа Светога и испод ње илустрација текста Девете приче Соломонове. Како изгледа, обе композиције сачињавају једну целину и припадају иконографској теми Премудрости, која је ретко сликана у 17. веку.⁵ Ове зидне слике из северне певнице цркве манастира Никоља показују иконографске сличности, само у далеко сажетијем облику, са зидним сликама из 14. века на своду у припрати Марковог манастира код Скопља, где је такође Христос представљен на дуги, окружен персонификацијама Духа Светога. У Марковом манастиру је само насликан већи број хорова праведника које анђели позивају истим исписаним текстом узетим из Прича Соломонових, као и у манастиру Никољу.⁶

На своду Морачке проскомидије, чији живопис припада 17. веку налази се, такође, сцена Седам дарова Духа Светога, слична овој у Никољу.⁷

По својим сликарским квалитетима фреске из 1697. године у наосу цркве манастира Никоља сачињавају занимљив ансамбл зидних слика, ко је су, истина, нешто рустичније рађене. Нарочито је у композицијама несигуран цртеж, јаким контура, са незграпним фигурама, на којима се истичу маркантно сликане крупне очи, са невештим покретима и наглашеном необичном архитектуром у позадини.

Изузетак опет чине зидне слике у другој зони и конхи северне певнице које показују више брижљивости у обради, са упадљиво бољим познавањем анатомије људског тела, његових кретњи и пропорција самих фигура. Већа пажња обрађена је и стојећим фигурама у првој зони, које су правилнијих пропорција од оних у композицијама, премда се и на њима истиче онако дебела црна линија цртежа, која на лицима као да потенцира сенку.

Оно што је, међутим, веома занимљиво код овог фреско-ансамбла, јесте упадљива сличност сцена из циклуса Великих празника и неких појединачних фигура светитеља са истим илустрацијама у старим српским штампаним књигама. Већ су добро познате међусо-

бне везе које постоје између старе српске графике, златарства, иконописа и минијатурног сликарства.⁸ Но, везе старе српске графике са зидним сликарством доскора су се само наслеђивале.⁹ Скренута је пажња да је илустрација „Св. Никола приводи Стефана Дечанског Христу” из Празничног минеја Божидача Вуковића штампаног у Венецији 1538. године послужила као директан предлошак за истоимену зидну слику у цркви манастира Благовештења кабларског, живописног између 1632. и 1635. године.¹⁰ Колико је до сада познато, ова се сцена у зидном живопису јавља још само два пута: 1636. године у цркви Св. Николе у Жежевици код Чачка и 1637. године, овде у припрати цркве манастира Никоља под Кабларом.¹¹ Само овде је у питању иконографска тема чија је, за сада, најранија представа баш у Празничном минеју Божидача Вуковића из 1538. године, па је разумљиво што је у овом случају графика послужила зидној слици као узор.

У наосу цркве манастира Никоља, осликаном непосредно после Велике сеобе Срба под Арсенијем Чарнојевићем, готово целокупни илустративни фонд штампарије Божидача и Вићенца Вуковића послужио је као предлошак за зидне слике. Тако су: Рођење Христово, Сретење, Крштење, Преображење, Ваведење, Св. Сава и Симеон Српски и Св. Јован Крститељ сликани по узору на одговарајућу графику из Празничног минеја Божидача Вуковића, док је Васкрсење и Гостољубље Аврамово настало по графикама из Псалтира (1546) и Молитвеника (1560) Вићенца Вуковића.

Представљене личности у поменутих композицијама заузимају потпуно иста места и имају исте ставове као у Вуковићевим графикама. Та сличност се осећа и на стилу зидних слика, где начин драпирења и црном контуром наглашени цртеж упућује на линеарни стил графике. Поједина места на одећи код стојећих фигура, у првој зони никољских фресака, сенчена су шрафама црних линија, као што је то изведено и на одговарајућим графикама (омофор код Св. Саве и архијереја у олтару). Колико је евидентан утицај графике и на сам начин сликања, код овог ансамбла зидних слика, најбоље се види на фигурама за које никољски мајстор није имао одговарајуће графике као предлошке. Тако, кад је требало нагласити облину подлактице леве руке код Св. Димитрија, он повлачи најпре низ финих црних линија хоризонтално, па, да би добио гушћу сенку преко њих, додаје још неколико вертикалних, такође црних линија, што је типично за стил графике (сл. 1). Честа је и употреба беле и црне боје, нарочито на одећи представљених личности, као што је случај са архијереји-

ма и стојећим светитељима прве зоне, па и у позадини која је свуда у горњим деловима исликана црном бојом. Такође су и орнаменти како они којима је украшен сока, или они који су употребљени у функцији поделе зона, тако и орнаменти у прозорима, скоро увек или бели на црном фону или црни на белој позадини.

Пажљивим упоређивањем илустрација Празничног минеја Божидача Вуковића са зидним сликама у наосу цркве манастира Никоља, њихове везе постају очигледне. На пример: зидне слике Св. Сава и Симеон Српски (сл. 2. и сл. 3), Крштење Христово (сл. 4 и сл. 5), Сретење (сл. 6 и сл. 7), Рођење Христово (сл. 8 и сл. 9), Преображење (сл. 10 и сл. 11), Св. Јован Крститељ (сл. 12 и сл. 13) и исте илустрације у Празничном минеју Божидача Вуковића поред потпуне идентичности у распореду фигура, њихових ставова и покрета, показују сличности и у изгледима ликова представљених светитеља.

Крајеви Богородичног и Аниног мафорија, одећа Јосифа и драперија преко његових руку — из Сретења (сл. 6 и сл. 7), бела перизома око Христових бедара и нарочито став Јованов, његов профил са невешто постављеним крупним оком, као и поруб којим се завршава његова хаљина — из Крштења (сл. 4 и сл. 5) — потврђују да је сликар ових зидних слика морао имати пред собом илустрације исте садржине из Вуковићевог Празничног минеја. Најзад, и типови слова којима су сигниране зидне слике наоса цркве манастира Никоља имају доста подударности са натписима Вуковићевих графика.

Исто тако упадљива је падударност зидних слика Васкрсења Христово и Гостољубље Аврамово са одговарајућим илустрацијама у Псалтиру и Молитвенику Вићенца Вуковића. Нарочито се то односи на композицију Васкрсења Христовог (сл. 14)¹² где су став Еве, жене и старца иза ње, Христа, Адама и особито начин на који Христос хвата руку Адамову, као и представа Ада, идентично насликан у оба случаја.

Занимљиво је да се мајстор никољског наоса, пошто је исцрпео као предлошке илустрације у Празничном минеју Божидача Вуковића и Псалтиру и Молитвенику Вићенца Вуковића, обратио и другим штампаним књигама у којима је нашао потребне иконографске узор.

Управо зато Улазак у Јерусалим у овој цркви показује доста сличности са истом илустрацијом у Зборнику Јакова од Камене Реке од 1566. године (сл. 15).¹³ Од ње се никољска представа разликује, само у толико, што испред Христа нема групе људи која га дочекује, као на графици. Иначе став Христа на мазги, положај апостола иза

њега и деце која простиру хаљинице пред Христа, па и архитектура у позадини, потпуно се поклапају на графици и зидној слици. Ове незнатне разлике су разумљиве кад се има у виду ограмна разлика у формату и да се тако мали формат предлошка морао увећати неколико десетина пута да би испунио далеко већу зидну површину предвиђају за одговарајућу композицију, као и скромни квалитети мајстора о чијим је сликама овде реч. Отуда се десило да некој сцени нешто недостаје, а да је, пак, другој нешто и придодато у односу на предлошак.

Исти је случај са композицијама Вазнесења Христовог и Силаска Св. Духа на апостоле. Наиме, приликом сликања ове две сцене, мајстор је имао у рукама истоимене илустрације из Триода Мркшине цркве, који је штампан 1546. године. Посебно је очигледна зависност представе Силаска Св. Духа од исте илустрације у штампаном Триоду Мркшине цркве. Сама композиција, полукружни распоред фигура у њој, старац који у раширеним рукама држи драперију са два наест свитака, понавља се у истом облику како на графици тако и на зидној слици.

* * *

Наведени примери намећу закључак да су за готово цео сликани ансамбл наоса цркве манастира Никоља под Кабларом као предлошак послужиле илустрације старих српских штампаних књига. Поставља се питање откуда у толикој мери да графика старих штампаних књига утиче на мајстора зидних слика у наосу цркве манастира Никоља? Можда је узрок томе нека врста превласти графике као најмлађе и најекспанзивније ликовне технике тог доба, чијем се утицају нису могли отети ни мајстори зидног сликарства, или одговор треба тражити у ондашњим друштвено-политичким збивањима.

Фреске у наосу Никоља су настале, као што је познато, седам година после Велике сеобе Срба под Арсенијем Чарнојевићем, када је велики део српског живља прешао Саву и Дунав. Више је него сигурно да је са овом миграцијом отишао и већи број виђенијих сликара (уметника). Могуће је, међутим, да мајстор никољског наоса, под таквим околностима, није више могао доћи до старијих сликарских приручника, па се послужио илустрованим штампаним књигама којима је свакако располагала и библиотека самог манастира. Служећи са графикама као узорима, десило му се да је поред иконографске схеме спонтано примао и сам начин графичког ликовног изражавања.

НАПОМЕНЕ

1. В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950. год., стр. 222.
2. Студеница, Придворица, Ариље и др.
3. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, Београд 1902. год., бр. 1289 и В. Петковић, Српски споменици 16-18. века, Старинар за 1911. год., свеска 1 и 2, стр. 183.
4. Љ. Стојановић, н. д., 7243.
5. Св. Радојичић, Фреске Марковог манастира и живот Василија Новог, Зборник радова САН, књ. 49, Византолошког института, књ. 4, Београд 1965. год., стр. 222-224.
6. Исто, стр. 220.
7. Исто, стр. 222
8. Б. Радојковић, Српски окови јеванђеља 16. и 17. века, Зборник музеја примењених уметности, 3, Београд 1957. год. и Д. Медаковић, Графика српских штампаних књига 15-17. века, Београд 1958. год. стр. 142.
9. Д. Медаковић, н. д.; Д. Ранковић—Вучићевић, Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури, Градац — часопис за културу, уметност и друштво на питања, 2, Чачак 1964. год., стр. 32-56.
10. Д. Медаковић, н. д., стр. 133.
11. М. Боровић—Љубинковић, Иконостас цркве Св. Николе у Великој Хочи Старинар 9-10, Београд 1958/9. год., стр. 175. У међувремену изашао је из штампе рад С. Петковића, Утицај илустрација из српских штампаних књига на зидно сликарство 16. и 17. века, Старинар, Нова серија, књ. 17, Београд 1966. год., стр. 91-96, у коме аутор обавештава о још једном примеру исте композиције у цркви манастира Подмаина код Будава.
12. Упореди, Д. Медаковић, н. д., таб. 65, бр. 2.
13. Упореди, Д. Медаковић, н. д., таб. 82, бр. 2.

**SOURCES GRAPHIQUES DE LA PEINTURE MURALE DANS LA NEF DE
L'ÉGLISE DU MONASTÈRE NIKOLJA SOUS KABLAR**

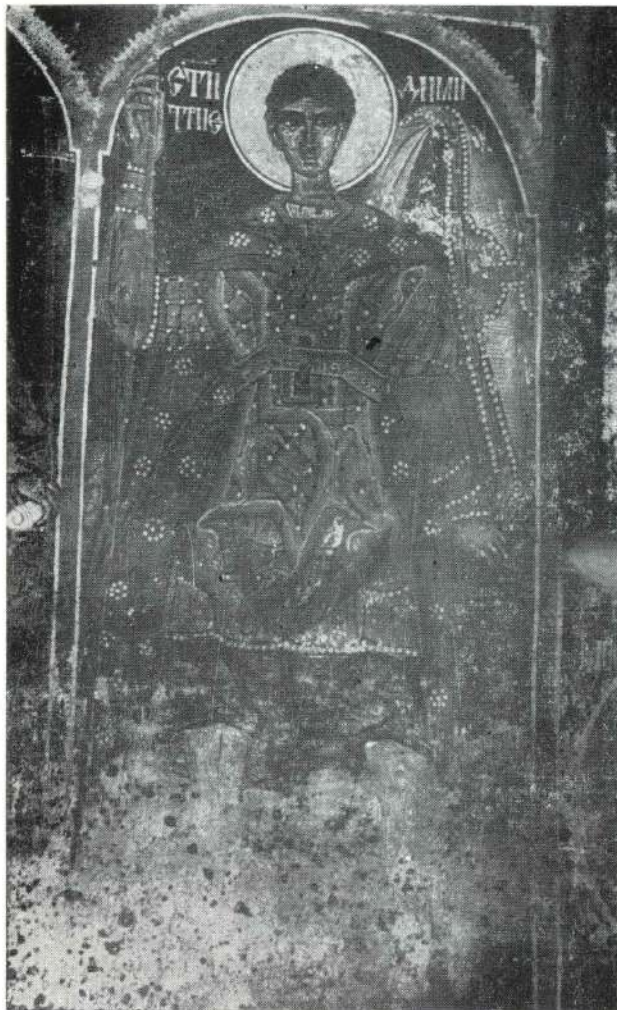
L'église du monastère Nikoljia a une base à trois nefs. On ignore la date de sa construction et l'identité du constructeur. Les murs du naos sont décorés des fresques en 1967. L'iconographie et la disposition des compositions et des personnages correspondent, par la conception générale, aux solutions habituelles de la peinture des XVI et XVII siècles.

Cependant, ce qui surprend cet ensemble des fresques c'est la ressemblance manifeste des scènes des Grandes fêtes et de certaines figures individuelles des saints avec des illustrations des mêmes thèmes dans des livres anciens imprimés serbes. Presque tout le fond d'illustrations de l'imprimerie de Božidar et Vicek Vuković a servi de projet à ces peintures murales. Ainsi la Nativité, l'Assomption, les Rois, le St. Sava et le St. Siméon serbe ainsi que St. Jean Baptiste sont peints suivant le modèle des gravures du missel des Fêtes de Božidar Vuković, imprimé à Venise en 1538, tandis que la Résurrection du Christ et l'Hospitalité d'Abraham suivent les gravures du Psautier (1546) et du Livre des Prières (1560) de Vicenze Vuković.

Ayant épuisé les illustration des livres venant de l'imprimerie des Vuković le maître du naos de Nikolia s'est tourné vers d'autres livres imprimés où il a trouvé des modèles iconographiques nécessaires. Pour la composition l'Entrée à Jérusalem il se sert de la gravure du Recueil de Jacob de Kamena Reka (1566) et pour l'Ascension et la Pentecôte des gravures du Tryode de l'église de Mrkša, imprime en 1546.

La question à résoudre est la suivante — comment se fait-il que l'oeuvre gravée des livres imprimés anciens exerce une telle influence sur l'auteur des peintures murales dans le naos de l'église du monastère Nikolia? S'agit-il d'une sorte de domination de la gravure en tant que la plus jeune et la plus expansive des techniques de l'époque dont l'influence a été telle que les maîtres de la peinture murale ne pouvaient pas s'en émanciper ou bien faut-il chercher la réponse dans la situation politique et sociale de l'époque? Les fresques du naos ont été peintes comme nous l'avons dit, sept ans après la grande migration des Serbes sous Arsenie Černojević, migration qui a fait traverser à la grande majorité de la population serbe la rivière Sava et le fleuve Danube. Il est pour ainsi dire incontestable que cette migration a fait partir aussi un grand nombre d'artiste renommés (peintres). Dans ces conditions il n'est pas impossible que le maître — auteur des peintures du naos n'ait pas pu avoir des manuels de peinture plus anciens, il s'est donc servi des livres imprimés que possédait certainement la bibliothèque du monastère. En se servant des gravures en tant que modèles il a adapté non seulement le schémas iconographique mais aussi, spontanément, la manière purement graphique de l'expression plastique.

Dušanka Ranković—Vučićević

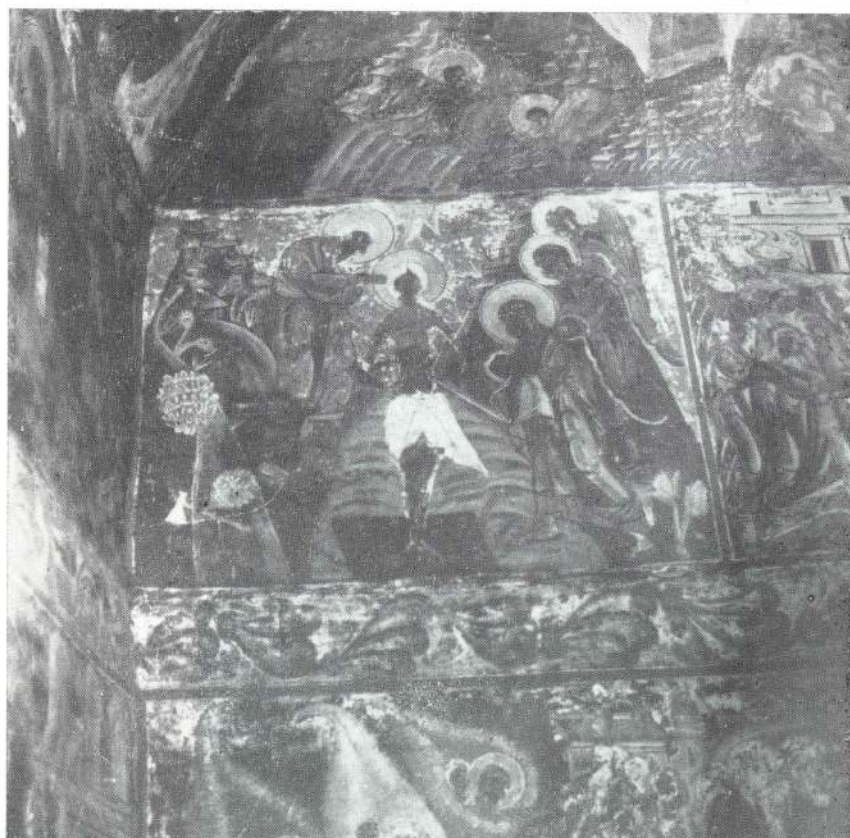
Сл. 1 Никоље, наос, Св.
Димитрије 1697.

Сл. 2 Никоље, наос, Св. Сава
и Симеон Српски, 1697.

Сл. 3 Празнични минеј Божидара Вуковића из 1538., Св. Сава и Симеон Српски

Сл. 4 Никоље, наос, Крштење Христово, 1697.

Сл. 5 Празнички минеј Божидара Вуковића из 1538, Крштење Христово

Сл. 6 Никоље, наос, Срећење, 1697.

Сл. 7 Празнички минеј Божидара Вуковића из 1538, Срећење

Сл. 8 Никоље, наос, Рођење Христово, 1697.

Сл. 9 Празнични минеј Божидара Вуковића из 1538, Рођење Христово

Сл. 10 Никоље, наос, Преображење, 1697.

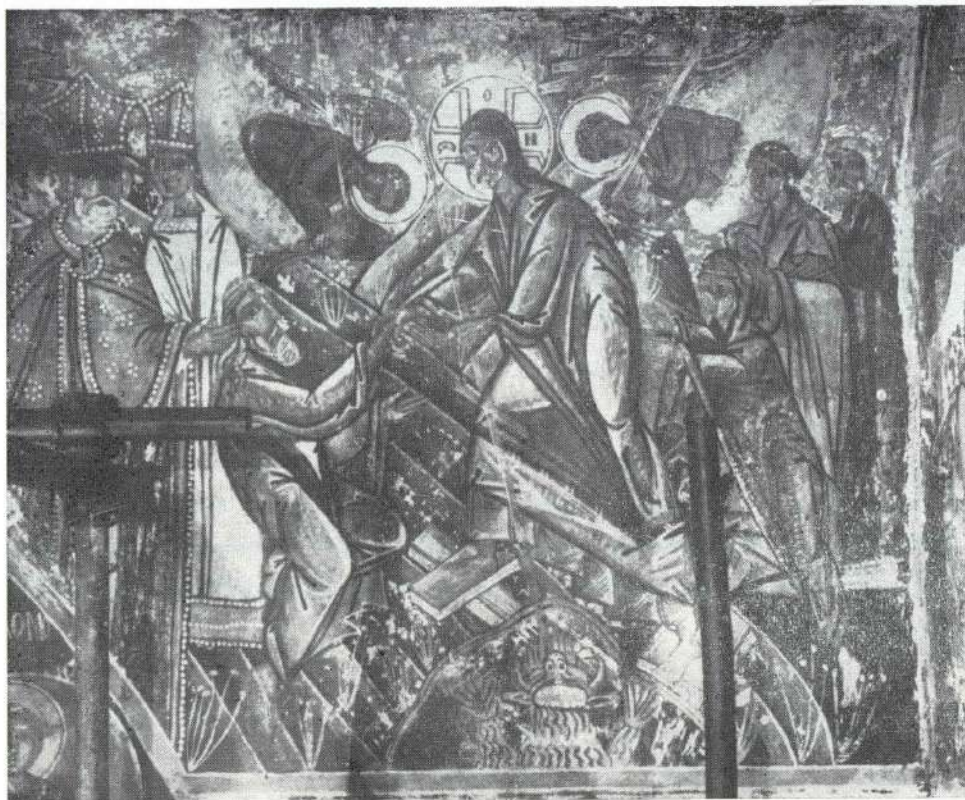
Сл. 11 Празнични минеј Божидара Вуковића из 1538,
Преображење

Сл. 12 Никоље, наос. Св. Јован
Крститељ, 1697.

13. Празнични минеј Божидара
Вуковића из 1538, Св.
Јован Крститељ

14. Никоље, наос, Васкрсењије Христово, 1697.

15. Никоље, наос, Улазак у Јерусалим. 1697.

НАДЕЖДА ПЕШИЋ — МАКСИМОВИЋ

ЈЕДАН ПРЕЖИВЕЛИ ОБЛИК НАРОДНЕ АРХИТЕКТУРЕ

АТЕНИЧКИ ВИНАРСКИ ПОДРУМ

Атеница, село јужно од Чачка, не само својим необичним именом, већ и другим особеностима привлачила је пажњу испитивача разних струка. Својим хумкама привукла је археологе и у свет науке ушла је преко археолошког налазишта, данас познате илирске некрополе.¹

За етнологе и архитекте Атеница је постала нарочито интересантна по објектима народне архитектуре, много више по објектима народне технике. Два добро очувана подрума за прераду грозња и чување вина била су право откриће за ове стручњаке када су један од њих имали прилику да упознају за време одржавања Саветовања о проблемима заштите споменика етнолошког карактера.²

Интересовање службе заштите за објекте народне технике Атенице датира скоро од оснивања Завода за заштиту споменика културе Србије у Београду.

До 1955. године у Атеници се била задржала једна воденица на Атеничкој реци за коју се зна да је припадала Господару Јовану, кнезу Пожешке нахије и била је позната као Господарска воденица.

Завод је уложио напор да се сачува ова воденица која је имала историјски и привредни значај, а по архитектури била је карактеристична за овај крај, али у томе није успео.³ О Господарској воденици чува се стара тапија на турском језику, из које се види да је грађена тридесетих година прошлог века — и још нека друга ар

хивска документа. Неколико новинских чланака било је посвећено овом објекту, и то је све.⁴

Надамо се да атенички винарски подрум неће задесити судбина Господарске воденице. Он је извучен из анонимности.⁵ Завод за заштиту споменика културе у Краљеву извршио је архитектонско снимање објекта,⁶ а Музеј у Чачку сакупио је такође извесну фотографску и техничку документацију.

Приликом последњег обиласка Атенице марта 1969. године, два винарска подрума (Бошка Поповића и Војина Бугарчића) још су стојала сачувана (сл. 1 и 2). Хоће ли се будућност бар једног од њих осигурати? Хоће ли се спречити намере власника да их сруше, преправе?

Непосредна близина града (Атеница је удаљена од Чачка непуна три километра) је срећна околност и омогућава много лакшу контролу над објектима него у случајевима када су објекти удаљени од градских центара и комуникација. Њихово укључивање у живот, у неку врсту експлоатације (они су привлачни и са становишта туризма) је сасвим могуће и остварљиво.

Подрум I, Бошка Поповића, очуван на месту где је и настао, у амбијенту који није створен вештачки, преживео је првобитну функцију али је стекао нов квалитет. Овај објекат постао је споменичка вредност и може се рећи да је добио нову функцију — функцију очигледне наставе. Продужетак његовог живота на месту на коме је настао у времену које довољно илуструје, можда је само питање организације заштитних мера и сналажљивости Музеја у Чачку и Завода у Краљеву.

ПРОИЗВОДЊА ВИНА И ИЗГРАДЊА ПОДРУМА

Појава посебних објеката за прераду грозђа и производњу вина указује на развијено виноградарство у Атеници. По народном објашњењу Атеница је у прошлости била позната по гајењу винове лозе више него данас. До појаве филоксере, она је била изразито виноградарско место. Атенички виногради припадали су јеличком виногорју и простирали су се до подножја планине Јелице.

Год. 1876. М. Б. Милићевић пише да „вино добро роди у Јелици...“⁷ Док према В. Карићу у ондашњем Подринском и Чачанском округу сабење винове лозе било је најмање — 0,15 и 0,17 хектара на км.⁸

До II светског рата и после ослобођења Чачка и околна насеља снабдевали су се вином из атеничких виногорја. Међутим, ка-

да је Жупа продрла са својим врстама вина, производња вина у Атеници је осетно опала.

Гајење винове лозе и прерада грозђа која се обављала у виноградима допринеле су изградњи посебних објеката који се називају подрумима. Не смемо да занемаримо Карићеву напомену да: „У Србији бербу одређују општинске власти, и она се мора извршити у одређеном времену, било грозђе зрело или незрело“.⁹ Несумњиво да је и то био један фактор који је утицао да се подижу подруми како би се у ограниченом временском року најбрже и обавио посао око прераде грозђа.

У многим виноградарским крајевима Србије објекти намењени искључиво за прераду грозђа називају се пивнице.¹⁰ Међутим, у Атеници назив пивница је појам који карактерише привредни објект у коме се држе ракија и воће.

Ове карактеристичне зграде срећу се и у другим нашим виноградарским крајевима. У Србији се поред назива пивница и подрум среће и необично име зевник или колиба,¹¹ у Хрватској хис, појата, а у Далмацији коноба. У Словенији када је прерада грозђа обављена у винограду, изграђивале су се посебне зграде — виничарије, зиданице, зидане клет или само клет.

Скоро сва имена која срећемо у народу налазе се забележена и у речницима: пивница, (*cellarium, cella vinaria*), а потврда о тим зградама има још од XVI века.¹²

В. Корен закључује да су у Штајерској биле познате виноградарске клети још у XV веку.¹⁴

Намена ових објеката је увек била иста. Начин изградње, облик, величина, материјал од кога су били грађени и њихова обрада веома су различити. То је зависило највише од географских услова, економског богатства, градитељског искуства, традиције и према томе били су скромнији или развијенији.

Подруми, пивнице, представљају посебну категорију привредних објеката који нису у склопу окућнице, кућишта, дворишта. Они се подижу ван стамбене зграде и осталих привредних објеката. Изузетак чине подруми-конобе у склопу камених кућа Далмације, Приморја и острва. И у Словенији се јављају винске клети у склопу куће, али су млађе по настанку. То је подрум испод једне собе и увек има на улазу приздак зван прикљечака.¹⁵

Зависно од удаљености винограда и места на коме је био подигнут један такав објект, могла би се, према постојећој ситуаци-

ји, односно према сачуваним примерцима, направити једна груба класификација.

1. Подрум — пивница изван места сталног пребивања, али у близини винограда који су каткад удаљени и више километара и од таквих зграда ствара се сезонско насеље.¹⁶

2. Подрум — пивница у ближој околини насеља, непосредно изнад села, али изван винограда.

3. Подрум — пивница у винограду који се налази у сеоском атару или чак у самом селу.

Атенички подруми према месту на коме се налазе били изграђени (један је недавно из винограда пренет у двориште куће) припадају трећој групи наше класификације.

По казивањима старијих становника „у прошлости у Атеници је било више подрума, али је у то време било мање кућа, а и село је било ређе насељено“. Према томе, како народ објашњава, „да је подрум II (Бугарчића) био удаљен од подрума I (Поповића) једва 200 до 300 метара“, могло би да се закључи да они нису били једини. Многи становници сећају се да су пре неколико година још увек били стајали на својим местима подруми Липанчића и Ђирковића.

Ослањајући се на наводе старијег становништва, а у недостатку других извора, можемо претпоставити да ова два сачувана примерка нису никакви изузеци, већ да представљају типичне објекте народне архитектуре карактеристичне за овај крај.

ВРЕМЕ ИЗГРАДЊЕ

Подрум I који је сачуван *in situ* изграђен је, према рачуници данашњег власника, пре скоро 150 година. Како он каже ни најстарији становник Атенице Бурђе Гавриловић, који 1938. године умро у 115. години живота, није запамтио када се градио овај објекат. На основу тога могли бисмо да претпоставимо да је подрум I подигнут двадесетих година прошлога века, за време владе кнеза Милоша. Он је изграђен можда у исто време када је отац Салих бега лозничког из Чачка изградио воденицу коју је касније купио Господар Јован.¹⁷

Једини отвор облика пушкарнице на јужној страни у масивном зиду доњег дела подрума јасно нам казује о својој улози. Пушкарница место прозора потврђује да је подрум подигнут у време имовинске несигурности која је долазила било од турског господара било од домаће хајдучије.

Подрум II је млађи више од пола века од подрума I. За годину

његове изградње сазнајемо непосредно са камене плоче са урезаним натписом:

Оваи подрум начини
газ. Мијаило Бугарчић
бив. кмет кулиновачкји
бист маистори
Лазар Рабреновић ми
лован Берамилац
22 јула 1883 год. (сл. 3).

Плоча је уграђена у камени зид доњег дела грађевине непосредно поред врата. Обичај узиђивања плоче са натписом среће се и у другим крајевима наше земље.

Описујући пивнице у селима Неготинске крајине, Н. Пантелић је запазио да се и на овим подрумима налазе . . . „уграђене плоче на истакнутом месту, на којима је урезано или исписано име и презиме власника, година градње, често и име мајстора који је градио пивницу”.¹⁸

Овај натпис представља први извор података и пружа нам могућности да поставимо неке хипотезе. Поред тога што нас обавештава о тачном датуму изградње, преко којег можемо да претпоставимо о дужини трајања једне традиције, у овом случају грађење подрума трајало је скоро до краја прошлог века — истовремено нам наговештава да је то можда и датум када се прекидају животне нити те традиције и када престаје изградња винарских подрума.

ИЗГЛЕД, ДИМЕНЗИЈЕ И КОНСТРУКЦИЈА

У амбијенту шумадијског пејзажа, данас усамљен стари подрум као да стражари у винограду и још увек добро стоји испод своје црвеномрке широке капе крова (сл. 4). Ситуиран је на стрмом терену према југу и укопан у земљу са северне стране. Доњи део је изведен у камену, горњи у дрвету.

Правоугаоне је основе величине 5,10 × 6 м. Унутрашње димензије износе 4,10 × 4,80 м. (сл. 5). Димензије су дате у целинским метрима и јасној размери страна.

Ширина доњег зида је 60 см, док је ширина брвна — тесаних греда међусpratне конструкције, око 13 см.

Кривина свода изведена је са радијусом од 4 м., док се кривина у темену свода завршава са радијусом од 1,50 м.

Висина објекта, мерена од дна до слемена, износи 6,50 м.

Кров је четвороводни са испадима стреха које нису исте. Ис-

пад стрехе с подужне стране је 1,60 м, а са краће стране је за 20 см мањи.

Доњи део, који народ назива доњи подрум, озидан је од ломљеног камена жутог пешчара¹⁹ званог још и виноградарски камен. Прилаз у доњи подрум је са источне стране кроз велики отвор са масивним вратима (сл. 6).

Горњи део објекта назива се горњи подрум. На дебеле зидове доњег дела постављена је дрвена међуспратна конструкција над којом је дигнута једна просторија са зидовима од хоризонтално ређаних дебелих храстових греда—како народ каже од стржеvine, односно од гранчевака.²⁰ Зидови нису изведени равно, већ се завршавају бачвастим сводом што је сасвим неуобичајено за објекте народне архитектуре чачанског краја од дрвене грађе (сл. 7 и 8). И не само овога краја.

„Свако парче је из једног грма израђено, ћертено брадвом и секиром јер се онда тестера није познавала” — тако старији људи објашњавају начин грађења и квалитет, а истовремено и тиме желе да истакну старост подрума.

Горњи подрум, као и доњи, нема прозора, већ неколико мањих правоугаоних отвора засечених у брвна на свим странама. Прилаз је са северне стране у нивоу нагнутог земљишта кроз отвор са широким масивним вратима. Улаз штите од ветрова, са источне и западне стране, препусти зидова око 1 м, тј. брвана на којима су косници који носе кров са северне стране (сл. 9).

Веза између ове две просторије постигнута је преко отвора у поду покретним лествицама (сл. 10). У поду спрата постоји још један мањи отвор кроз који се сипало смуљано грожђе у бачве које су биле смештене у доњем делу.

Врата подрума су састављена из три усправне дебеле талпе ширине 30 до 40 см. Са унутрашње стране су појачана усправним и попречним гредицама кушацима. Карактеристика ових врста је њихов систем углављивања у праг и надвратак помоћу осовине која се назива жујница и која замењује железне шарке (сл. 11). Отварање врата помоћу осовине се користило скоро код свих објеката, стамбеним и привредним, у околини Чачка.

Исти систем окретања врата среће се и у другим крајевима наше земље. У неким селима континенталне Хрватске врата са осовином, која се називала вртеница, јављала се на кућама,²¹ док је у рејону западних Словенских горица била редовна појава на клетима.²²

Врата се закључавају помоћу дубровачке браве, како народ назива масивну железну браву коју су ковали домаћи ковачи, али који су, како то старији становници објашњавају, „научили занат у Дубровнику“.

Кључ је масиван и дуг 21,5 см. То је аутентични реквизит старог винског подрума којим је закључавана дубровачка брава. (сл. 12).

Већ при посматрању спољашње контуре старог подрума пада у очи његова особеност која се огледа у зидовима горњег дела. Зидови се не завршавају на уобичајени начин — равни зидови на које належе кровна конструкција — већ сводом бачвастог облика. Преко тог засведеног простора изведен је кров.

Кровна конструкција се ослања на коснике који излазе из дрвених зидних маса горњег дела зграде, тако да је цела видљива, а цео кров оставља утисак широке четворостране призме.

Свод коритастог облика познат је код цркава брвнара и може се допустити сасвим логична претпоставка да је такав свод настао угледањем на зидане цркве.²³ Међутим, одговор за свод, тј. таван на свод привредног објекта са одређеном функцијом у овом случају винарског подрума, не може да се тражи у чисто формалном угледању.

Практичан дух човека из народа за овакву конструкцију има и своје веома једноставно али и логично објашњење. По усменом предању „таван је прављен на свод из јединог разлога да се обезбеди вино он краће. Доњи део од камена без прозорских отвора и са јаким вратима (за оно време) није било лако обити и опљачкати. У горњи део, нежељени гост није могао да уђе преко крова једноставним скидањем ћерамиде, већ би морао да сече дебелу храстову грађу тавана на свод. И у случају да је било покушаја да се пресеку брвна зида, морало би се уложити много труда. Пробијање брвна секиром изазвало би довољну буку да би се цело село пробудило“.

Да ли је то заиста прави разлог због којег се подрум градио са сводом? Шта је све руководило искусног градитеља да на овај начин реши таван? Несумњиво да је у одлучивању пошао од намене објекта, а његово животно искуство говорило му је да конструкцију подрума, ради повољних услова за одржавање равномерне температуре просторије, треба нешто другачије извести него при грађењу куће. Већ сам земљани под обезбеђивао је извесно израчивање температуре у хладним годишњим периодима. С друге стране тре-

бало се што боље обезбедити од утицаја високих летњих температура, нарочито јаког апсорбовања сунчане топлотне радијације од кровног покривача — ћерамиде.

Код оваквог засвођавања знатан део кровног покривача лебди над слободним ваздушним простором, чиме је, поред наведеног обезбеђења од провале у подрум, спречено преношење апсорбоване топлотне енергије из ћерамиде у затворен подрумски простор.

Познато је да кровни покривач од ћерамиде у летњим данима, при јакој жези, ствара веома високу температуру у затвореном, таванском, простору. Загрејани ваздух врши утицај на температуру просторије испод тавана. Градитељ, да би избегао акумулацију прегрејаног ваздуха, дошао је на генијалну идеју да кровни покривач подрума потпуно изолира, одвоји од горње просторије. Он је ову просторију лишио тавана тиме што је брвна засвео. На тај начин између равни кровног покривача и спољних површина свода остварен је слободан ваздушни простор што је омогућило и ваздушна струјања испод прегрејаног кровног покривача. Тако су у просторији са дрвеним зидовима створени услови да се одржи нижа температура, далеко нижа него што би то била да је та просторија остала директно испод кровног покривача без изолације засведене површине од дрвене грађе, јер дрво и по својој природи има својство доброг топлотног изолатора. С правом бисмо могли рећи да је кров подрума права капа зграде, заштитник од сунца.

Да је било потребно размишљати о условима који ће обезбедити равномерну температуру, потврђује нам податак да: „парокружни ваздух тражи да се с пивничним ваздухом променењује”.²⁴ Исто тако сазнајемо да се у простим клетима Словенских горица у летњим данима вино кварило када је температура била превисока.²⁵

МАЈСТОРИ — ГРАДИТЕЉИ

На каменој плочи мађег Подрума урезана су имена мајстора који су га градили: ...

Бист маистори

Лазар Рабреновић

Милован Ђерамилац...

Традиција преноси сећање на мајсторе дрводеље, тесаре из суседног села Лознице из села Прилике код Ивањице. Становници Атенице наводе да наследници некадашњих мајстора Рабреновића и Ђерамилаца живе и данас у Чачку.

Да ли су мајстори чија су имена уклесана на каменој плочи потомци оних градитеља који су много раније градили стари по-

друм? Да ли су од њих наследили искуство и знање које су са успехом савладали? Ко су били стари мајстори и где су све радили? Да ли су своју делатност развили и у градовима? О свему томе није могао ништа ближе да се сазна.

О пореклу мајстора такође не можемо ништа одређеније да кажемо. Њихово дело довољно јасно говори да су били веома вични своје послу и довитљиви у обликовању простора.

ФУНКЦИОНАЛНОСТ

Пуна зидна маса без отвора, кров без димњака говоре својим језиком да зграда не служи за човеково обитовање.

Основна намена објекта била је изазвана потребом да се у њему чува вино и обави важан посао: муљање грозђа и претакање шире. Горња просторија у нивоу косог терена омогућавала је непосредну комуникацију са виноградом што је било смишљено, јер се тако брже обављао посао.

Грозђе је муљано у чабровима са дрветом које је на једној страни било много шире и имало је изглед, како то народ објашњава, то пузине и звало се кљукач. Употреба дрвеног тукача за муљање, мечкање грозђа била је раширена и у Словенији.²⁶

Смуљано грозђе убацивало се у бачве у доњи подрум, кроз већи правоугаони отвор у поду, помоћу дрвеног ширег олука. Производио се само црно вино и како пише Карић: „... нема ни помена о издавајућу разних сората грозђа, као ни о одабирајућу зрелог од незрелог, здравога од трулога, него се све то заједно трпа у кљук”.²⁷

Ручно муљање грозђа ускоро потискује машина звана муљач са дрвеним кошом сличним кошу за жито у воденицама који се продужавао у дужи левак кроз који је убацивана комина у бачве.

Већ доста одавно првобитна функција подрума је престала, он данас служи за чување старих ствари и воћа које се преко зиме увија у сламу, да би се рано у пролеће изнело на продају. Његову функцију све више преузимају зидани подруми непосредно уз стамбену зграду и зато је његов опстанак још више угрожен. Он је препуштен животарењу.

Из тог разлога је млађи подрум (II) пресељен из винограда у двориште и постављен непосредно уз кућу. И он је искоришћен у сасвим секундарној функцији. Власник се према њему односи са доста пажње као према великој вредности, мада постоји латентна жеља да се он замени модернијим и савременијим објектом.

ЕСТЕТИЧКА СТРАНА ОБЈЕКТА

У општој слици објекта контрасно делује снажан испад стрехе према закривљеној маси, некој врсти крстастог свода дрвеног зидног платна горњег подрума.

Извођењем засведене просторије уместо вертикалних зидова објекат је добио велики испад стрехе која је подупрта, споља видљивом конструкцијом хоризонталних и косних гредица. На тај начин је остварен изванредан просторни ефекат (сл. 13).

Почетак закривљености љуске која затвара горњи подрум веома је ефектно обележена испустима брвана на угловима, који су дуги скоро више од пола метра (сл. 14). Несумњиво је, да поред тежње да се тим елементом изразе естетичка настојања, они су морали имати и одређен функционални значај. Преко су стављане тање греде на којима се сушила грожђе и други плодови, а како саме жене причају, испод дубоке сенке крова сушио се и дуван (сл. 15). Испусти брвана на угловима подсећају на аналогне случајеве камених конзола — типичних за нашу приморску архитектуру преко којих су биле постављене даске са истом функцијом. О функцији конзола и данас слушамо од мештана, често, различита објашњења.

Косници су, скоро сви, пружили мајстору мало простора да се и „уметнички“ изрази. Сваки од њих добио је неки зарез, можда знак мајстора, у плитком резу што говори и о томе да је мајстор мало предахнуо и забавио се режући орнаменте најједноставнијих облика. Ма како да су скромног израза и не нарочито упадљиви у посматрању свода и крова, убрзо упадају у фокус посматрача и почињу да бивају занимљиви, те се и на њима заустави пажња (сл. 16).

Берамида је поред своје функције дала том затвореном, скоро тмурном тврђавском објекту, својом цик-цак линијом силуетни завршетак (сл. 15).

У целокупном изгледу подрума изазивају извесно естетичко дејство контрасти између структуре зида од ломљеног, притесаног камена и структуре зида од хоризонталних низова потамнелих брвана и најзад над свим тим засечена пирамида од мрке ћерамиде (сл. 17).

Та три контраста по материјалу још више истичу те три различите стереометријске форме одоздо према горе: четворострану призму, крстасту свод и кров пирамиду.

СПОМЕНИЧКЕ ВРЕДНОСТИ

Анализирајући стари атенички подрум и у настојању да истакнемо све његове видљиве и скривене квалитете, намеће нам се питање: о чему нас све може да обавести један примерак ове врсте народне архитектуре? И какву нам животну причу може да исприча овај објект неубичајеног и преживелог облика? Његова је функција престала, али његова нит живота није прекинута, он је остао да нам каже о времену у коме је настао и због чега је био створен.

Преко њега сазнајемо о виногорју, о богатим виноградима, о грођу које је требало претворити у вино. А затим о условима које је требало створити да би се то вино сачувало. Његова архитектура произишла је из његове функције — то потврђује облик зграде, скоро лебдећи кров и материјал којег је било у непосредној околини и у изобиљу. Он нам као целина илуструје традицију, искуство и стечено или урођено осећање градитеља за меру, за склад и скоро генијално решавање проблема. Преко детаља, као што је дрвена оса помоћу које се учвршћују врата, показује нам и ниво техничког знања које је савладао мајстор. Истовремено та оса нам потврђује колике су мере обезбеђења предузимане да се обезбеди богатство као што је представљало вино.

Као привредни објект, који није био у склопу окућнице и по архитектури чије смо карактеристике довољно истакли, стари подрум представља објект споменичког значаја. Његова вредност прелази уске, локалне границе Атенице, Чачка, чак и Западне Србије. Он представља једну степеницу у развоју нашег народног градитељства на подручју дрвене градње... Њиме се попуњава једна празнина у нашем знању и обогаћује наш фонд споменика народног градитељства.

Сачувана два примерка поткрепљују нашу претпоставку, да и поред особености која се изражава у засведеним зидовима и слободном крову, у прошлости то је био типизовани облик као што је у народној архитектури карактеристично за привредне објекте: за амбаре, кошеве, бунаре, чије границе простирања данас није лако установити. И та чињеница повећава вредност овог објекта преживелог облика и указује на то да му треба указати заслужену пажњу, да га треба заштитити и сачувати за генерације које долазе за нама.

Н А П О М Е Н Е

1. Милена Букмић и Борислав Јанковић, Илирска књижевска некропола у Атеници, Чачак 1966.
2. Надежда Пешкић, Саветовање о проблемима заштите етнолошких споменика, одржано 14, 15. и 16. априла 1960. године у Чачку, Зборник заштите споменика културе XI, Београд 1960, 354.
3. Допис Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе бр. 62 од 4. II 1954. упућен Савету за просвету и културу среског народног одбора среза Љубићко-трнавског.
4. Милосав Д. Протић, Воденица Јована Обреновића у Атеници стављена под заштиту државе, Чачански глас 1. I 1953.
М(ирослав) К(ораксић), Није више она Атеница, запис о селу на домаку града, Чачански глас, 2. II 1954.
5. Никола Пантелић, Пивнице — Пољане, Гласник Етнографског музеја 22-23, Београд 1960, 183.
6. Архитектонско снимање старог подрума у Атеници (1968.) извршио је арх. Слободан Борђевић сарадник Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.
7. М. Б. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876, 692.
8. В. Карић, Србија, опис земље, народа и државе, Београд 1887, 353.
9. В. Карић, Нав. дело, 351.
10. Ј. Цвијић, Балканско полуострво, књ. I Загреб 1922, 365.
11. Владимир Николић, Из Лужнице и Нишаве, СЕЗ 16, Београд 1910, 66-73.
12. Власта Корен, Кмечко виноградиштво в входних Словенских горицах, Етнографија Помурја I, Мурска Собота 1967, 71.
13. Рјечник хрватскога или српскога језика ЈАЗУ, св. 42 Загреб 1927, 906.
14. В. Корен, Нав. рад, 71.
15. В. Корен, Нав. рад 74.
16. Н. Пантелић, Нав. рад, 172.
17. Из тапије, издате 1834. која је преведена са турског, сазнаје се да је Салих бег из села Лознице код Чачка те године продао воденицу Јовану Обреновићу, а коју је наследио од оца.
18. Н. Пантелић, Нав. рад, 177.
19. По причању Војина Бугарчића, жути пешчар је ваћен из мајдана изнад Атенице и од њега су граћене и касарне у Чачку.
20. По казивањима Бошка Поповића, шума за граћење подрума се секла у „старе дане“ и зато је дрво здраво и дуготрајно.
21. Н. Пешкић — Максимовић приликом изучавања села Трг код Озља од мештана сазнала за израз „вртеница“.
22. В. Корен, Нав. рад, 73.
23. Бранислав Којић, Стара градска и сеоска архитектура у Србији, Београд 1949, 149. Д. Ст. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, Београд 1962, 69.
24. Рјечник, св. 42, Загреб 1927, 906, Болић винод 245.
25. В. Корен, Нав. рад, 73.
26. В. Корен, Нав. рад, 85 (цртежи).
27. В. Карић, Нав. дело, 350.

UNE FORME ANACHRONIQUE DE L'ARCHITECTURE POPULAIRE

— CAVE A VIN D'ATENICA —

Au village d'Atenica près de Čačak, dans le paysage pittoresque de la vallée Zapadna Morava deux exemples rares et particuliers de l'architecture populaire ont été conservés. Il s'agit des caves à vin situées dans les vignes à proximité immédiate de l'agglomération.

La construction quelque peu curieuse et exceptionnelle du toit presque planant sur la partie voûtée en forme de tonneau de la cave représente une forme encore jamais enregistrée de l'architecture populaire et d'autant plus intéressante.

La destination de la construction a exigé du constructeur populaire de la réflexion afin de trouver la plus adéquate des constructions pour assurer des conditions micro-climatiques nécessaires à la conservation du vin. Le constructeur a trouvé la solution en remplaçant des murs droits portant la toiture par la partie supérieure en voûte. Cet espace en voûte est surplombé d'un toit à quatre pentes reposant sur des corbeaux dépassant la masse des murs.

En examinant les raisons qui ont fait choisir cette isolation presque complète de la toiture du reste de la construction l'auteur est arrivé à la conclusion que le constructeur a cherché à isoler les locaux de la cave de fortes radiations solaires.

Il est bien connu que la couverture en tuiles romaines en été, par de grandes chaleurs provoque de très hautes températures dans la partie fermée du grenier. L'air chauffé influe sur la température des locaux au-dessous du grenier. Pour l'éviter le constructeur a cherché à obtenir une température modérée à l'intérieur de la cave en été — le sol en terre battue assurant une température plus basse — en séparant le toit de la construction. Il a privé la construction de grenier en voûssant les troncs rangés horizontalement. Ainsi entre la toiture et la surface extérieure de la voûte une couche d'air circulant librement a été créée. L'espace aux murs bois peut ainsi garder une température plus basse, considérablement plus basse que s'il était couvert directement par la toiture. L'échange de l'air de la cave, plus froid, avec celui, refroidi par la circulation, est assuré cette séparation du toit rehaussé.

Selon la tradition cette construction de la cave s'expliquerait par le souci de protéger le vin du vol. La partie inférieure en pierre avec l'ouverture en meurtrière et avec une porte massive et forte était bien protégée des visiteurs indésirables. La partie supérieure avec le grenier en voûte empêchait également une pénétration simple et rapide à l'intérieur.

Voici, certes, une composante qu'il ne faut pas négliger, mais l'auteur considère que le constructeur a pris comme point de départ d'abord la destination de la construction.

En plus de ces deux constructions conservées des gens âgés du village se rappellent qu'il y en avait encore quelques unes jusqu'à une époque récente dans les vignes, ce qui signifie qu'il ne s'agit pas de cas isolés. L'année de la construction de la plus jeune des deux caves nous est révélée par la plaque en pierre avec la date inscrite (le 22. juillet 1883). A défaut d'autres sources l'auteur se réfère aux dires de la population et date la plus ancienne aux débuts du siècle dernier.

La cave à vin a perdu depuis longtemps sa fonction. Conservée dans la vigne, là où elle a été créée dans un cadre qui n'a pas été formé artificiellement, cette cave a pris une qualité nouvelle. Elle est devenu monument. En plus elle a son attrait touristique et a reçu une fonction nouvelle — objet d'enseignement en direct à proximité de Čačak. Tout ceci facilite sa conservation.

Сл. 1 Стари винарски подрум у винограду укопан у зимљу. Пуна зидна маса без отвора, кров без димњака говори својим језиком да зграда не служи за човеково становање.

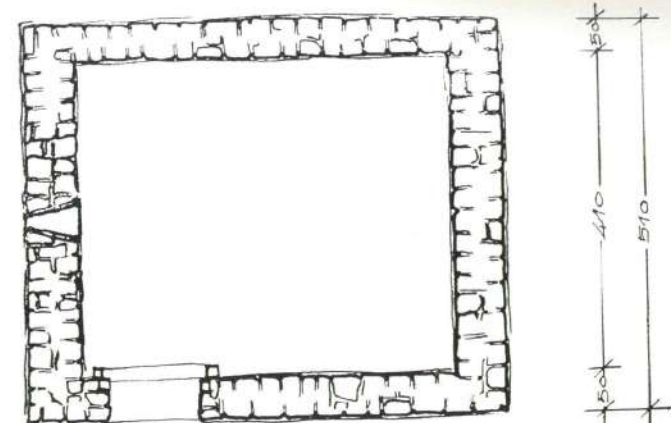
Сл. 2 Млађи винарски подрум пренет из винограда и президан у дворишту

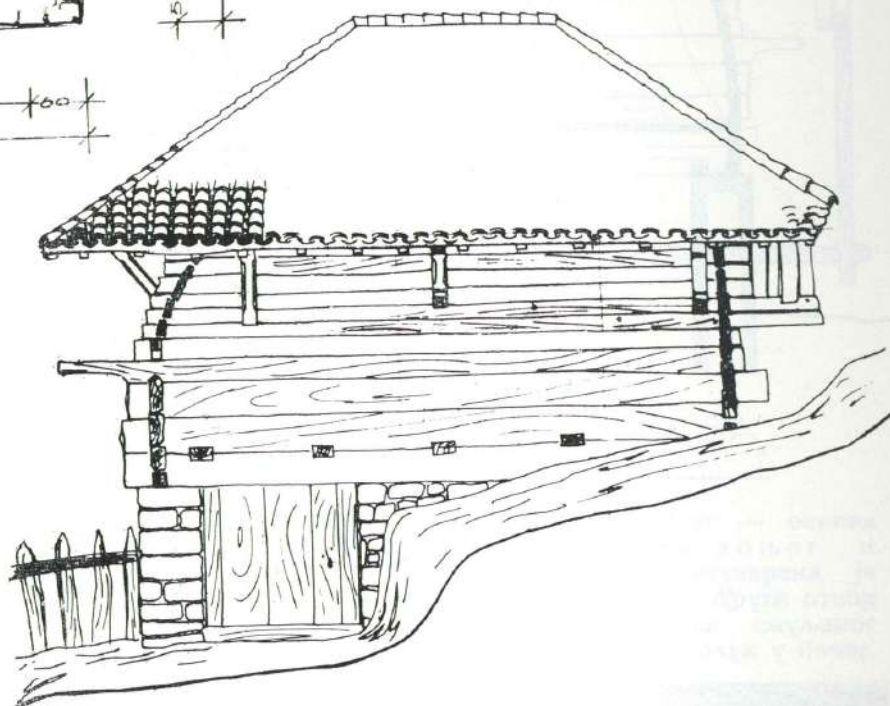
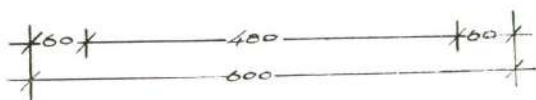
Сл. 3 Камена плоча са натписом уграбена у камени зид доњег дела млаћег подрума

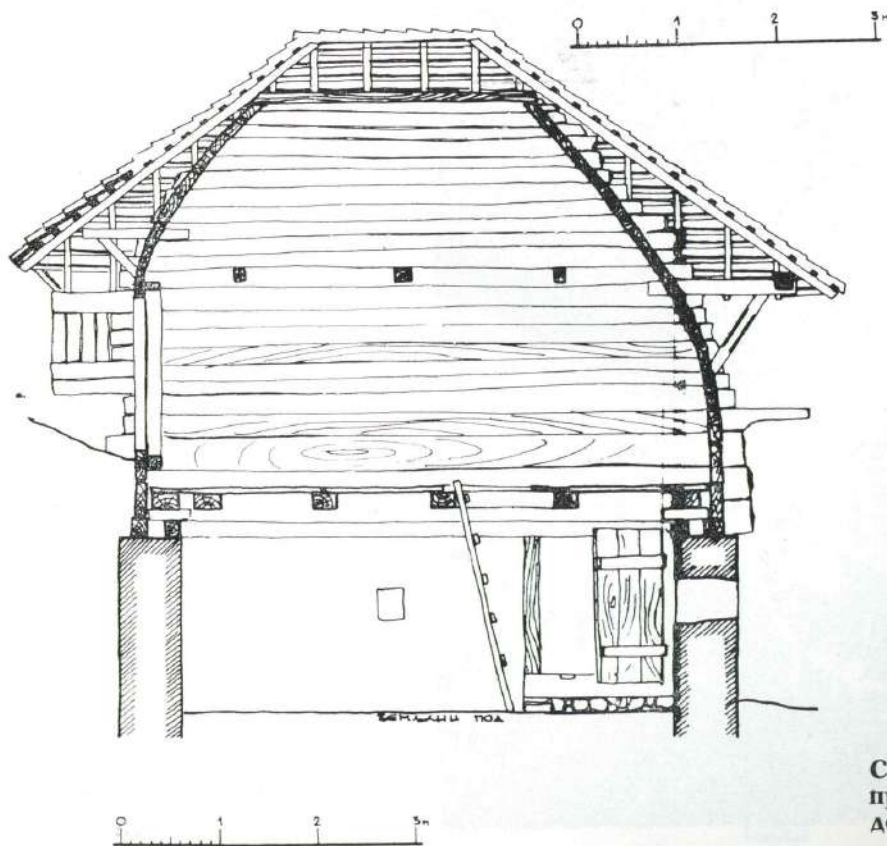
Сл. 4 У амбијенту шумадијског пејзажа усамљени стари подрум као да стражари у винограду и још увек добро стоји испод црвено-мрке широке капе крова.

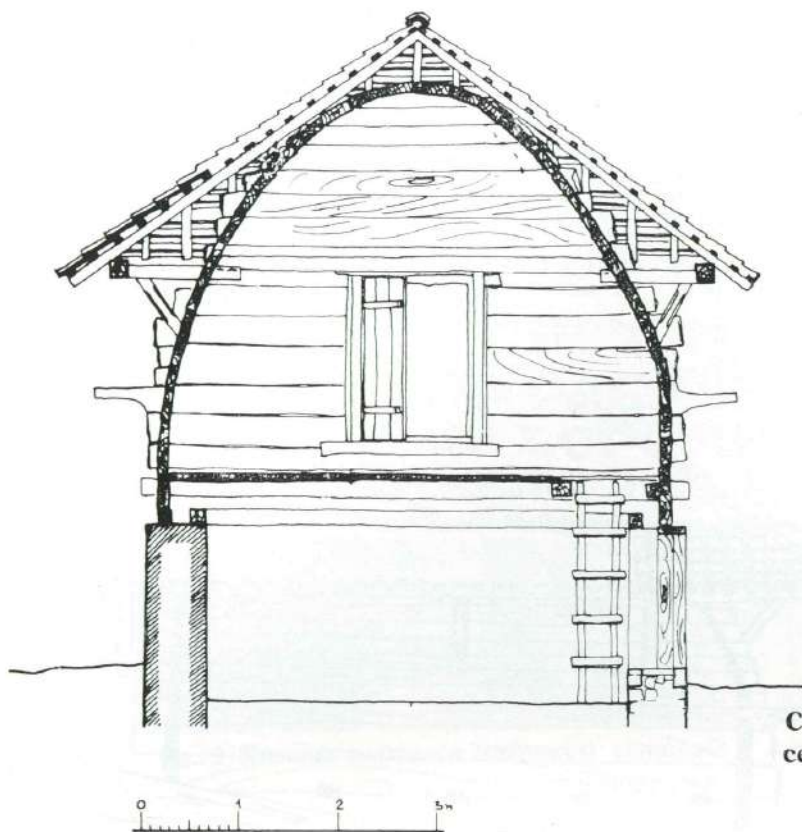
Сл. 5 Основа доњег дела старог подрума са пушкарницом.

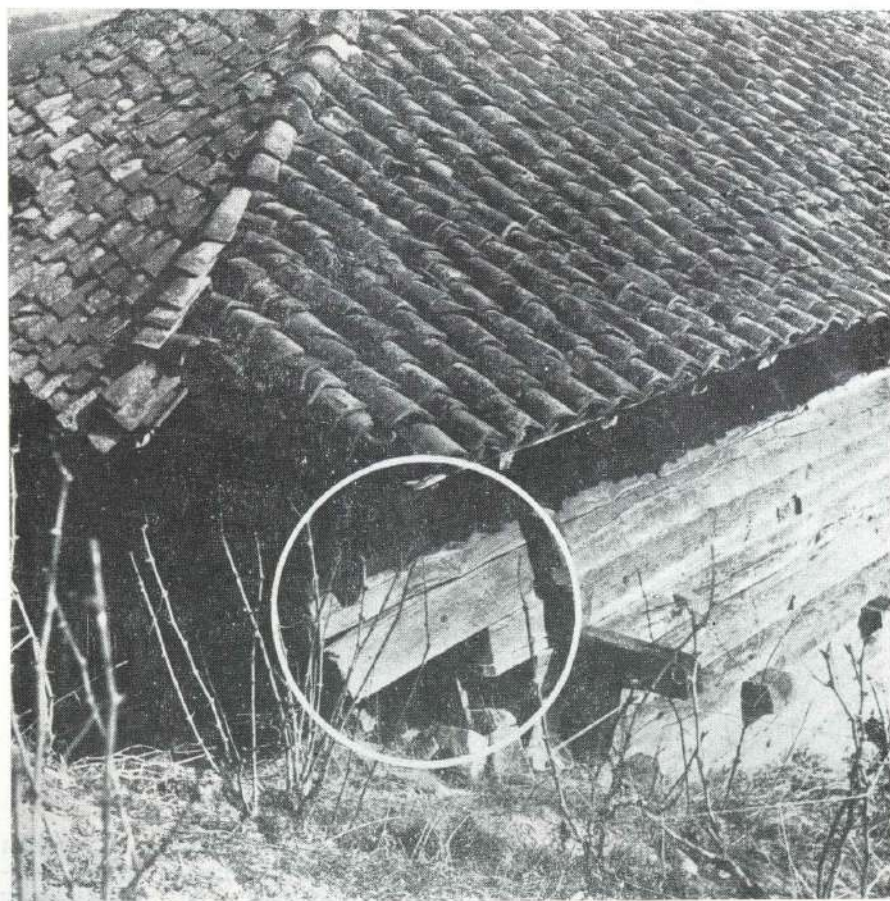
Сл. 6 Прилаз у стари подрум је са источне стране

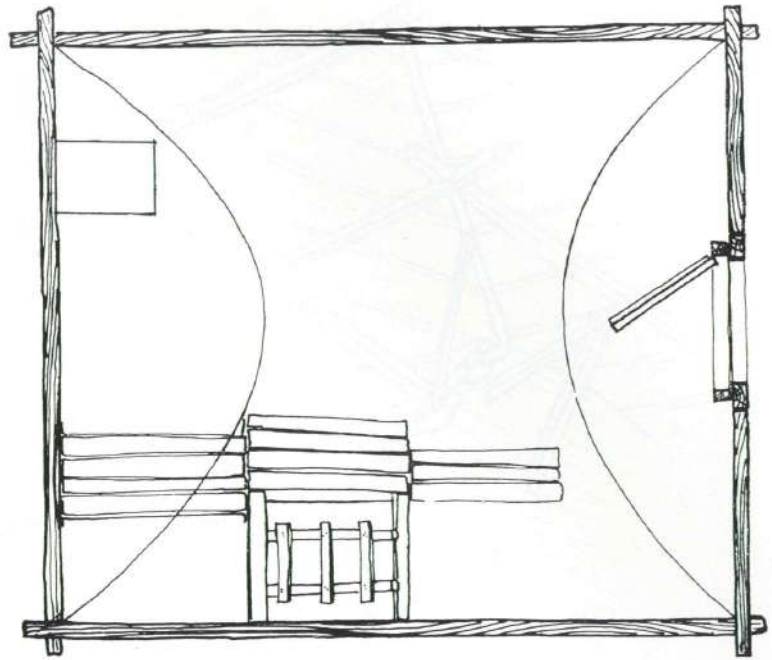
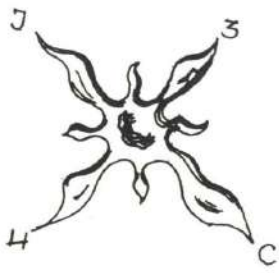
Сл. 7 Стари подрум — подужни пресек. Зидови спрата нису изведени равно већ се завршавају сводом бачвастог облика.

Сл. 8 Стари подрум — попречни пресек. Врата спрата су на северној страни.

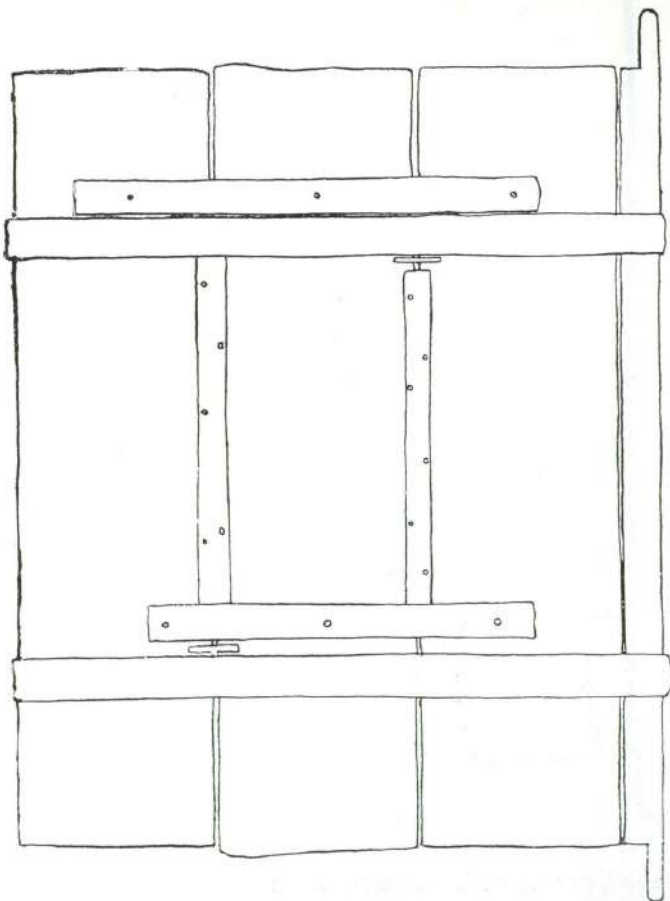

Ст. 9 Стари подрум — улаз у спрат заштићен је од ветрова препустима брвана

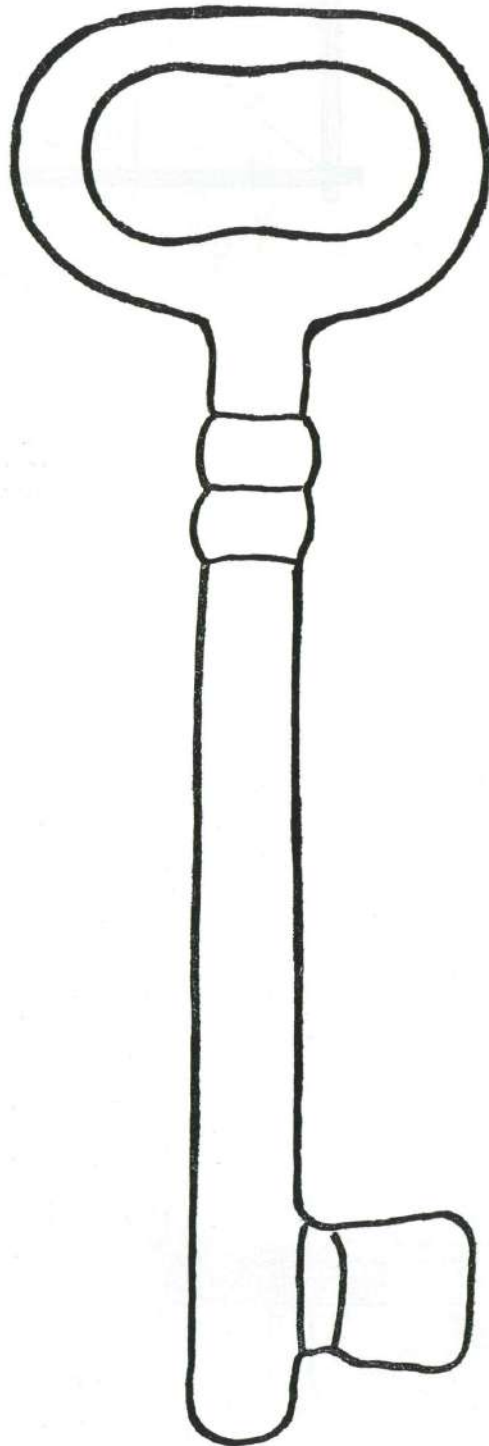

0 1 2 3^m ОСНОВА

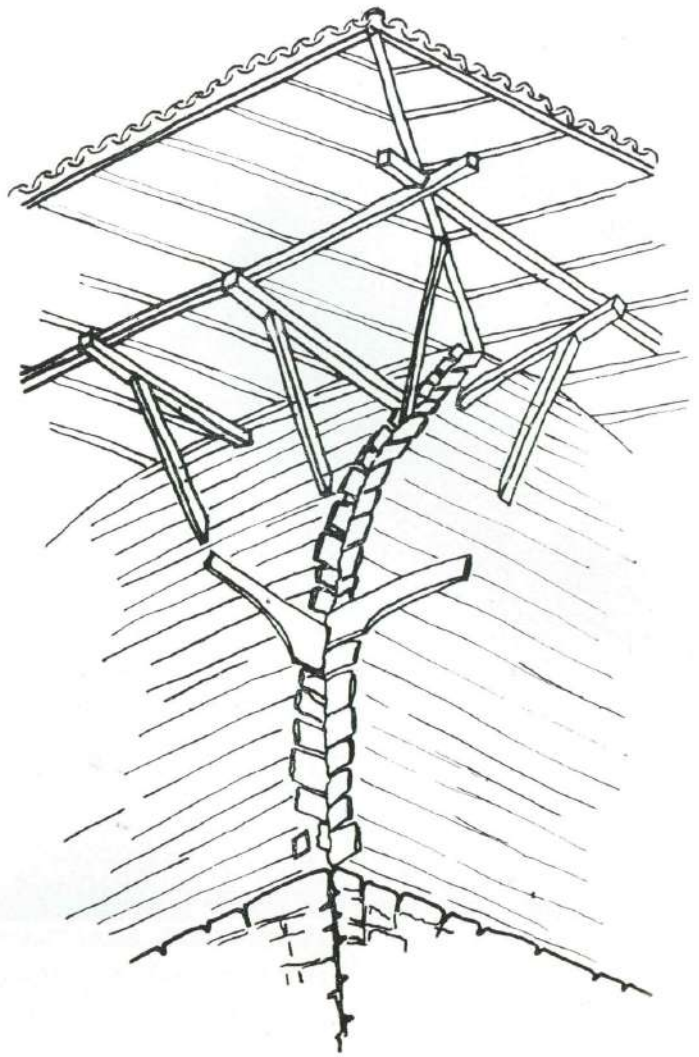
Сл. 10 Стари подрум — основа спрата. Веза између доњег и горњег подрума остварена је преко отвора у поду. Други отвор служио је за сипање смуљаног грожђа кроз дрвени олук у бачве.

Сл. 11 Масивна врата старог подрума са дрвеном осовином помоћу које су углављена у праг и надвратник

Сл. 12 Масиван кључ старог подрума којим је закључавана дубровачка брава.

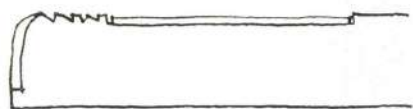
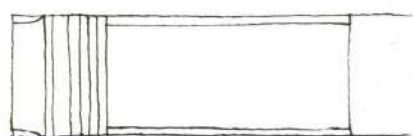
Сл. 13 Ивођењем засведене просторије спрата стари подрум је добио велики испад стрехе која је подупрта, споља видљивом конструкцијом хоризонталних и косих гредица

Сл. 14 Почетак закривљавања зидова обележена је испустима брвана на угловима који су дати више од пола метра.

Сл. 15 Велики испусти брвана на угловима горњег подрума служили су као косици преко којих су стављене тање греде на којима се сушило грожђе и други плодови.

Сл. 16 Косници који носе кровну конструкцију старог подрума су у плитком резу доста скромно резбарени.

Сл. 17 Рашчлањености по висини на камен, дрво и ћерамиду јасно изражава функционалну оправданост примене та три различита материјала.

ДРАГОМИР С. ПОПОВИЋ

**КОНАК ГОСПОДАРА ЈОВАНА ОБРЕНОВИЋА У ЧАЧКУ У СВЕТАУ
НЕКИХ НОВИХ ПОДАТАКА**

После цркве најстарија сачувана зграда у Чачку, конак Господара Јована Обреновића представља изванредно интересантан објекат из више разлога. Као зграда у којој је седео брат кнеза Милоша „велики сердар“, доцније „дивизиони генерал“ Господар Јован Обреновић, — она представља историјску знаменитост. Али, она је интересантна и са архитектонске тачке гледишта. Она је примерак мешавине старе балканске и источњачке са елементима западњачке архитектуре. Осим тога, на њеном југоисточном зиду имамо сачуван, вероватно, једини примерак грба династије Обреновића, и то у боји, величине (приближно) 1×2 метра. Због свега тога зграда је састављена под заштиту државе. А по наведеним својим особинама, била је предодређена за музеј, који је данас и смештен у њој.

Било би врло интересантно знати како је текла изградња овог конака. Али, о томе имамо само неколико оскудних података. Изнећемо их укратко.

Када је 17. јануара 1832. године умро „главни кнез“ или „оборкнез“ пожешке нахије Васа Поповић, који је седео у Чачку, кнез Милош је спојио пожешку и рудничку нахију и поставио им за губернатора свога брата Јована Обреновића, дотада оборкнеза рудничке нахије. Али, Господар Јован је остао и даље у Брусници, док се „нужна зданија у Чачку поправе“, како наређује кнез Милош у својој одлуци и постављењу.¹ Међутим, када су се Турци, по ферману од 1833. године, иселили из Србије, оставивши посаде само у неким утврђеним градовима, кнез Милош је приступио административној по-

дели земље. Србија је била подељена на пет „средарства“, а ова опет на „окружија“. Једно од тих пет сердарстава је „рашко сердарство“ са седиштем у Чачку. Оно је обухватало: старовлашко, ужичко, чачанско и рудничко окружје. За Рашког „великог сердара“ био је постављен 10. марта 1834. године Јован Обреновић, који отада стално живи у Чачку, где је 1835. године саградио себи двор. Када су, по новој организацији управе, место пет сердарства, установљене четири војне команде, после Сретењског устава од 1835. године, Јован Обреновић је постављен за „дивизионог генерала“, који је у чину генерал-мајора управљао моравско-подринском војном облашћу, која се поклапала са територијом ранијег рашког сердарства.²

Познато нам је да је Господар Јован Обреновић саградио свој конак крајем 1835. године. Међутим, не знамо када је почела његова изградња. Најраније она је могла почети у лето 1832. године, када је требало да почне изграђивање „нужних зданија“ за новог губернатора, што видимо из наведене одлуке кнеза Милоша о постављању Јована Обреновића на тај положај. Али, могло је то бити и доцније, најдоцније 1834. године, када је Господар Јован постављен за великог сердара и када се већ, као што смо видели, преселио из Бруснице у Чачак. Баш због тога што нам није познато када је почело зидање овог конака, могуће су разне претпоставке и о самом његовом пореклу.

Арх. Иван Здравковић, на основу неких архитектонских детаља, изнео је још пре његове рестаурације мишљење да је Господар Јованов конак у ствари преправљена зграда, која је „свакако припадала неком богатом Турчину или каквом турском паши“. За то тврђење арх. Здравковић износи два доказа: 1) што „само приземље изгледа да је било отворено, тј. на њега се улазило на три отвора, а не као данас само на један“, и 2) „што се на спрату хол продужава са северне стране у ходник, који је, мора бити, преко покривеног трема — моста водио у другу зграду, у овом случају у харемску зграду-харемлук, као што је случај код Бардоваца у близини Скопља или код пашиног конака у Врању“. Али, пошто је отвор на ходнику „зазидан и замалтерисан“, ова претпоставка не може са сигурношћу да се прими.³ Са више сигурности, али ипак са извесном резервом, арх. Здравковић је задржао то мишљење и после рестаурације када су нађени са северозападне стране конака темељи неке зграде која би могла бити претпостављени харемлук. По свему судећи, постојала је још једна зграда за харемлук (претпоставка да је овај конак раније био неког турског паше или богатијег Турчина)“. „То је утврђено копа-

њем пробне сонде-јаме у правцу претпостављеног отвора на спрату, тј. управно на ту североисточну страну, којом приликом је нађен темељ те зграде за харем⁴. То мишљење понавља и Олга Зиројевић у свом чланку, само без опрезних резерви, већ „са сигурношћу”⁵.

На ово мишљење би се могле ставити следеће примедбе:

1) У Чачку никада није становао неки паша. Знамо да је у њему још од 17. века седео као највећи представник турске власти војвода или муселим. Везиров хехаја (заменик) Имшир паша био је ту привремено само један месец дана (од 24. априла до 25. маја 1815. год.) као заповедник војске која се борила против устаника у другом устанку.

2) Изгледа да у Чачку није живео чак ни неки толико „богати Турчин”, који би могао подићи за оно време тако велику и лепу зграду. По извештају аустријских ухода Јосифа Павла Митесера и Јована Перетића, у Чачку је 1784. године било свега 18 хришћанских и 35 турских кућа, које су биле све од дрвета.⁶ Отада око Чачка су се стално водиле борбе. У доба Кочине крајине, 1790. год. он је био заузет од Аустријанаца. Пре тога он је, према једном податку (истина несигурним) из „Мемоара” проте Матеје Ненадовића, био спаљен. Од 1804. до 1813. године он се налази у ослобођеној Србији. Од краја септембра 1813. до краја маја 1815. он је опет под Турцима. Од 1815. године, када су га устаници поново заузели, у њему постоји, као и у целој Србији између 1815. и 1830, двостука власт: српска и турска. Тешко је веровати да би неки богати Турчин у тако несигурним временима и у тако немирном крају правио један тако скуп конак. То би, истина, могао пре бити неки представник турске власти, у овом случају муселим. Али, као што ћемо из даљег видети, муселимов конак је био и мањи и лошије изграђен од Господар-Јовановог.

3) Ако бисмо и претпоставили да је заиста постојала таква турска зграда са селамлуком и харемлуком, поставило би се питање зашто би Господар Јован срушио харемлук када би га могао искористити за послугу и своје потчињене службенике.

4) Најзад, морали бисмо одговорити још на једно питање. Наиме, зашто би један тако угледан човек, кнежев брат, „велики сардар”, „дивизиони генерал”, „преправљао” неку турску кућу, кад владика Нићифор Максимовић прави 1836. године за себе нов двор, о чему се стара и сам кнез Милош, наређујући да се за ту зграду кулуком пренесе потребан материјал.⁷

5) Отворено приземље са троја врата не би се могло узети као доказ да је зграда турског порекла када се зна да су српске зграде

тога времена већином зидане под утицајем турске, односно старе балканске архитектуре. Што се тиче зазиданих и замалтерисаних врата на горњем спрату која би, по наведеној претпоставци, требало да воде у харемлук, она су могла водити и на неки доклат, а можда су отворена доцније, па потом опет зазидана, јер су на згради, како је констатовано арх. Иван Здравковић, вршене „у више махова, од оснивања до данас, разне преправке, како на спољашности тако и у унутрашњости“⁸

6) Па ни темељи који су нађени са северозападне стране нису никакав сигуран доказ да потичу од претпостављеног харемлука, пошто је цео простор око конака пун остатака темеља од разних зграда које су остале од Турака и Аустријанаца, што се показало 1953. године приликом копања земље за водовод.

Разуме се, ове примедбе не могу имати снагу правих доказа за супротно мишљење, али оне у великој мери умањују вредност и сигурност претпоставке да је конак Господара Јована у ствари „преправљена“ кућа „неког турског паше или богатијег Турчина“.

Међутим, захваљујући збирци архивских докумената која је објавио Историјски архив у Чачку у редакцији др Бранка Перуничкића, данас смо у стању да укажемо на неке конкретне чињенице које иду у прилог мишљењу да је конак о коме је реч грађен изнова.

Пре свега цитираћемо једно писмо⁹ Господара Јована које је упућено неком Сулу у Крагујевац у коме тражи стакло и други материјал за свој „нови“ конак. То писмо гласи:

№ 450

4. 7 — мвр 1835.

Љубезни Суле!

Јоште ми је за нови конак мој недостајало стакла за пенцере, зато судећи да ће се стакла и у Крагујевцу у болтама наћи моћи. пошљем човека с коњем до вас и вама поручујем да учините добро премда сте послове болтанске изоставили и по наредби његове светлости у азну прешли, да ми у болтама тамошњим нађете 2 сандука стакла и на рачун мој узмите, само гледајте да што дуплије стакло бити може, а најпосле ако дупле нема, а оно како се добити може к томе уз стакла та узмите ми за 13 врата тринајест алки жути пиринцама, које се на врата прекују на среди те се с њима повуку врата и затварају и 10 алки мало мањи такобер жути пиринцама за долапе; то вам поручујем да ми узмете и по овом човеку пошаљете и од трговца од кога што узмете конту извадите ми и по-

шањете и од трговца од кога што узмете конту извадите ми и пошаљите ми да знадем шта остајем за такве дужан.

Јован Обреновић

Кад анализирамо наведено писмо, падају у очи три ствари:

1) Господар Јован изричито каже да му је потребно стакло за његов „нови конак“.

2) По количини стакла коју поручује, а према писму рекло би се да га је и раније набављао са неке друге стране (из Београда или, можда, Земунa), као и по алкама за тринаест врата могло би закључити само да је конак из основа грађен као нов, а не „преправљен“.

3) Писмо је датирано 4. септембра 1835. године, што значи да конак још ни тада није био готов. Тешко би се претпоставило да је „преправка“ једне старе куће трајала преко годину и по дана. Наиме, знамо да су се Турци из Чачка иселили најдаље у јануару 1834. године, а већ у фебруару, према једном писму Господара Јована, мунаре на цамији у Чачку срушено је „до основанија“,¹⁰ што значи да Турака у вароши више није било. Према томе, ако је Господар Јован ту кућу купио од неког Турчина, он ју је морао узети већ крајем 1833. године или у почетку 1834. године, па би „преправка“ могла почети већ с пролећа 1834. године, а то значи да би она трајала преко годину и по дана. И то би био још један, иако далек и посредан, доказ да је конак грађен као нов.

Овоме можемо додати још два документа који говоре о конаку.

Када је кнез Милош дошао у сукоб са уставобранитељима, који су по Турском уставу из 1838. године, заузели важне позиције у управи земљом, Господар Јован је покушао да, свакако по наговору кнеза Милоша, дигне народ на буну против уставобранитеља и Турског устава. Тома Вучић Перишић, као кнежев пуномоћник, брзо је угушио буну и лишио слободе Јована Обреновића. Као последица те буне дошла је абдикација кнеза Милоша 1. јануара 1839. године „Чрезвичайни суд“, који је судио кривцима због буне, осудио је Јована Обреновића „да се као неверник отачества сматра, и као такви да се званија свога лиши, да му се сва права и дипломе на дојакошња званија одузму, да он у напредак докле гођ живио буде, у оном месту гди је централно правленије живети мора“. Апелациони суд приначио је ову пресуду и осудио га на 10 година „заточенија“. Најзад Намесништво је „умекшало“ ову пресуду и одредило да Господар Јован „у Београду 3 године дана без гвожђа под надзором полицајне власти живети има“.¹¹

У вези са том пресудом дошло је и до откупа Господар-Јованове имовине у Чачку од стране државе. Ту имовину проценило је „Начелничество окружија чачанског“ на 50.000 гроша. Око тога откупа вођена је дуга преписка. За ту погодбу заинтересовао се и кнез Михаило, па је тражио од „Попечитељства внутрени дела“ извештај о тој ствари. Из одговора „попечитеља внутрени дела од 2. априла 1840. године, П. № 1634, сазнајемо да Господар Јован није био задовољан проценом, јер га, по његовој изјави, „сама двокатна кућа више од 75.000 гроша стои, пак и онда кад би му Правителство за исту кућу и остале зграде. . . . 100.000 гроша чаршијскиј, на коју цену он пристаје, платило, да би на штети у соразмерју саме вредности био“.¹² Уз овај акт достављен је и списак Господар-Јованове имовине у Чачку, који наводимо у целини:

Списак

Одкупљени добара његовог сијателства господара Јована Обреновића у Чачку наодећиј се

1. Конак на два боја состојећиј се од $8\frac{2}{3}$ фата дужине и $6\frac{7}{8}$ ширине, с једнога краја куће на дојњем на ћошку једна оцаклија, а на другом ћошету једна собица, између њи један баралук из кога се фур. ложи. На доњем боју с другога краја куће подрум над земљом сав од камена сазидан и на трећем талу простора кућног состои се а између подрума и оцаклије налази се гонг а за гонгом с леђа, између подрума и собе 1. трпезарија за 12. персону простора, на доњем боју на сва четири ћошета по једна соба, од који је једна оцаклија, а над подрумом међу собама једна сарачана, а над трпезаријом једна соба, осталиј простор између соба остаје гонг, из кога има на дојну страну један ћошак малиј над мердевинама. Овај је сав конак од дрвене грабе осим што је циглом између јапије попуњено, подзидат. А изван конака у авлији наоди се:

1. Зграда са чардаком над њом $2\frac{1}{8}$ фата дужине и квадратне ширине.

Један млекар даском покривен 2 фата ширине и $3\frac{1}{8}$ дужине

1. Мутвак с две собице ћерамидом покривен од $4\frac{1}{2}$ фата дужине и $2\frac{1}{8}$ ширине и његова је граба дрвена и подпуњено место чатме циглом.

1. Авар од дасака ћерамидом покривен од 5. дужине и 4,1/2 фата ширине.

1. Трпезар од дасака ћерамидом покривен 3,1/2 дужине и 2,1/8 фата ширине на црквеној земљи начињениј.

Авлија са принадлежећом башчицом у којој се 100 дрвета шљива наоди, 48,1/2 фатиј ширине и 52 дужине.

1. пак башчица с 11 дрвета шљива од 27 фатиј дужине и 26 ширине.

1. Конак стариј од 4,1/8 ширине и 6 фатиј дужине, на два боја, долњиј бој од брвана, а горњиј од чатме исплетен и готов се свалити са свим. Има две собе и једну сарачану, на горњем боју пак 4. собе на ћошковима и између њи један пролазак и он је целе нахије, јербо је за муселима грабен, пак га је неке године Суд овдашњи продао г. Јовану за 3.000 гроша, а новци куд су од њега употребљени, не зна се.

Земља под конаком истим од 30. фатиј дужине и 9. ширине состои се:

1 Аар стариј од дасака и даском покривен од 3,1/2 ширине и 8. фатиј дужине, био је пок. г. Васе Поповића и купио га је г. Јован по казивању ондашњих људи за 200 гр.

1. Шупа с ћерамидом покривена од 3,1/4 фата ширине и 5. дужине.

Земља пак под истом шупом и кошаром од 30. фатиј дужине и 18. ширине.¹³

Ако анализирамо овај акт и уз њега приложени списак, запазићемо следеће:

1) Господар Јован изјављује да га сам конак „стои” више од 75.000 гроша, а целу осталу имовину процењује са 25.000 гроша, што укупно чини 100.000 гроша, коју цену он предлаже за откуп. Тај податак би такођер говорио у прилог мишљења да је конак подигнут изнова. Јер да је то била нека турска кућа, њена би вредност заједно са преправком морала бити мања. Наиме, познато је да су турске куће куповане далеко испод стварне цене. Тако је муселимов конак, у коме је Господар Јован, како изгледа, раније седео продат за само 3.000 гроша, као што видимо из горњег списка.

2) Да је конак Господара Јована био некада турска кућа, то би несумњиво било у наведеном списку назначено, као што је учињено са муселимовим конаком и аром који је био некада својина кнеза

Васе Поповића, па га је Господар Јован купио за 200 гроша, како је то у спису наведено.

Ако све ове податке узмемо у обзир видећемо, да они несумњиво говоре у прилог мишљења да је конак Господара Јована Обреновића подигнут из основа као нова грађевина. То му свакако даје још већу вредност.

НАПОМЕНЕ

1. — Др Бранко Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац 1815-1865, Чачак 1968, страна 169.
2. — Драгомир С. Поповић Споменица чачанске гимназије 1837-1937, Чачак, 1938, страна 39-41.
3. — Арх. Иван Здравковић, Господар Јованов конак у Чачку Музеји бр. 6, Београд 1951, страна 124 и 126.
4. — Арх. Иван Здравковић, Рестаурација и адаптација Господар-Јовановог конака у Чачку, Зборник заштите споменика културе IV-V том, Београд, 1955, страна 248.
5. — Олга Зиројевић, Господар Јованов конак у Чачку, Наша прошлост-историјска ревија (Издање историјског архива Краљево), бр.1-2, Краљево 1957, страна 96.
6. — Драгомир С. Поповић, Споменица чачанске гимназије 1837-1937, Чачак, 1938, страна 23. (и литература која је тамо наведена).
7. — Др Бранко Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац 1815-1865, Чачак, 1968 страна 268.
8. — Арх. Иван Здравковић, Господар Јованов конак у Чачку, Музеји бр. 6, Београд, 1951, страна 126.
9. — Др Бранко Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац 1815-1865, Чачак, 1968 страна 243.
10. — Др Бранко Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац 1815-1865, Чачак, 1968, страна 208.
11. — Драгомир С. Поповић, Споменица чачанске гимназије 1837-1937, Чачак, 1938, страна 44-45. (са наведеном литературом).
12. — Др Бранко Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац 1815-1865, Чачак, 1968, страна 438.
13. — Др Бранко Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац 1815-1865, Чачак, 1968, страна 438-439.

LA MAISON DU SEIGNEUR JOVAN OBRENOVIĆ A LA LUMIERE DE NOUVELLES DONNEES

Après l'obtention de l'autonomie par l'hatschériff de 1830. et le départ des Turcs de la Serbie en 1833. le prince Miloš a réparti la Serbie en cinq régions administratives »serdarstvo«. Il a nommé »grand serdar« de la région rachka son frère Jovan Obrenović, avec le siège à Čačak. Le seigneur Jovan s'est fait construire sa résidence à Čačak en 1835. L'immeuble abrite aujourd'hui le musée de la ville. La maison attire l'intérêt aussi bien par son architecture — mélange de l'architecture ancienne balkanique c'est à dire orientale avec des éléments de l'architecture occidentale, que par son rôle historique. Elle comporte un détail intéressant. C'est le blason en couleurs, probablement le seul blason conservé de la dynastie des Obrenović.

Puisque la maison a souffert durant la seconde guerre mondiale l'Institut pour la protection des monuments de culture de Serbie a entrepris la reconstruction et l'adaptation de la maison. L'architecte Ivan Zdravković, qui a été chargé de ce travail, a exprimé alors l'opinion que la maison du seigneur Jovan est en fait une maison adaptée d'un pacha turc ou de quelque Turc riche. Il tire sa conclusion de certains détails architectoniques.

L'article démontre qu'il n'y a pas eu de pasha turc à Čačak. Il semble aussi difficile à croire qu'un Turc riche se ferait construire une maison aussi chère à l'époque incertaine dans une région aussi peu sûre qui a depuis la fin du XVIII siècle jusq'en 1815. changé de mains plusieurs fois. Des détails architectoniques qui font penser aux maisons turques ne peuvent pas servir de preuve certaine qu'il s'agit d'une maison turque adaptée car les construteurs de l'époque s'inspiraient souvent des exemples de l'architecture turque.

L'article cite certains documents publiés par les Archives Historiques de Čačak en 1968, provenant des Archives d'Etat de Serbie. Ces documents confirmeraient le point de vue que la maison a été construite, il s'agit de 1) une lettre du seigneur Jovan, datée du 4 septembre 1835, adressée à un certain Sule à Kragujevac le chargeant de lui acheter du verre pour les fenêtres et autres choses pour sa »nouvelle maison«, et 2) la liste des biens du seigneur Jovan, que l'Etat aurait dû racheter, datée du 2 avril 1840. et citant l'origine de tout objet acheté ainsi que le prix d'achat. Le maison y aurait certainement figurée comme achat, si elle avait été reprise d'un Turc.

Ceci permet la conclusion que la maison du seigneur Jovan a été nouvellement construite à l'époque.

Dragomir Popović

Проф. арх. БОГДАН НЕСТОРОВИЋ

СТАРО ОКРУЖНО ЗДАЊЕ У ЧАЧКУ

У унутрашњости Србије око 50-тих година 19. века опажа се знатан општи импулс живота. Вароши, углавном, слеђују примерима Београда, па се то преноси и на изградњу која је све интензивнија. Још крајем прве владе кнеза Милоша говори се о подизању „правителствених“ зграда у целој земљи: о среским и окружним начелствима и судовима. Постоји и одлука о изградњи управних „здања“ из 1839. године¹, а помиње се и већи број места где се она граде, али се нигде не помиње Чачак. Напротив, подиже се такво здање у Карановцу (Краљеву) који је тада био значајнији за ове крајеве кнез-Милошеве Србије. Но све те „правителствене“ зграде тада су још мале, најчешће приземне и без стилске архитектуре, па су у другој половини 19. века и почетком 20. уступиле место новим. Изузетак чине поједине управне зграде које се граде по већ проученим плановима око половине века и доцније, као у Аранђеловцу, Смедеревској Паланци, Горњем Милановцу, Карановцу, па и ова у Чачку. Године 1846. Илија Гарашанин, као министар Унутрашњих дела, тражи од Совјета да донесе одлуку да се среске куће убађује подижу по плановима које је Министарство израдило јер се примећује да се граде „нерационално и нефункционално“². Међутим, овде нема помена о окружним здањима. Тако се не би могло ни претпоставити да је здање у Чачку подигнуто пре половине 19. века³ и поред свих индиција које сама његова класицистичка архитектура пружа. Уз то ни значај вароши Чачка и број његовог становништва који не достиже 3.000, па с тим ни потребе његове у то доба нису захтевале зграду за окружно начелство и суд таквих размера и значаја какве представља овај споменик.

Постоји још једна одлука о подизању нових окружних и средњих кућа и судова у земљи, а на предлог архитекте Јана Неволе, главног инжењера министарства Унутрашњих дела, 1851. године. Тада су били израђени типски планови за управне зграде србијанских вароши, мада се ни на њих не можемо ослонити у нашем конкретном случају; можемо само на неколико споменика запазити извесно типско решавање основа. Окружно здање у Чачку ниуком случају не припада таквим типским решењима, оно својом величином представља изузетан пример, једну од највећих зграда ове врсте у Србији 19. века.

Иако је архитектура окружног здања у Чачку у духу класицизма који се појављује на сличним споменицима у Србији пре половине века, несумњиво је да је оно грађено у другој половини 19. века, када су се још увек преплитали и паралелно развијали класицистички и романтичарски стилски правци. За тачније датовање овог споменика може нам послужити забелешка Стојана Новаковића, који у Гласнику Српског ученог друштва, 1875. године пише: „... на месту где се копао темељ за нове окружне куће у Чачку, нађена су и ископана три звона 1. септембра 1875. ...”⁴ Из овога би се морало закључити да је поред свих класицистичких стилских одлика ова зграда знатно доцније грађена него што би се могло претпоставити.

Питање личности пројектаната старог здања у Чачку такође је за сада тешко решити. Још године 1851. Попечителство Унутрашњих дела је реорганизовано и донесена је одлука да се поставе окружни инжењери; 1853. године један окружни инжењер је обављао послове у два округа, из докумената се види да је место окружног инжењера за ужички и чачански округ било упражњено. Затим, 1856. године у Чачку је окружни инжењер Јован Клинар из Темишвара. Даљи подаци нам, бар засада, недостају у овом погледу. Вероватније је, међутим, да су планови за тако велику зграду као што је окружно здање у Чачку рађени у Министарству грађевина у Београду, где је било више на страни школованих архитеката, и домаћих и странаца.

Окружно здање у Чачку подигнуто је на равном терену у центру старе вароши, у непосредној близини Цркве и Конака Господара Јована Обреновића, данашњег Музеја. За малу варош тога доба неочекивано се налази на тако пространу управну зграду са фронтом од 81 метра, приземљем и спратом. Сама основа симетричног решења, наглашеног средњем и крајњим ризалитама, представља стари тип прихваћен из Војводине, са двотрактним низом просторија и ходником позади, тако, да су просторије унутрашњег тракта посредно осветљене, преко ходника. Сличну концепцију основе налазимо у згради ва-

рошке болнице у Београду, за коју је планове радио архитекта Јосиф Френцл још 1855. године. Но таква решења позната су и много доцније, па их примењује и архитекта Александар Бугарски и после 1880. године.⁵ У главној осовини, у истуреном блоку према дворишту је монументално степениште са три крака, фланкирано с обе стране просторијама за клозете и оставе. Сам улаз је релативно узан и испред степеништа недостаје вестибила какав обично налазимо и код старијих јавних грађевина. Али, ако нема вестибила, интересантно је груписање одељења око мањих чекаоница у виду предсобља, што вероватно одговара функцији намене објекта. Крајњи ризалити који јаче испадају од средњег образују наглашене конструктивне делове основе својим јаким попречним зидовима, док се то не може рећи и за средњи ризалит чија конструктивност није доследно спроведена у самој основи.⁶

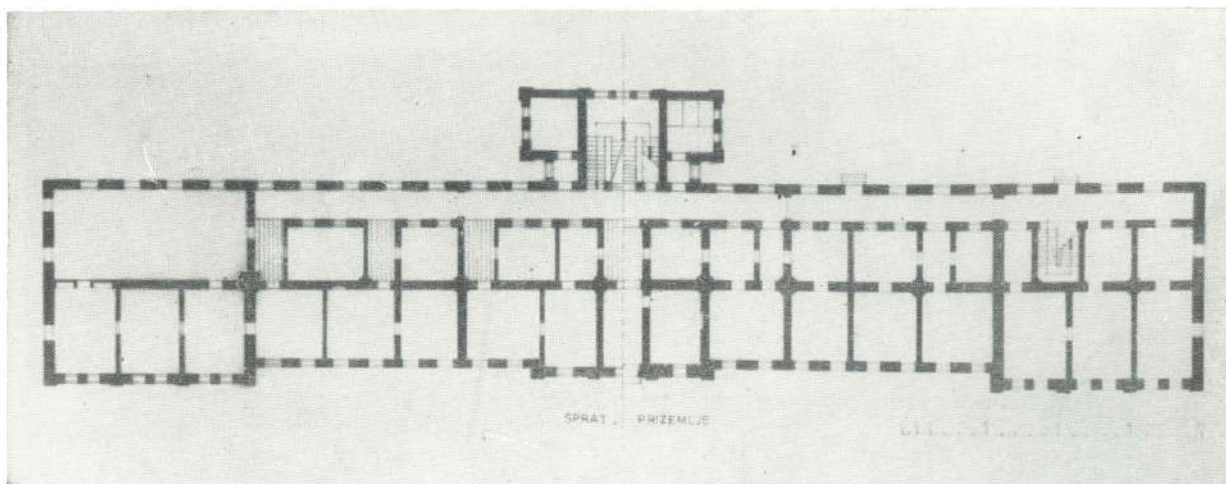
У спољној композицији истиче се мирно решење у архитектури класицизма, закаснелог за ово доба, али са хармоничном расподелом прозорских осовина и одговарајућим наглашавањем ризалитних маса. Облици и мотиви архитектуре са запада, истина веома упрошћени, тада се већ брже преносе преко инжењера и архитектата који долазе из Беча, Пеште, Прага и из ближих, војвођанских вароши. Па ипак, примена тих елемената архитектуре код нас је знатно сиромашнија у погледу материјала и декоративних мотива. Узрок овоме није довољна спремност самих архитеката, него пропорције појединих делова и целина, а и примена класичне профилације, доказује њихове способности, али мали избор грађевинских материјала, релативно ограничена способност радних капацитета, а нарочито нужда једноставнијег извођења услед ниског економског потенцијала спутавали су веће размахе у архитектонском стваралаштву. Ово вероватно оправдава и неуједначеност спољне обраде и окружног начелства у Чачку, јер сем главне фасаде која је доследно компонована, све су остале, тако рећи, недовршене, остављене потпуно једноставне, иако је зграда са свих страна слободна и сагледљива.

За многе споменике архитектуре у Србији 19. века постоји тежња да се обнове и, нарочито, модернизују. Такви предлози постоје и за окружно здање у Чачку где се предвиђа чак и доградња у савременој архитектури. Познаваоцима значаја архитектонског наслеђа јасно је да су такви поступци неприхватљиви, поготову када се ради о малом броју значајних споменика који су се још задржали. На овом споменику у Чачку нужне су интервенције, али њих треба по-

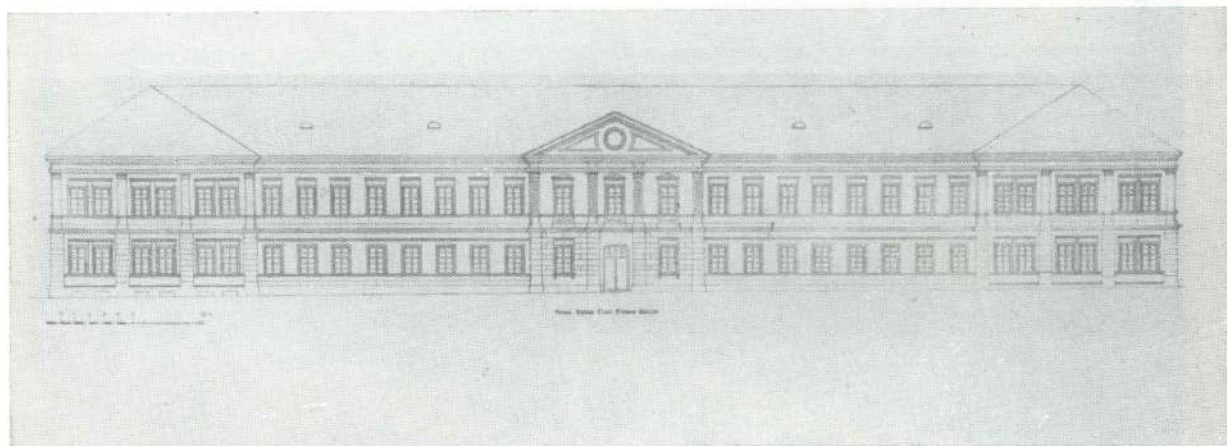
верити стручњацима који добро познају стилску епоху и дух времена када је овај споменик настао.

Н А П О М Е Н Е

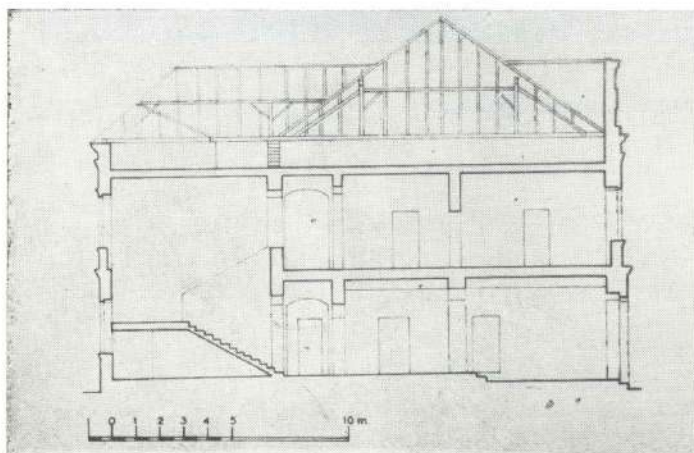
- 1) Државни Архив, Д. С. 227 — 1839.г.
- 2) Државни Архив, Д. С. 66 — 1846. г.
- 3) У издању Народног музеја у Београду, Класицизам код Срба. књ. V. публиковани су планови „Суда у Чачку”. Овде је изградња ове зграде стављена пре половине 19. века.
- 4) Стојан Новаковић: Два прилога к српским старинама (Извона градачка) Гласник српског ученог друштва, 1875. стр. 353.
- 5) Александар Бугарски, архитекта (1835 — 1891) аутор зграде Народног позоришта и старог двора у Београду.
- 6) Могло би се претпоставити да су ови бочни делови доцније дограђени, што би нас упућивало на веровање да је главни средњи део здања грађен пре 1875. године, а да се забелешка Ст. Новаковића односи на дограђивање крајњих делова. Ово би се, међутим, могло констатовати само после обијања малтера и испитивања зидова и темеља. То би објаснило и величину објекта, а у знатној мери и предимензионисање маса крајњих ризалита, па и промену површинске обраде на њима.

Сл.1 Основа приземља и спрата. Према плану који је снимно архитекта Милан Бокић, проф. Универз.

Сл. 2 Главна фасада Суда у Чачку. Према публикацији Народног музеја у Београду: Класицизам Срба, књига V.

Сл. 3 Попречни пресек Суда у Чачку. Према публикацији Народног музеја у Београду: Класицизам код Срба, књига V.

Сл. 4 Изглед главне фасаде

Сл. 5. Детаљ средњег ризалита

Сл. 6 Детаљ крајњих ризалита

МИОДРАГ ЛАЗАРЕВИЋ

ЈОВАН ОБРЕНОВИЋ У ВРЕМЕ БОРБИ ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ И У ПЕРИОДУ ФОРМИРАЊА ВЛАСТИ КНЕЗА МИЛОША

Рођење Јована Обреновића 1786. године у Средњој Добрињи, долази у време када је српски народ, заборављен у турском ропству, увидео најзад велику слабост и неодрживост турске власти у Србији одредио себи пут самосталне борбе за ослобођење и успостављање националне државе. Овај велики и одлучан задатак малог народа, за остварење епохалног циља, убрзава спољне и унутрашње прикупљање, јачање и организовање свих друштвених снага, које су искрено хтеле и желеле ослобођење.

Мобилност Србије у ослободилачком покрету, њен до тада незапамћени унутрашњи производни полет, убрзана размена добара са суседном Аустријом, ствара револуционарни нараштај, који, навикнут да живи и ради уз извесну аутономију добијену реформом турског султана Селима III, с оружјем у руци (борбе против јаничара) настоји да се не врати непријатна прошлост обесправљене раје.

У тим новонасталим унутрашњим приликама Србије живео је као неписмено чобанче своје детињство Јован Обреновић. И, сасвим природно, његова личност и васпитање опредељују се прогресивним и борбеним хтењима српског народа и од најранијих дана младости приближавају га оружју и војничком позиву, коме остаје привржен до краја свога живота.

На формирање Јованове личности несумњиво доста утичу и његова старија браћа Милан и Милош. Милан, брат по мајци,¹ крајем 18. века постаје богат и чувен сточарски трговац. Издвојен из обичне сељачке масе, представља њену економску и политичку вредност и у првом устанку прераста у истакнутог вођу на територији рудничке, пожешке (чачанске) и ужичке нахије.

Неповољан положај турске државе, крајем 18. века, која је у рату са Наполеоном показала војну слабост, приморава Селима III да укине реформе које су Србији донеле толико жељене либералне повластице. Враћања Србије у предрепформско стање користе јаничари за повратак у Београдски пашалук и успостављају дахијску тиранију, којој су одсутне све законске и моралне обавезе. Овај прекрет доводи српски народ у неиздрживо стање, из кога ће се изродити буна као почетак револуције у Србији.

У устанку 1804. године међу првима је Милан Обреновић. Предводи рудничку војску и помаже Карађорђу при опсади Рудника. Од тада он, у скоро свим биткама, стоји уз Карађорђа: на Мишару, Јагодини, Карановцу, при опсади Београда, заузећа Ужица, Пријепоља и Бијелог Поља. У редовима те храбре и истрајне војске, мада још веома млад, бори се Јован Обреновић. Из боја у бој стиче војничко искуство, испољава врлине неустрашивог и непоколебљивог ратника и постепено кроз борбу првог и другог устанка израста у самосталног војсковођу и улази у ред наших знаменитих људи.

Када Милан, наклоњен државничким и дипломатским пословима, предаде команду над војском Милошу, приближиће Јована старијем брату — будућем кнезу и његовој целокупној политици за дужи временски период. Јован је од самог почетка своје активности ставио себи у дужност да буде у служби оних идеја чији је носилац био Милош.² Тако оријентисан остао је и после успешно завршеног другог устанка, у периоду поступног добијања аутономије за Србију и стварања Милошеве личне власти.

Уз помоћ ратне среће пролази Јован кроз све окршаје првог устанка и с великим разочарањем младог Србина дочекао је и његов слом. Расуло и емиграција задржавају га у Србији у селу Црнући под Рудником где, склоњен од турске одмазде, прати догађаје у још несмиреној Србији, притиснутој страховитим терором. Ту га затиче Хаци-Проданова буна 1814. године, подигнута у селу Трнави код Чачка, у којој не учествује. Неуспех преурањене буне погоршава и онако тежак положај покорене Србије. Крајње заоштрени односи српског

народа и турске власти условили су, као и пред први устанак, ново прикупљање и обједињавање свих друштвених снага за борбу против Турака.

У сфери догађаја и припрема за наставак борбе учествује и Јован Обреновић. Формиран и прекаљен у бунтовној средини слободне Србије првог устанка, с великим искуством даровитог и храброг ратника и пореклом из породице водећих људи, постаје утицајна личност и важна спона народа и кнеза. Као велики поклоник Милошеве политике, сигуран у његову способност и смисао оријентисања, потпуно му је доследан. Због тога је Милош имао у Јовану важан ослонац у спровођењу своје политике у време сукоба с Турцима, као и у периоду преузимања и учвршћивања личне власти.

Међутим, и поред потпуне оданости и послушности према Милошу, може се запазити Јованово самостално иступање. Он је, како се из догађаја види, Милошево колебање и жељу за уздржаност устаника на неколико дана заобишао и „убијањем турских порезија у Коњуши дао први знак за буну”.³ У одсудној бици на Љубићу 1815. год. као командант коњице, Јован је, у критичној ситуацији, задржао даљи продор Турака и тежак пораз претворио у сјајну победу, којом је спасао част устаника и нације. Успешно се бори на Пожаревацу и Дубљу, где стиче пуну војничку афирмацију и признање.

Народне акције у подигнутом таковском устанку трају непуних пет месеци и прерастају у преговоре потребне и Турцима и Србима. Наиме, несрећене политичке прилике у Европи, а нарочито оскудан војни потенцијал тадашње Србије, оријентишу Милоша и његову политику умеренијој линији: „борити се с Турцима и припремати пут за помирење”.⁴ То је циљ Милошевог устанка подржаван од народа, већег броја народних старешина, као и његовог брата Јована. Тако, после успешних борби и победа, Јован одлази у сусрет Марашлији — Али пашу да успостави прве контакте за почетак преговора. О томе Сима Милутиновић каже: „После срећнога и важно полезнога за сву Србију на Дубљу боја и разбијања душмана, Ви одређени господаром братом вашим на Мораву ићи с неком частју српске војске за предусрети Марашли — Али пашу и његову силу”.⁵ Усмени преговори склопљени са Марашлијом на Морави, значе крај даљег ратовања устаничке Србије и почетак борбе за поступно признавање самоуправе, која је потпуно остварена добијањем Хатишерифа, царског декрета 1830. и 1833. год., а тиме и унутрашња независност Србије.

Дипломатска борба није ишла лако и захтевала је ангажовање

не само Милоша, већ и осталих сарадника из његове околине, међу којима се посебно истиче Јован Обреновић. Он је увек уз Милоша, и, као врло привржен и поуздан, добија важна задужења и обавезе подређене интересима Србије и кнеза. Тако године 1816., као један од посланика у саставу народне депутације, треће по реду, одлази у Цариград да са Портом уреди неке српске захтеве у вези са Букурешким уговором. У вођеним преговорима депутати су успели да им Порта обећа да ће њихово потраживање „ферманом потврђено бити”.⁶ Затим, приликом уговореног састанка између Кнеза и Порте, Портиног посланика Мехмед—Есад Ефендију дочекао је у Буџрији заједно са Димитријем Георгијевићем Господар Јован. Август месеца године 1820. Јован је у Београду заменио Милоша при примању фермана који је Марашлија прочитао Србима.⁷ Садржина фермана односи се на укидање муселима у нахијама: пожаревачкој, јагодинској, крагујевачкој, рудничкој, ваљевској и пожешкој. Исто тако, године 1830. Јован присуствује на Ташмајдану свечаном чину предавања Хатишерифа и Берата Милошу.⁸

Преговорима са Турцима завршава се успешно војевање и војнички успон Јована Обреновића у борбама другог устанка. Његов пут од Коњуше, где је приметно борбу, води га до сусрета са Марашлијом на Белици, преко бојева на Љубићу, Пожаревцу и Дубљу. На том путу он израста у важну личност новог и великог времена српске историје, која се одликује низом славних дела устаничке војске с којом је Јован радио пуном снагом наметнувши се војничким квалитетима.

У ослобођеној Србији Јован је добио своје место и водећу улогу у новоствореној власти коју је држао у својим рукама Милош Обреновић. Тиме је прихватио обавезу да се и даље потпуно ангажује истом снагом у настојању народа да се ублаже многобројне последице турског робовања и ојача економски положај који је тако дуго био несигуран и угрожен. Такође преузима одговорност да се бори за победу принципа правде и слободе као највећег циља борбе народа против Турака. Међутим, Јован није био дорастао томе, па је у саставу Милошевог управног апарата пао на тим задацима. Јер, народ, који је збацио турску окупаторску власт, не могавши да успостави своју, истинску, долази у сукоб са новим покретом.

Милошевим наименовањем дошао је за обор-кнеза рудничке нахије. Живео је у Брусници на имању које се састојало од сто коса ливаде и десет плауга ораће земље. Ово имање 1831. године, радило му је пола нахије по један дан („Како год што Милошу сва земља

кулукује, тако и његовој браћи кулукују оне нахије у којима они седе⁹). Из Бруснице управља нахијом држећи у својим рукама порез, царине, скеле, трговину и обавезан кулук за опште државне потребе и на свом имању, црпећи највећу корист за себе и брата Милоша, коме је једино полагао рачун и за кога је био везан у свим пословима. Посебно је био уз Милоша везан трговином — што се најбоље може видети из њихове преписке. Тако, једном приликом, Милош му пише из Пожаревца 1830. године:

„Љубезни брате Јоване,

Овамо сам благополучно приспео и благодареније богу застао Љубицу с прељубезним синовима моима, вашим синовцима здраве и веселе. Него смо се преварили у надежди да ћемо знаменитие количество говеди у овој нахији моћи купити. Сад сумњам како је овамо стока, да ћемо и стотину комада саставити моћи. Потом и ускоравам препоручити вам, да се постарате на тим крајевима што више купити. Наредите да се тражи и покупује не само по нашим, него и по старовлашким суватима што се више може, јер нам се овамо није уздати ни мало. А исто тако наредите да се купује и по нашим и по старовлашким селима. . . .¹⁰

Услед великих намета и тешке стеге Милоша, његове браће и сродника, у народу расте незадовољство. Јављају се иступи, негодовања, улажу се жалбе за повраћај одузете земље, смањење пореза и других тешких обавеза. Јован Обреновић, као старешина рудничке нахије, приспеле и све бројније жалбе шаље на увид и решавање Кнежевском општенародном суду у Крагујевац.¹¹ Већина жалби се не уважава, и тако се заоштрава незадовољство које се све чешће јавно демонстрира против наметнутог владајућег апарата са Милошем и његовом браћом на челу. Такво стање најбоље илуструје догађај у Чачку на Велики петак 1825. године. Наиме, тога дана, приликом доласка везировог чиновника у Чачак, народ је јавно негодовао износећи свој тешки положај речима: „Аман, честити Делвату (владо), светло сунце, што сте зажмурили те своју рају не видите. Дајте нам адалет (правду) Мустај пашину. Од зулума не можемо живети. Дрвеним ралицама оремо, а дрвеним мотикама копамо. . . Аман, светла господо, ја сиротињи адалет, ја ми кажите да у воду скачемо. Порез дајући, пропадосмо. . . Појасеве и зубуне поскидаше са нас узимајући себе атове и рактове, и на жене бисер и дукате ударајући”.¹²

Исте године, као резултат народног незадовољства, избила је и Бакова буна, у чијем је угушивању учествовао и Јован Обреновић.¹³ Све чешћа незадовољства и буне приморале су Милоша да оме-

кша своју политику извесним уступцима. Попуштање је почело укидањем старешинског кулука, мада Милош задржава кулук на својим добрима. На тај начин он чини народу уступке, али на штету народних старешина. Приходе од кантара, касапница, ћумрука и мџада, који су били под контролом Милоша, његове браће Јована и Јеврема и шурака Василија Поповића, предаје Великом народном суду у надзор. У том смислу Милош се писмом обраћа Василију Поповићу и Јовану Обреновићу, у коме их обавештава о својој одлуци и тражи од њих и осталих старешина да је приме мудро и без љутње што им се један део прихода одузима, јер „овом мером мојом одузеће се народу једна причина роптанија, те ће нам мање завидети”.¹⁴

Стално настањен у Брусници, Јован настоји да све наредбе Милоша спроведе у живот. Често обилази своју нахију, залази у села и долази у директан контакт са потчињеним старешинама који га обавештавају о стању и расположењу народа у нахији. Од њих захтева неодложност извршавања свих наредби које долазе од Милоша или њега. Таквом дисциплином Јован је код Милоша оставио снажан утисак сигурности, којим ће се касније кнез руководити при наименовању Јована на нову и одговорну дужност губернатора пожешке и рудничке нахије. Милош је био веома наклоњен према млађем брату и то ће испољавати за све време прве владавине, па и приликом њихове емиграције из Србије. Милошева љубав према Јовану присутна је у свакој прилици, а посебно у њиховој преписци и личним контактима. У знак владалачког признања за савестан рад, Милош му је на свечан начин поклатио врло лепу сабљу, сву оковану сребром.¹⁵

Јован одржава добре односе и са водећим и оданим људима Милошеве околине, а нарочито са Василијем Поповићем, братом од ујака кнегиње Љубице. Васа је једно време радио код Јована у својству писара, а после смрти попа Николе Костића 1819. године, постављен је за обор-кнеза нахије пожешке са седиштем у Чачку. Након његове смрти, почетком 1832. године, поставило се питање његовог наследника у нахији. Милош није могао да нађе погодну личност, њему привржену и сигурну у даљем раду и спровођењу политике, па је одлучио да споји пожешку и рудничку нахију и дужност губернатора повери свом брату Јовану са седиштем у Чачку.¹⁶ У истој одлуци Милош напомиње да ће се Јован преселити у Чачак одмах пошто се нужне зграде поправе, а дотле ће из Бруснице и једном и другом нахијом управљати. Он наводи разлог којим се руководио када је поставио Јована за губернатора, истичући да је пре тога био

више од десет година старешина рудничке нахије и да је на велико његово и народно задовољство довољно показао љубав према домовини и неограничену оданост њему (Милошу), што му даје пуну наду да ће и с народом пожешке нахије на исти начин руководити. Милош издаје диплому Јовану Обреновићу као губернатору рудничке и пожешке нахије уз објашњење и инструкције предстојећих задатака на територији која је од сада под његовом управом. Уредба је послата у Чачак по Стојану Симићу да се обнародује.¹⁷

Све до 1834. године Јован је седео у Брусници, а затим прелази у Чачак.¹⁸ Исте године, дефинитивно ослобођену Србију, Милош административно преуређује поделом територије на пет управних подручја — средстава, која су била подељена на окружја — (некадашње нахије) старовлашко, ужичко, чачанско и рудничко окружје улази у састав рашког сердарства са седиштем у Чачку, којим је управљао Јован Обреновић као велики сердар постављен 10. марта 1834. године.¹⁹ Од тада стално живи у Чачку. Сретењским уставом од 1835. године сердарства су укинута, а на место њих успостављене су четири војне команде. Територију ранијег рашког сердарства обухватала је моравско-подрињска војна област, на чијем челу је био генерал-мајор Јован Обреновић, а седиште ове области било је опет у Чачку. Окружним и среским старешинама дати су војни чиновници: пуковници, потпуковници, мајори и капетани. После устава од 1838. године, окружним и среским старешинама враћени су цивилни чиновници, а Господар Јован је остао моравско-подрињски дивизиони генерал.²⁰ По заповести Кнежевој, Јован је за ову дужност примао из државне касе годишње седам хиљада талира орлаша, његов ађутант примао је на годину триста као и секретар, а момци, њих десет, сваки по шездесет талира.²¹

Милош је изабрао Чачак за седиште обе нахије као средокраћу и најповољније место из кога се може лакше и удобније управљати. У то време Чачак постепено почиње да губи карактер турског насеља источњачких навика, обичаја, укуса и да се формира нови Чачак. Као и све вароши тадашње Србије, Чачак добија економски значај у процесу распадања патријархалног и економског састава српског народа на селу. У њему се постепено, упоредо са обрадом земље, развијају трговина и занати, углавном домаћа радиност, а тиме и грађанска класа, као нова етапа раслојавања сељачке Србије, која одбацује турско наслеђе и прихвата све више утицај западноевропске цивилизације.

У Чачку је Јован саградио за себе нови конак, који је завршен у

јесен 1835. године.²² Нови конак и већ постојећи владин, по причању мајке протe Сретена Михаиловића, која је дошла четрдесетих година у Чачак, биле су једине зграде са стакленим прозорима. На осталим зградама, већином под шиндром и кровином, била су ћерчива облепљена хартијом „пенцеријом“, у које се углављивало као длан велико парче стакла да би се добило више светлости. Међутим, Ото Дубислав Пирх, приликом посете Чачку 1829. године, описао је једну трговачку кућу у којој је одсео. Он каже да је на тој кући постојало стакло на прозорима, мада је то била реткост чак и у Београду.²³ Интересантно је напоменути да је Јован још 1823. године у Чачку саградио за Србе цркву на источном делу вароши. Црква је била бондручне конструкције, лепо украшена, имала је певнице са потребним књигама и била посвећена Св. Великомученику Георгију.^{23а} Према рукописним белешкама Илије Кривачића срушена је 1878. године, јер је била склона паду.²⁴ Године 1834. Јован је поред Милоша узео учешћа у обнови Чачанске цркве, коју су Турци били претворили у цамију.²⁵ Исте године је, по наређењу Суда народног српског, уколико механе, екмеџинице (пекаре), лончарнице, тигљарице, ћерамичинице из средине чаршије и поставио их изван вароши.²⁶ Као врховни старешина рашког сердарства ишао је по селима да би Милошеву одлуку о ушоравању сеоских насеља спровео у живот.²⁷ Међутим, у томе није имао много успеха. Радио је и на побољшању путне мреже, као и поправци ћуприја, чија се потреба све више осећала на његовој територији као саставном делу комуникација тадашње Србије у пограничним областима према Турској.²⁸ Водио је рачуна о државним приходима, издавао под закуп државна добра: скеле, касапнице, кантаре, механе, сувате и закосе.²⁹ Ове послове Јован је извршавао преко себи потчињених људи и капетана.

Милошева одлука о спајању нахија, које је дао на управу своје брату Јовану, најбоље може објаснити податак из „настављенија“ Гаји Дабићу, кнезу ваљевско посавске Кнежевине и Јовану Мићићу, из кога се види Милошева намера да сву власт у земљи узме у своје руке или руке своје породице, нарочито браће Јована и Јеврема.³⁰ На територији, коју је Милош спојио, већ је постојала чврста управа, која је преко његовог шурака кнеза Василија Поповића добро функционисала. После Васине смрти та територија није смела да се препусти на управу ником другом осим Јовану Обреновићу, врло одавом старешини, блиском Милошу не само родбински, већ заједничким интересима и методама ефикасног држања народа у покорности, што је Милошу потребно с обзиром да се у Србији све више јавља-

ју противници који настоје да му ослабе и ограниче апсолутистичку власт.

Уживајући пуну слободу у извршавању обавеза своје функције, Јован се без напора уклопио у своју нову дужност која му пружа још веће могућности, не само као органу власти, већ и у другим пословима: куповању и присвајању имања, а нарочито у трговини којом се истовремено бави, сасвим у складу тадашње политике.

За разлику од Милошеве политике да споји речене нахије и реши проблем који му се наметнуо како му је највише одговарало, сељаци нахије очекивали су са доласком новог човека битне промене, у првом реду свог економског положаја, који је био врло тежак. Али, Јовановим доласком, његовим начином управљања, стање се није побољшало, нити су се очекивања испунила, па је, сасвим нормално, настало незадовољство и учестали захтеви за решавање питања пореза и других дажбина. Јован не само да није хтео изаћи у сусрет тим захтевима и молбама, већ је сваки такав покушај сељака најсуровије кажњавао батинама, а врло често и смрћу. На тај начин навлачио је на себе мржњу народа, која се највише осећала у селима Драгачева, где су најчешће и избијали нeredи. Зашто су сељаци Драгачева у већини били противници Обреновића, даје нам објашњење интересантан податак, нађен међу хартијама Јована Ристића, из кога се види метод којим су се решавали сељачки проблеми: „За време прве владе кнеза Милоша једног дана дођу у гомили Господару Јовану у Чачак, са преставком да се ослободе пореза. Јован их позове да се издвоје: ко неће да плаћа порезу и ко хоће. Било је паметних који се одма досете јаду па изјаве да остају у порези, а оне што неће да дају порезу, Јован уведе у авлију и сваком оцепи по 40 — 50 батина. Коловођу једног од Ружичића, Пермена Вранић, ухапси и у апсу погуби, а главни покретач Маца плати главом на точак”.³¹

Овако груб и политички погрешан однос према оправданим захтевима сељака и тежина материјалних обавеза сиромашног народа утицали су на повећање незадовољства и масовног одметања у хајдуке и то већином млађих људи. Терор и тешка експлоатација подстакли су хајдучију до масовних размера какве ни пре ни после тога никада није било, и „Србија тога времена била је управо огрезла у хајдучији”³² Колико великог маха је узела види се из бројних докумената, писама, извештаја и наређења у којима се уз важна управна питања говори и о хајдучима. У својим извештајима са терена Милошу, Васа Поповић,³³ Јован Обреновић,³⁴ Јосиф Милосављевић,³⁵ говоре о појави хајдука, њиховим пљачкама, гоњењу и убијању. У

тим документима се такође види активност Јована Обреновића у давању упутстава о дужности сваког при сузбијању хајдучије, у настојању да ту појаву и опасност на свом терену сузбије. Милош је успео да број хајдука знатно смањи применом сурових мера у кажњавању вешањем, убијањем и стављањем на точак. Колико је хајдучија узела маха и како је велики обрачун Милош са њом имао, види се из писама Боа-ле Конта, француског посланика, о тадашњем стању у Србији, где тврди да је за годину дана Милош погубио више од хиљаду хајдука.³⁶ Разлог за тако несређено стање у Србији је преоптерећеност борбом за власт. У таквим условима хајдуке су обилато користили Милошеви противници који су настојали да преузму власт од Милошеве централистичке странке којој је, поред великог броја водећих старешина, припадао и Јован Обреновић. Борба странака имала је мање или више карактер разрачунавања за власт, која је доносила личну корист. Интереси народа нису били разлог борби. Ни једна ни друга страна није пристајала да се народ обезбеди од старешинског и другог самовлашћа. Услед тога и хајдучија, изложена јаком утицају страначке борбе и непоштовања права народа, и сама је огрезала у пљачку задирући у интересе народа. И зато народ, штитећи своју сигурност при обрачуну са хајдуцима, стоји уз Милоша, али не из неке наклоности према Милошу и његовом управном апарату, већ да се ослободи несигурности коју су хајдуци својим поступцима створили.

Ненародна политика изражена неконтролисаним богаћењем, гушењем слободе и монополисањем трговине, одразила се на материјални положај народа, доводећи га све више у ситуацију да се, готово у свим нахијама, супротставља новонасталој буржоазнији, њеним интересима и моралу. Обреновићи су својом владавином изневерили наде у будућност ослобођене земље успоравајући њен економски развитак. Не уносећи се у дух и законито право маса, створили су имовинску неједнакост, ограничили народне могућности и подредили га својим интересима. Тако, уместо да се приближе народу и задобију његову наклоност ради учвршћивања своје власти, дозволили су да се још више удаље и продуби већ постојећи јаз, изгубе стечени углед и постану усамљени, без снаге за даље одржавање ауторитета. Услед тога, народу, у чију снагу нису веровали, успело је, мало по мало, да их разоружа и примора да напусте Србију. Да би народ променио свој став према владару и његовој политици, мора да постоји велики узрок за то. Политичке грешке Обреновића, учињене у време прве владе, показале су да нису дорасли свим задацима које

су имали да реше. То је утицало на расположење народа, његов противан став и јављање жеље и потребе да се промени власт у Србији.

Убрзо после доношења Турског устава 1838. године, Милош је дошао у сукоб са уставобранитељима. Колико је сукоб ишао далеко и какве је димензије имала борба за власт, најбоље илуструје податак Милошевог личног лекара Күниберта, који тврди да су се његови противници при обрачуну са њим ослањали на Порту, којој је, сасвим логично, ишло у рачун да збаци кнеза. Против Милоша је чак и његов брат Јеврем. Он, како наводи Күниберт, обећава Турцима да ће им, ако буде постављен уместо свога брата за кнеза, уступити Београд с једном миљом земље унаоколо, повећати државни данак и повратити београдске царинарнице, односно њихове дохотке.³⁷

У свим догађајима који су уследили после доношења Турског устава, Јован је остао веран Милошу и његовој борби да сачува уздрмани положај. У том циљу он у мају 1839. године организује војничку побуну против „Турског устава”, али без успеха. Буну је угушио Тома Вучић-Перишић и лишио слободе Јована Обреновића, на кога је пала сумња да је по наговору Кнеза бунио народ против Савета и Устава. Као последица те буне дошла је оставка кнеза Милоша 1. јуна 1839. године.

После Милошевог абдицирања и доласка на власт уставобранитеља, настало је масовно смењивање чиновника. Под удар ових мера дошао је и Јован Обреновић. Лишен је свих звања и осуђен да у Београду мора живети три године под надзором полиције.³⁸ Када се Кнез Михаило вратио у земљу указом од 7. 9. 1840. године, повратио је Јовану сва одузета права.³⁹ У време буне године 1842. против кнеза Михаила Јован је са окружним начелником у Чачку, Стевчом Михаиловићем, пошао у помоћ кнезу. Међутим, у Жабарима и кнежева и Јованова војска буду потучене.⁴⁰ Последица овог пораза био је одлазак Јована Обреновића и кнеза Михаила у Аустрију.

Још пре Јовановог одласка у Нови Сад држава је откупила његово имање у Чачку. Како се више није вратио у Србију, одредио је надзиратеља своје заоставштине у Србији коме је писмом поручио да сва његова добра прода.⁴¹ У туђини Јован је активно радио да се Обреновићи врате у Србију, али то није доживео. Умро је у Сремским Карловцима 22. јануара 1850. године, што се види из натписа са његове надгробне плоче постављене на јужном зиду цркве у Н. Саду.⁴²

* * *

Ако пратимо и анализирамо кретање и улогу Јована Обреновића кроз време и догађаје наметнуте Србији почетком 19. века па до краја прве владе Обреновића, можемо издвојити два периода који се разликују по смислу оцене његове активности и улоге.

У првој етапи његова рада може се запазити потпуна преданост у вршењу дужности великом циљу српског народа, и покорност вољи већине која га диктира. То пада у време када је стара и историјски давно превазиђена турска власт морала да падне под ударцима робова те исте власти у поробљеној Србији. У том узвишеном и судбоносном стварању малог народа своје слободне домовине, истакао се Јован својим витештвом, служећи као пример и подстрек за борбу и истрајност. Тада он постаје онакав какав је: ратник без разметања, херој без позе и истицања своје вредности. То је човек слободе српског народа, занесен остварењем крајњег циља, производ поштовања већине у заједничким акцијама за ослобођење Србије. У томе је, као што се види, успео, потврдивши се пред народом и историјом.

Што је Јован, касније, остао усамљен, напуштен од народа, крива је Милошева политика, коју је он безрезервно подржавао. Он је под јаким утицајем Милоша пореметио оно дубоко, кроз борбу у народу стечено, поверење које му је и даље било потребно. Није више разумео душу ратника и народа, њихово мишљење и жеље, све што је у борби са Турцима имало непроцењиву вредност и морало да се поштује и у периоду мирне изградње Србије. Потчињавање народа својим интересима, у коме се губио смисао личне слободе, и заборавност при томе да народ као главна снага борбе са Турцима, у новим условима друштвеног развитка неће то да трпи — одлучан су фактор за Обреновиће и њихов пад. Народ је увек припадао ономе ко заслужује да га уза се има истинском и корисном владавином. Власт Обреновића у ослобођеној Србији тога није имала, и у време мењања материјалних услова живота постала кочница сваког даљег развитка. Због тога се у масама, пре свега у напредним њеним слојевима, које сачињавају историјски одређену револуционарну класу, постепено створила потреба да се уклони оно што је преживело. То је главни моменат Милошевог пада и целокупног управног апарата којим се служио, а у коме је као крупна и водећа личност био и Јован Обреновић.

Јованова активност, после успешно завршених преговора са Ту-

рцима, долази у време апсолутне доминације Милоша над народом и остацима турске власти. Та етапа кретања Србије доноси убрзано осамостаљење према Турској и истовремено неоправдане противречности проистекле у борби за власт и личне интересе, којима је Србија за дужи период оптерећена. С обзиром на ранију истакнуту, одређену и проверену оријентацију према своме брату и његовој политици, Јован је учесник у свим догађајима на страни Милоша, главног иницијатора експлоатације и апсолутизма, до кога је дошао компромитујући се обрачунима огрезлим у крви, услед мржње рођене у супарништву за власт. У том времену улога Јованова, као експонента Милошеве политике, одваја га од народа.

Имајући у виду време у коме је Јован живео, средину из које је поникао и странку којој је припадао није се могло ни очекивати од њега да промени свој став и уверење којима се до тада руководио.

НАПОМЕНЕ

1. Свезнање, Београд 1937. г. стр. 1377, под Милош Обреновић
2. Р. Станић, Јован Обреновић, Таковске новине, мај 1968. г.
3. Д. Поповић, Споменица реалне гимназије 1837—1937, Чачак 1938. г. стр. 29.
4. М. Гавриловић, Милош Обреновић, књ. I, Београд 1908. г. стр. 169.
5. С. Милутиновић, Србија 1813—1815. г.
6. М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, I, Београд 1897. стр. 610
7. Б. Симић, Шта је био Стојан Симић, стр. 12.
8. М. Б. Милићевић, Илија М. Коларац, Београд 1896. г. стр. 49,
9. Историска читанка, Београд 1949. г. стр. 122.
10. А. Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац 1815—1865, Чачак 1968. г. стр. 148,
11. Исто, стр. 97.
12. Исто, стр. 21.
13. Д. Јанковић, О политичким странкама у Србији XIX века, Београд 1951. г. стр. 70.
14. А. Перуничкић, нав. дело, стр. 124—125.
15. Исто, стр. 262.
16. Исто, стр. 168—170.
17. Исто, стр. 169.
18. Д. Поповић, нав. дело, стр. 40.
19. **IBIDEM**
20. Исто, стр. 41.
21. А. Перуничкић, нав. дело, стр. 236.
22. Исто, стр. 243.
23. Д. Поповић, нав. дело, стр. 42.
- 23а. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, књ. I, Београд 1901. г. стр. 200,
24. И. Кривачић, Забелешке знатнијих догађаја 1853—1909. г., рукопис се налази у Историјском архиву — Чачак.
25. А. Перуничкић, нав. дело, стр. 208.
26. Исто, стр. 220—221.
27. Краљево и околина, Београд 1966. г. стр. 263.
28. А. Перуничкић, нав. дело, стр. 275.
29. Исто, стр. 303.
30. Петровићи, Грађа за историју, I, стр. 199—200.
31. Историски часопис, књ. 9 и 10, САН, Београд 1960 г. стр. 461.
32. Д. Јанковић, нав. дело, стр. 78.
33. А. Перуничкић, дав. дело, стр. 40.
34. Исто, стр. 245.
35. Исто, стр. 77.
36. Споменик СКА, XXIV, Београд 1894. г. стр. 21.
37. Күниберт, Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804—1850, Београд 1901. г. стр. 571.
38. Д. Поповић, нав. дело, стр. 45.
39. **IBIDEM**
40. Исто, стр. 46.
41. А. Перуничкић, нав. дело, стр. 507—508.
42. Илија Огњановић, Гробови знаменитих Срба, Н. Сад 1890. г. стр. 32.

**JOVAN OBRENOVIC A L'EPOQUE DES LUTTES POUR LA LIBERATION ET
AU MOMENT DE LA FORMATION DU POUVOIR DU PRINCE MILOS**

En 1876 Jovan Obrenović est né à Srednja Dobrinja. Si nous suivons et analysons le développement et le rôle de Jovan Obrenović à travers les événements en Serbie au début du XIX siècle nous pouvons distinguer deux périodes différant par le jugement de son activité et de son rôle.

La première de son activité, durant les combats de la Ière et de la IIe Insurrections serbes est caractérisée par un dévouement entier dans l'exercice de ses fonctions, une abnégation totale devant le grand but du peuple serbe et une soumission à la volonté de la majorité. Dans cette création noble et décisive de la patrie libre par un petit peuple, Jovan s'est distingué par son caractère chevaleresque servant d'exemple et de stimulant à lutte et à la tenacité.

Le fait que Jovan soit resté plus tard seul et abandonné du peuple est dû à la politique de Miloš, qu'il soutenait aveuglément. Sous une influence puissante du Prince il a ébranlé cette profonde confiance du peuple, acquise dans la lutte, dont il avait pourtant toujours besoin. Il ne comprenait plus l'âme des guerriers et du peuple, leur opinion et leur volonté, ce qui au cours des combats avec les Turcs avait une valeur précieuse et devait être raspecté aussi à l'époque de l'édification paisible de la Serbie. C'est pourquoi dans les masses, et en premier lieu leurs couches progressistes, qui forment une classe révolutionnaire donnée, s'est fait sentir le besoin d'éliminer ce qui est dépassé. C'est le moment principal de la chute de Miloš et de tout l'appareil administratif dont il se servait et dans le cadre duquel Jovan Obrenović a été une personnalité de marque. A cete époque le rôle de quel Jovan Obrenović a été une personnalité de marque. A cete époque le rôle de Jovan, en tant que porte-parole de la politique de Miloš, s' est séparé du peuple.

Il est mort à Sremski Karlovci le 22 janvier 1850.

Сл. 1 Јован Обреновић, рад
Уроша Кнежевића

Сл. 2 Конак Јована Обреновића из 1835.

!

МИЛЕ МОЈСЛОВИЋ

САОБРАЋАЈНЕ ПРИЛИКЕ И ВЕЗЕ ЧАЧКА И ОКОЛИНЕ У 19. ВЕКУ*

Смештен и израстао на важној раскрсници путева у моравској долини са њеним прибрежјем, социјално-економски развој Чачка за време робовања под Турцима управо је био условљен и важношћу његовог комуникативног положаја. Бројни и крупни историјски догађаји везани за национално и социјално ослобођење, без сумње, то потврђују. За време аустријске окупације Београдског пашалука, Чачак је, закључењем Пожаревачког мира 1718. године, припао Аустрији сасвим сигурно и због свог комуникативно-стратешког значаја. Тако је „граница између Аустрије и Турске више Сталаћа прелазила на леву страну Мораве и ишла до испод Чачка, а затим је прешла на десну страну, само да би обухватила наш град, па је између Чачка и села Бељине опет прешла Мораву и отишла на северозапад”.¹

Према томе, у то време, и касније у доба Кочине Крајине (1788-1790.), гранични положај Чачка између Аустрије и Турске није обезбедио овој паланци стабилнији социјално-економски напредак. Бити, тако рећи, на стражи у једном по све неуралгичном подручју, између две велике стране силе, стављало је малобројан живаљ у стално напрегнуто ратно стање. А, како је тај живаљ пролазио, није тешко замислити. Поједини документи и записи подсећају на те најтрагичније међу трагичним данима. Из извештаја грофа Нојберга, кога је аустријски цар 1718. године послао „да у окупираном Београдском пашалуку изврши попис становника и имања”, из његовог табеларног

прегледа у рубрикама „породица” и „становници”, код имена Чачак нема никакве бројке. Али, у рубрици „напуштене куће без становника”, стоји само цифра 1. Ако је у тадашњем Чачку остала само једна кућа читава и, уз то, још напуштена, какав се други закључак може извући него да је варош практично нестала у ратној стихији и пожару. На то наводи и коментар који је уз извештај дан: „у вароши Чачку, исто тако, није нико остао, све је то отишло у планину и густе шуме, да тамо потражи спаса”.²

А, шта је било после? Ништа боље: И оно мало становника што се у току окупације повратило на своја огњишта, беше заплашено новим господарем, још горим од Турака. „Разузданост војске Аустријске, општа несигурност личне и имовинске безбедности, округлост и непоштење административне и војне управе, чинио је немогућим ма какав напредак”.³

Такав је био 18. век за Чачак и његову околину према ономе што је остало забележено и сачувано у документима до сада познатим. Свака друга оцена била би сувишна импровизација коју историја не признаје, нити прихвата. А овај кратак излет у то давно прохујало раздобље, само је мала илустрација војно-стратешке важности Чачка на чијим су се прилазима тукле велике силе оног доба. Оваква важност вароши остала је учртана и на аустријским географским картама, на основу којих смо данас у могућности да, колико-толико посматрамо саобраћајне везе Чачка и његове околине. Без претензија на максималну прецизност и сагледавање сваког детаља, нема разлога да се овим картама не да изузетна важност из једног простог разлога. Тако, постојеће трасе путних веза у 18. веку нису трпеле измене основних праваца и оне су, без сумње, такве ушле и у 19. столеће. Друга трагања, због недостатака докумената и недовољног проучавања саобраћајних прилика и веза чачанског регионалног подручја кроз још несинтетизовану архивску грађу, отежана су. Тешкоће су, управо, због недостатка јединствене и студиозније социјално-економске обраде Чачка и његове околине, у чијем домену саобраћајне прилике и везе имају посебан значај као компонента привредних кретања у 19. веку.

Према томе, географске карте аустријских официра картографа, као и Јосифа Митесера и Јована Перетића, који су 1783. и 1784. године као уходе били упућени у Србију пред Кочину Крајину, представљају несумњиво драгоцен материјал. Митесер је пропутовао средњу Србију између Мораве и Колубаре, а Перетић западну између Колубаре и Дрине. Оба два су, посебно Перетић, дали и описе чачанског региона,

нарочито Чачка. Сматра се да су њихове карте рађене исцрпније, „правци планина и токови река представљени махом тачно, техничка израда је добра, без утрпаности, са јасним и читким именима насеља. . . путеви су уцртани отворено оранжастом бојом”.⁴ Велика је штета што путну мрежу није могуће сагледати у великим оригиналима, јер умањени штампани отисци карата знатно отежавају детаљнија посматрања. Ипак, упркос брижљивости приликом прикупљања података на терену, постоје извесни недостатци, што се, уосталом, овим картографима не може пребацити. Због немогућности да се обиђу сва подручја, остала је на карти празна и необрађена долина с леве стране Западне Мораве, од Чачка ка Краљеву. То се исто односи и на Драгачево, односно рејон јужно од Јелице.

ПУТЕВИ У СКИЦИ ЧАЧАНСКОГ ШАНЦА

Један од најстаријих рађених докумената јесте скица чачанског шанца из 18. века. Највероватније је да она потиче из периода аустријске окупације ових крајева од 1718. до 1739. године. Она касније, свакако, није могла бити рађена, јер су оваква војна утврђења, по једној одредби Београдског мира из 1739. године, морала бити разрушена.⁵ Тако је, сигурно, приликом аустријске евакуације и чачански шанец доживео свој крај. Он је, много касније, за време првог српског устанка, вероватно обновљен, мада не и враћен у првобитно стање. О томе нам говоре мемоари мајора Грамберга са путовања по Србији из 1808. године. У њима он каже да је Чачак на Морави имао шанец за 200 људи, снабдевен са два топа. Тај шанец налазио се на простору око цркве.⁶

Мада значај и функција чачанског шанца спадају у домен војно-историјских разматрања, његова скица из 18. века има значај и са аспекта посматрања саобраћаја и веза. Наиме, на скици се види да је овај објекат имао два излаза — северни и јужни. Од северног излаза рачвала су се два крака путева. Један је прелазио Мораву северно, ка Љубићу, а други је савијао узводно, поред десне обале, ка западу. С јужне стране, из шанца, је такође полазио пут према југозападу. Од њега се убрзо одвајао крак према југу и окретао према југоистоку низводно, десном страном Мораве. У овај пут долазио је крак директно с југа. Сама Морава је, од североисточне стране шанца, у прилично општром луку завијала према југу. Карактеристично је да се на том североисточном делу Морава раздвајала и једним отицала ка истоку, а другим, оним луком, ка југу и опет савијала на исток. Што

се тиче терена око шанца, он је топографски приказан као подводан, са шикарама и мочварама, шумовит местимично једино с обе стране јужног крака, на месту растока и на левој обали северно. Нешто шуме било је и на југозападној страни шанца и то је, највероватније, оно место где се касније простирао познати кошутњак Јована Обреновића. На скици насеље није приказано, али је у шанцу, на његовој источној страни, назначен један већи објект, највероватније црква која је тада била претворена у цамију.

Путеви приказани на скици, може се тврдити, аутентично и прецизно су дани. Овакву претпоставку могуће је засновати на чињеници да је чачански шанац, као војно-стратегијски објект, имао посебан значај за аустријске оружане снаге. С обзиром да такав значај, такође имају и путеви који су долазили и излазили из вароши они су морали на скици бити дати веома прецизно и тачно. Оно што посебно пада у очи, то је да на савременом прелазу преко Мораве није било моста, јер за њега нема топографске ознаке. Међутим, једва видљиве тачкице које су дате од обале до обале иду у прилог претпоставци постојања скеле преко које је настављен пут према Љубићу, односно из Љубића у Чачак.

ВЕЗЕ СА ЗАЛЕБЕМ И ДРУГИМ МЕСТИМА

Посматрајући скицу шанца, поставља се питање: који су то путеви?

Без сумње, најважнији је југоисточни крак који је у Чачак долазио узводно, десном страном Мораве и, потом, из њега излазио на северној страни шанца, савијајући према западу. У овом случају, нема спора, ради се о главној тадашњој саобраћајници која је од Сталаћа, преко Крушевца и Карановца (Краљева) повезивала Чачак са Ужицем, управо Западну Србију и Босну са магистралним Цариградским друмом. Ова комуникација остаје и у 19. веку као изузетно важна, мада ће постепено све више губити од свог интеррегионалног значаја развојем привреде и јачањем трговинских и других веза са иностраним северним економским и културним центрима.

Пут према Краљеву убележен је на свим картама аустријских официра-картографа из 18. века, почев од Ебшелвица и Хенинга, па до Митесера и Перетића. Према Хенинговој карти (1737.) пут је од Чачка за Карановац ишао преко Дрвара,⁷ на Кулиновце, затим јужно од Вапе и Кукића и даље за Мршинце, Карановац, Трстеник, Крушевац итд. Овај правац је углавном уцртан и на Ебшелвицовој карти

(1718.),⁸ као и код Митесера и Перетића (1783-1784). Од Чачка на запад, на основу карте Јована Перетића, ова саобраћајница је избијала на Паковраће, излазила на врх Јелице, продужавала на Марковицу, Негришоре, поред Лучана силазила у „Горњу Мораву” и код Гугља, преко Мораве, настављала даље за Пожегу и Ужице.

Неке одређеније податке о стању и квалитету пута добијамо тек у 19. веку. Наиме, њиме је у новембру 1829. године путовао Ото Дубислав Пирх. У свом путопису, на једном месту, он каже: „Од Трстеника до Карановца 6 сати колски пут иде непрестано десном обалом, не додирујући ни једно село... Од Карановца до Чачка је равница. Дobar колски пут кроз храстову шуму, која се свршава на један сат и четврт пред Чачком, а одатле постаје честар. Пут траје шест сати и прелази села Маркову (вероватно Мусину прим. М. М.) Ријеку, Самале, Мршинце, затим Хан, Слатину три сата од Карановца (село Слатина долази улево). Даље долазе села Жежевица, Виљуша и Дрвари.”⁹

Описујући свој пут у Чачак, Пирх даје и још неке интересантне детаље. Он каже да је из Карановца пошао пре подне са неким свадбарима, рођацима кнеза Васе Поповића. Путовали су на коњима. О томе Пирх каже: „Сви коњаници беху добро завијени, кукуљаче од кабаница беху навучене преко турбана и једва су им се очи виделе (тог дана, како описује била је велика мећава—прим. М. М.)... Било нас је петнаест. Јахали смо ћутећи кроз једну велику растову шуму... Кад смо стигли пред Чачак, чусмо живо пуцање из паштоља, да би човек помислио да се бије бој. То је шенлук сватова.”¹⁰

Пирх није наставио пут главним друмом преко Паковраћа и Марковице. Он је, на позив једног тадашњег кнеза који се задесио у Чачку, отишао код њега у Вирово преко Ртара и Тијања. Али, за нас је значајан један детаљ који се односи на Овчарско-кабларску клисуру. О томе Пирх пише: „Између Овчара и Каблара је уска пукотина и нема колског пута већ само стаза у стени, са једне и друге стране; због тога и колски пут савија око Овчара.”¹¹

Највећим делом, до пред Чачак, главни пут од Краљева до Чачка пролазио је кроз пределе обрасле храстовом шумом. То нам је саопштио Пирх крајем треће деценије 19. века, а и касније је потврђено: „Били су красни гајеви у оној равни између Јелице и Мораве од Чачка до Карановца, па су сада јако проређени, а на неким местима и сасвим затрвени.”¹² Што се тиче правца трасе пута, он је остао такорећи исти, са малим одступањима и каснијим исправљањима. То се нарочито односи на део од Заблаћа до Чачка. Управо, на простору

од Виљуше до Атенице пут је до половине 19. века пролазио нешто више данашње трасе, нарочито кроз Трнаву, па је спуштен у равније терене.¹³ Упркос томе, што је имао прворазредни значај, он је, попут других саобраћајница у Србији првих деценија 19. века, постао запуштен и неуређен. То се, изгледа, нарочито односи на део од Овчарско-кабларске клисуре, односно од Марковице до Ужица. Тек седамдесетих година, у време српско-турског рата (јаворског), долази до интензивније поправке и изградње путева у Западној Србији, првенствено из војно-стратегијских разлога. У то време, од 1876-1878. године, потпуније је трасиран и уређен пут од Ужица до Чачка преко Марковице. До тада, како се тврди, дужина колског пута од Ужица према Чачку износила је 22 километра.¹⁴ Из тог времена има и других веродостојних докумената да је тај пут тек тада у правом смислу постао колски, „а док он није био просечан, коло се није могло доко-трљати у Ужице”.¹⁵

Од Чачка према Ужицу још дуго су рабације и кириције прелазиле Јелицу и Марковицу преносећи робу и еспап за рачун трговаца извозника. За време светковина и вашарских дана у Овчар-Бањи њима су се придруживали и чачански пекарски момци који су у својим се-петкама носили перече, ђевреке, симите и друга пецива.¹⁶ Тек крајем 19. века, када се завршава ранокапиталистичка формација у Србији и када је и привреда овог региона почела улазити у нове фазе развоја, увидело се да пут преко Марковице није више подесан за транспорт робе и производа, нарочито из пожешког и ужичког краја. Коначно се увидело да тај транспорт иде „с грдном муком и кубуром. Не зна се или се горе мучи трговац, који поједине артикле купује за извоз, да ли ојађене рабације, које то преносе и превлаче преко оне несрећне Јелице и Марковице”.¹⁷ Најзад, око 1900. године, отпочела је изградња пута кроз Овчарско-кабларску клисуру и то удруженим средствима округа ужичког, чачанског и рудничког. Неједнака заинтересованост ових округа, нарочито чачанског и рудничког, били су узрок веома дугом просецању пута кроз каменити кланац Мораве до његовог изласка у чачанску долину. Из тих разлога, изградња овог пута је трајала читаву деценију.

ЈУЖНИ ПРАВЦИ

Као што је већ речено, према скици чачанског шанца, од његовог јужног изласка, поред главног пута за Краљево постојао је један

крак који се одвајао директно ка југу. Која је саобраћајница у питању?

Према Хенинговој карти из 1737. године, постоје две варијанте путева од Чачка према Карановцу преко Мршинаца. Прва варијанта је, у ствари, главни пут који се повезује са Цариградским друмом и о коме је већ било речи. Друга варијанта пута, међутим, учртана је јужно од Дрвара, валовитим теренима Трнаве, поред Виљуше и Жежевице за Мршинце и кроз Самаиле за Карановац.¹⁸ У сваком случају картограф се није преварио када је у питању постојање још једног пута према Карановцу. Ради се, у ствари, о такозваном Рајачком путу и данас у народу познат као „стари турски пут”. У Перетићевим и Митесеровим картама њега нема и, на простору између главног друма и планинског венца Јелице, није учртан више никакав пут. На једној другој карти из времена аустријске окупације 1718. — 1739. године, види се да се од главног пута према Карановцу, у Кулиновцима, одвајао један пешачки и коњски пут. Он је пролазио „поред Трнаве, Виљуше, затим уз сам манастир Жежевицу, одакле је ударао на Рајац, Премећу, Петницу, Лазац и Самаиле.“¹⁹ Пут је, према овој карти, излазио на главни друм према Крушевцу иза Карановца. У Ебшелвицовој карти из 1718. године, овај пут је учртан нешто друкчије. Наиме, он од Петнице скреће ка југу према Полумиру, преко реке Студенице.²⁰ Али, по ауторитативним мишљењима, Ебшелвицова карта је неситурна и с нетачним подацима.

Дакле, постојање и другог, у овом случају пешачког и јахаћег пута кроз шумовите и валовите обронке Јелице према Краљеву, није спорно. У сваком случају, он је служио као важна и нужна саобраћајница раштрканим планинским селима, повезујући их, колико толико, са Чачком и Краљевом, с обзиром да је „царски друм” практично био табу за обесправљену рају.

Међутим, за нас је интересантно једно друго питање. Управо, да ли се у овом случају ради о краку јужног пута који је учртан на скици чачанскиг шанца? Посматрано са чисто војно-стратешког становишта, аустријским официрама, који су правили скицу шанца, било је, несумњиво, важно учртавање оних саобраћајница које су чачанско утврђење, према томе и варош, повезивали са одређеним подручјима и правцима. Ако се прихвати могућност да аустријски стратеги нису имали разлога да у истом правцу, према Карановцу, приказују два скоро паралелна пута, не би требало веровати да је јужни крак од шанца дан као Рајачки пут који такође иде према Карановцу.

На основу овога, могао би се извести закључак да се у конкретном случају ради о једној другој, исто тако значајној, вези. То је и сада познат стари „Драгачевски“, односно „Ивањички“ пут. Најранија варијанта овог пешачког и коњског пута изгледала је овако:²¹ Чачак — Арвар, уз Атеницу (касније уз Лозницу) избијао је на Плочу (превој на Јелици), ударао на Горачиће и Драгачицу и силазио на реку Белицу. Одаваде се један крак одваја за Вичу, Доњи Дубац и Каону, а други преко Ртију за Котражу, Вучковицу, прелазно Венац и преко Ивањице избијао на Василијину чесму на Јавору и, затим, код Сјенице се везивао са старим Дубровачким друмом.

На аустријским картама из 1783/84. године, овај пут није уцртан јер се, по свој прилици, подручјем Драгачева, нису кретали ни Перетић, ни Митесер. Упркос томе, остаје чињеница да ова саобраћајница датира из најсаријих времена и да је као таква имала значајну улогу кроз цео 19. век, па чак и данас.

Коначан, данашњи правац „Ивањички пут“ почео је добијати сасвим касније, негде седамдесетих година 19. века. Вероватно да је народ драгачевског и моравичког краја имао велико интересовање за просецање овог пута. Али, остаје веома занимљиво да су иницијатори просецања Ивањичког пута била три чачанска грађанина: Илија Милошевић, трговац, Обрад Николић, самарција и Стефан Вуковић, баштован.²²

Ова три Чачанина су 18. новембра 1870. године упутила писмо тадашњем Министарству унутрашњих дела Србије, енергично се залажући за изградњу и просецање новог пута од Чачка до Ивањице. У ствари, они су били озлојеђени „ивањичким сокаком“ који је полазио од чачанске пијаце и пролазио поред њихових кућа и препун бара, рупа и блата просто био непроходан. Једноставно, они нису више могли да поред својих кућа гледају рабације и кириције како се муче превозећи робу за Чачак, или навише према Јелици и Ивањици.

У својим образложењима, три чачанска житеља истичу и важност овог пута који се „рачва на три стране — према Босни и Сарајеву, према Сјеници, Новој Вароши и Црној Гори и према Новом Пазару и целој Источној Србији. Из свих ових праваца — кажу они — овај пут преко Чачка користи се за пијацу београдску, шабачку и Аустрију (мапа то доказује).“

Разлог да су се они обратили Министарству унутрашњих дела је у томе што власти чачанског краја нису никако хтеле да прихвате њихов захтев. „Сада се чисто види да су кметови са г. началником у договору да стају на пут прављењу овога насипа“ — истичу они.

Уследила је, по обичају, преписка на основу писма између Министарства унутрашњих дела, Министарства грађевина, чачанских и драгачевских власти. Најзад је одлучено да се за изградњу Ивањичког пута „употреби народ“ срезова драгачевског, моравичког, ариљског и за део пута из вароши и грађани чачанске општине. Чачанска општина, међутим, захтевала је одлагање насипања овог дела до на Јелицу, јер није имала материјалних средстава, која је 1869. године утрошила на изградњу „Шанца за обезбеђење вароши од поплаве...“ Тако су нагабања и преписке трајале све до 1872. године, фебруара месеца, када је коначно почело просецање и изградња пута од Чачка према Ивањици преко Јелице „са четири већа и осам мањих мостова“.

Траса грађеног пута ишла је на превој Плоче преко Јелице. О томе причају стари Моравичани који су овим путем, крајем 19. и почетком 20. века као Ђаци долазили из Ивањице у Чачак, или се о празницима и за време школског распуста враћали кућама. Касније, највероватније око 1910. године, правац пута је пребачен и траса просечена преко Карауле на Јелици, у правцу Гуче која је већ тада добила пун економски значај као центар Драгачева. Померање правца од Плоча на Караулу изазивало је дуго полемичке дискусије између странаčkih првака и посланика тог времена, па и касније. Но, ипак је са овом саобраћајницом остало све као што је данас.

ПРИДВОРИЧКИ ПУТ, ИЛИ „РАНКОВАЦ“

Још једна претпоставка постоји. Могуће је, наиме, да се јужни крак пута, уцртан на скици шанца, односи на саобраћајницу која се и по Хенингу, Ебшелвицу и Перетићу и Митесеру даје као друга варијанта према Карановцу. То је пешачко-јахаћи пут који се на овим картама приказује јужно од Дрвара, а данас помињан као „Рајачки пут“. Тај пут помиње и Ото Дубислав Пирх у свом путопису по Србији. Тако он каже: „Један сат до Чачка (Пирх је долазио од Краљева, прим. М. М.) води коњски пут у лево у планину, који после једног сата стиже у село Трnavу, на потоку истог имена (Трнавска река, прим. М. М.)“.²³

Истовремено, међутим, Пирх помиње и правац ка југу. На једном месту путописа приказујући овај крај, он наводи: „Пут за Сјеницу иде преко Ивањице (9 сати), одатле до Каоне 6 сати“. У сваком случају Пирх се пребацио помињући редослед Ивањица — Каона.

Али, он у ствари, није заборавио важност овог правца који је чачански крај повезивао са југом, у првом реду Драгачевом, Ивањицом и Сјеницом.

Но, изоставимо ове појединости. Нека се јужни крак на скици шанца односи на пут јужно од Дрвара према Карановцу. У том случају остаје да се прихвати да је југозападни правац уцртан на скици шанца у ствари пут од Чачка преко Придворице за Драгачево. На аустријској карти из 1783-1784. године види се да из Чачка ка западу води један пут од кога се одмах одваја крак пешачког пута. Он пролази кроз Придворицу и Рибаге и ту се одмах спаја са главним путем Чачак — Ужице који је ишао на Марковицу.²⁴

Састављачи карте су, као што се види, дали овом путу сасвим локални карактер с обзиром да се одмах код Рибага спаја са главним друмом за Ужице. Да ли је све тако било, тешко се по картама из овог периода може судити, јер је Драгачево од стране Перетића и Митесера остало необиђено. Међутим, сигурно је да је овим правцем постојао пешачко-јахаћи пут који је везивао Чачак са доњим Драгачевом, односно „Горњом Моравом“. Да се опет послужимо Пирхом. На наваљивање једног кнеза који се тада задесио у Чачку, он није кренуо колским путем за Ужице, већ преко Јелице у „Горњу Мораву“, како он каже. Куда, без сумње преко Придворице, јер је стигао у Ртаре, био у Тијању и „тамо с друге стране“ угледао Горњу Мораву где је био конак овог кнеза. Пирх, најзад, помиње и Вирово.²⁵

Веза са доњим Драгачевом преко Придворице коришћена је кроз цео 19. век. Чак је овој траси, у једном тренутку, дат веома велики значај. То је било осамдесетих година прошлог века, када је народни посланик био Ранко Тајсић, чувени драгачевски трибун. Он је имао изузетан афинитет према овом путу и свим силама се залагао да се он доведе у ред и изгради за колски саобраћај. То му је и успело и овај придворички пут је остао познат као „Ранковац“, по Ранку Тајсићу, радикалском прваку драгачевског краја. Он је сматрао да Чачак са Гучом и даље треба да буде везан овим путем. Многи стари, па и садашњи Драгачевци сматрају, да је Ранко имао право. Тврди се да је ово боља траса од садашње, нарочито зими, јер никад није била завејана великим сметовима. Придворички пут, или „Ранковац“, ишао је следећим правцем: Чачак, уз Придворицу, на Врањску чесму и Ртаре, преко Ртарског поља, на Манити вир до Тијања, бившег среског места, где се завршавао.

Тако стоје ствари са три крака саобраћајница приказаних на скици чачанског шанца из 18. века и то на јужном излазу. Посматра-

јући аустријске карте из 1784. године, види се јасно да је Чачак, у то време, са јужне стране имао три прилаза: од Карановца (главни друм), јужно од Дрвара, преко Трнавe и Жежевице, опет од Карановца (пешачко-јахаћи) и преко Придворице (Придворички пут, касније познат као Ранковац). Сигурно је да је преко Плоче на Јелици водио у Драгачево и, даље ка Ивањици, веома стари пешачко-јахаћи пут, познат као „Драгачевски“, односно „Ивањички“. За нас би остала само једна загонетка што се овог пута тиче. Наиме, ако је постојао, зашто бар делимично није приказан на картама из 1784. године, као што је то случај са Придворичким. Одговор могли бисмо тражити једино у чињеници да Перетић и Митесер, као аустријске уходе, нису посећивали Драгачево, па је тако на картама оно остало и неприказано.

СЕВЕРНЕ ВЕЗЕ

На скици чачанског шанца, од северног излаза преко Мораве ка Љубићу, уцртан је само један пут. Каква је ситуација са северним правцима.

Према једној аустријској карти из 1784. године,²⁶ пут преко Мораве ка Љубићу уцртан је правцем ка Трбушанима (Terbushany), на Пријевор (Prevor), затим је водио планинским венцима, односно гредом, пролазио поред Прањана (Pranjan), излазио на Дружетиће (Drushtic) и, поред Маљена, ишао даље према Ваљеву (Vallievo). У сваком случају, у питању је стари пут за Прањане преко Миоковаца који је повезивао Чачак са северним залеђем. Ова траса је веома дуго коришћена и у 19. веку, па и касније, без обзира што је спуштена делимично у долину Чемернице. Његова веома изразита карактеристика је што је одмах од Трбушана и даље ишао искључиво планинском гредом. У народу је још увек познат као „стари ваљевски пут“. У истој карти, нешто пре Трбушана, уцртан је пешачки пут према Видови (Vidova), а од Пријевора према масивима Каблара ка Рошцима. Карактеристично је да су Трбушани на карти приказани знатно даље од Чачка, а Видова ближе.

На другој карти из исте године обухваћено је подручје долине с десне стране Мораве од Карановца (Karapovsz) до Чачка и северно према Руднику.²⁷ Према њој, преко Мораве од Чачка иде пешачки и коњски пут пролазећи источно од Љубића (Liubich) и Соколића (Sokolich), затим Брђане (Berdiani), спуштајући се преко планинског венца у варошицу (т. F. Brusnica) Брусницу и одлазио ка Руднику. Ин-

тересантно је да на овој карти није уцртан пут преко Миоковаца и Прањана, док је долина с леве стране Мораве ка Краљеву потпуно празна, картографски необрађена. Тако нам није познато којим правцем је у то време пролазио пут према Крагујевцу. Међутим, карактеристично је, да на читавој средокраћи између Чачка и Краљева није уцртано ни једно село осим Мрчајеваца (Merschaeuweze), али и оно на десној обали Мораве. У источном правцу, обележени су непосредно код Чачка још Коњевићи (Kopievih) и Балуга (Balluga).

Оно што нарочито пада у очи је да најстарији пешачко-коњски пут од Чачка према Горњем Милановцу није пролазио кроз клисуру Деспотовице у Брђанима, већ је ишао планинским венцем, преко Семедража. У ствари, овај пут је од Чачка водио на Соколиће и Ракову, спуштао се у Прељину и одатле ишао ка Брђанима, остављајући Коњевиће десно. Овај део старог пута и данас користе мештани тих села приликом доласка у Чачак.

У Брђанима се, пре него што је изграђен мост, Деспотовица прелазила на „броду“, док је пут, затим, водио узбрдо преко Зрнца и постепено се, потом спуштао у стару брусничку чаршију. Касније, осамдесетих година, почело је просецање колског пута кроз клисуру. У почетку, он је од брђанске кафане спуштен поред десне обале Деспотовице и тако ишао до прве велике окуке где је данашњи усек на асвалтном друму. Овде се Деспотовица опет прелазила преко „брода“, а пут кретао левом страном реке, усечен у планинско подножје. Најзад, иза железничког тунела, односно иза друге велике окуке, поново се прелази Деспотовица и пут је излазио на данашњу трасу ка Горњем Милановцу. То су аутентична сећања 85-годишњег Рајка Јанковића, из Прислонице, сада пензионера у Чачку.

Коначно, око 1895. године, настављено је просецање непроходног дела клисуре између два „брода“ на Деспотовници и нови пут је, коначно, пуштен у саобраћај почетком 20. века. Стари пут преко Љубића, Ракове и Соколића до Прељине изгубио је свој значај када је око 1880. године изграђен нови од Коњевића до Прељине. На њему је, преко Чемернице, тада направљен дрвени мост који је био у употреби све до после првог светског рата, када је, око 1921. године, изграђен гвоздени.

Неке појединости везане за овај пут и, уопште, за путну мрежу таковског краја, ваља, такође, навести. Наиме, Феликс Каниц (други том његових путописа по Србији, издање 1904. у Лајпцигу), описујући овај крај и пут од Горњег Милановца према Чачку, на једном

месту каже: „Одахнули смо кад смо напустили мрачну клисуру... На њеном излазу налазила се брђанска механа. Затим, без задржавања, прешли смо тролуки мост подигнут 1885. године од трепчанског камена, а чији су трошкови изградње износили 32.000 динара. Овај мост се убраја у најлепше у Србији...”

На основу ове Каницове забелешке, није тешко закључити да је део пута од Брђана према Горњем Милановцу спуштен у долину Деспотовице још осамдесетих година прошлог века. То је, у ствари, период знатно интензивнијег, стручнијег и смишљенијег рада на побољшању саобраћајних прилика у нашем региону. Управо, у ово време Каниц је на путу Клатичево-Синошевић-Таково срео неког инжењера по имену Манок. Овај инжењер му се жалио тада на недовољну бригу око одржавања путева и мостова. Он, затим, каже да је „од 1881-1888. године господин Манок направио, или изнова изградио путеве: од границе ваљевског округа—Срезоевци—Чачак 38 км, Рудник—Калењевци до границе београдског округа 37 км, Мрчајевци—Милочај—Сирча 30 км, Љубић—Видова—Каблар планина 26 км...” Каниц, притом, истиче да је све ове радове Манок извео без техничке помоћи и са необученим сељацима и да су путеви у овом крају важили тада као најуређенији у Србији. Таквој оцени може се сигурно веровати с обзиром да је Каниц пропутовао готово читаву Србију и да су његови критеријуми, познајући развијенију Европу, веома изоштрени.

Иначе, пут од Чачка преко Горњег Милановца коришћен је крајем 19. века за путовање у Београд. Рабације су, мада с муком ишле преко Рудника, на Шаторњу и Тополу, избијајући на главни друм који је ишао од Крагујевца. Успони уз Рудник савлађивани су на тај начин што су се воловска кола „четворила”, односно кола су вукла по четири вола.

Каниц је за своје белешке, без сумње, располагао тачним и сигурним изворима. Наиме, на основу писма Министарства грађевина од 13. марта 1880. године, које је упутило Министарству унутрашњих дела, види се како је текла градња пута „београдско-рудничког”. Ове године издата је наредба за отпочињање изградње овог пута „који ће ићи од Чукарове механе, кроз села Железник, Сремчицу, Барајево, Тудељ, Заграбе, па на Рудник, а од Рудника је прошлог лета просечен до Горњег Милановца”. Из Каницових путописа, које је у другом издању оставио из овог периода, види се да је многим радовима на уређењу путне мреже, па чак и просецању пута Рудник-Калањевци према Београду, руководио инжењер Манок.

Пут према Прањанима и Ваљеву, чији се правац кретао планинском гредом, скоро кроз читав 19. век је остао пешачко-јахаћи и кола су се њиме с тешком муком кретала чак и почетком 20. века. Његови правци су, касније, мењани, а нарочито пред први светски рат и за чувену сувоборску битку. Због тога је овај пут познат још и као „Сувоборски”. Његова траса, после поправки и прилагођавања новим условима, изгледала је овако: Од Љубића се одвајао крак према Трбушанима, поред такозване „Недовића пекаре”, силазио и прелазио Чемерницу, затим на Враниће, Горњу Горевницу, преко Љељена и Срезојеваца излазио на Теочин. Одавде се одвајао крак лево према Прањанима, а главни „Сувоборски пут” ишао на Брајиће, преко Сувобора, прелазио на Струганик и ишао даље ка Ваљеву. Тако је избегнута Миоковачка греда, односно венац и коришћен знатно повољнији правац уз Чемерницу. Ипак, највећи део овог пута, који је приказан на аустријским картама из 1784. године, задржао је стари правац. Било је потребно да прође читав век и по да овај крај добије савремен асфалтни друм долином Чемернице и то скоро до Прањана (1967. године пуштен у саобраћај, а намењен је првенствено руднику магнетита „Брезак”).

Иначе, овај крај је у 19. веку био веома неподесан за саобраћај. Њиме је, на повратку из Пожеге за Брусницу и Крагујевац, путовао О. Д. Пирх 1829. године. У својим путописима он каже: „Коњски пут од Добриња за Брусницу води кроз село Гојну Гору, затим преко потока Каменице, села Дружетића, остављајући Прањане у десно, потока Чемернице — кроз Бершиће, дуж Дичине, кроз Таково наниже у Брусницу”.²⁹ Пирх, такође, помиње колски пут од Бруснице за Крагујевац и то „јужном ивицом рудничких планина 3-9 сати”, па на једном месту чак каже да је „угодни велики друм од Крагујевца преко Бруснице и Пожеге у Ужице начињен 1829. године”. Вероватно да је мислио на правац којим је из Пожеге дошао у Брусницу, односно преко Добриње и Такова.

Ипак лоши саобраћајни услови у овом крају најбоље су илустровани једним детаљом из Пирхових путописа: „У овим крајевима изузимајући главни друм од Крагујевца за Ужице, путеви су сви готово пешачке стазе; често покривене толиким камењем, да се може само лагано њима ићи, а коњи се морају водити. Ретко кад да српски пут обилази планину или да прави превоје, ковије; путеви иду право, преко грбина планина од једног места ка другом. Шта више и друмови воде преко врло стрмених места, у место да мало обиђу...”³⁰

Пут од Бруснице преко Пожеге за Ужице остао је у народу по-

знат као „Ужички пут”. Такав назив су му давале чак и званичне власти Милошевог времена које су настојале да га „спроведу” онуда где буде измештена варошица Брусница. Из преписке Попечитељства внутрених дела око премештања вароши Бруснице (24. јун 1851. године) на једном месту се, између осталог, каже: „... најбоље би био варош Брусницу населити у пољу велеречком које је један сат далеко од Бруснице и на коме се ЧЕТИРИ ПУТА САСТАЈУ (подвукао М. М.) и то београдскиј, чачанскиј, ваљевскиј и крагујевачкиј, а навео је да би се и ужичкиј онуда спровести могао”.³¹

Што је време даље одмицало и мењале се привредне прилике, све је постајало другачије. „Ужички пут” од Горњег Милановца, преко Бершића, на Дружетиће и Добрињу с времена на време је поправљан и одржаван, али је дефинитивно остао у сенци пута који је кроз Брђанску клисуру просечен, везујући се у Чачку за главни пут према Ужицу. Пут преко Дружетића имао је, несумњиво, значајну намену. Он је повезивао околна села, нарочито западно од Прањана, која су њиме имала куд и камо бољу саобраћајницу према Пожеги него што је била преко Миоковаца за Чачак. С друге стране, Горњи Милановац, као административни центар таковског подручја, имао је „ужичким путем” природну везу са насељима која су му гравитирала и економски и административно-политички.

У другој половини 19. века води се далеко већа брига о развоју путне мреже и саобраћајних веза Горњег Милановца и других места. Већ седамдесетих година „у рудничком округу има насута пута од Враћевшнице, где се спаја с насипом који долази од Крагујевца, па до скеле у Чачку. Просецан је још пут од Милановца к Ваљеву преко реке Љига, и од Милановца к Пожези; али ови нису још сасвим довршени”.³²

Као што се види, већ у то време од Крагујевца па до Чачка, преко Горњег Милановца, постојао је насут колски пут. Други су просецани и дуго су довршавани, али никад нису достигли квалитет крагујевачког друма нити његов значај. Но, то не мења ствари. Они су каснијих деценија добили своје пуно значење и намену са гледишта једног привредног подручја као што је таковски крај.

Са овим путевима, у ствари смо коначно размотрили и краке који су са јужног и северног излаза полазили од чачанског шанца, према аустријској скици из 18. века. Та скица нам је, у неку руку, била најдавнији оријентир од кога се могла спровести потрага кроз аустријске карте да би се прецизнијим саобраћајницама чачанског регионалног подручја ушло у 19. век.

ИСТОЧНИ ПРАВЦИ

Ипак, остала је још једна непозната. Заправо, шта је са путним везама према истоку?

За одговор, у овом случају, нисмо у могућности да победо нити од скица шанца, нити од аустријских карата из 18. века. На њима је, како је већ речено, подручје с леве стране Мораве остало картографски необрађено. Са њега је, неким случајем, унесено и уцртано само село Мрчајевци, али на десној страни Мораве! Пута, међутим, нема никаквог.

Ипак, ово подручје није било беспутно. Сигурно се зна, јер још увек постоје његови остаци, да је из Бруснице, преко Луњевице, Вујна и Горње Трепче, поред Мојсиња, на Остру и Бечањ, постојао један стари пут који је избијао на Бумбарово Брдо и водио према Крагујевцу. Местимично, његова траса постоји још и данас, а мештани кажу да је то „стари турски пут” за Крагујевац. Интересантно је да се на аустријским картама из 1784. године,³³ мада су уцртани Луњевица и венац Вујна, овај пут не види, нити је приказан.

Што се тиче правца пута од Чачка према Мојсињу и Мрчајевцима, он је према казивањима старих Коњевчана (Милун Радосављевић, из Коњевића, 84 године), од чачанске скеле ишао љубићким и даље коњевићким пољем, поред данашњег гробља у Коњевићима, затим савијао североисточно на Балугу и даље према Мојсињу и Мрчајевцима. На овом путу је, односно „каљавцу” како је у народу одомаћен назив за блатњаве сеоске путеве, био стари турски хан у Коњевићима, на данашњој раскрсници код Живана Јањића куће. На Чемерници није постојао мост, већ се прелазило преко „брода”.

У документима, овај пут се најраније помиње педесетих година 19. века. Из списка механа у округу рудничком види се да су оне категорисане и по важности друмова. С обзиром да су кафане у Љубићу, Брђанима и Прислоници биле на поштанском друму, то значи да је тај пут био проходан за кола. Међутим, кафана у Коњевићима, затим Станчићима, Мојсињу, Мрчајевцима и Бресници, стављене су у колону „На друму споредном”. Према томе, поштански друм, на основу докумената „Начелничества Округља рудничког” од 28. децембра 1856. године,³⁴ северним правцем од Чачка пролазио је преко Љубића, на Соколиће и Брђане, а споредни, према Мрчајевцима, на Коњевиће.

Када се овом путу почела придавати већа важност, тешко је прецизно одредити. Негде седамдесетих година 19. века помињу се

„насути путеви... од Крагујевца низ Гружу до Мораве ка Карановцу”.³⁵ Значи ли то да тада пут Чачак—Мрчајевци—Бресница—Б. Брдо—Крагујевац није насипан и да је био теже проходан за кола, не може се одређено рећи. Ипак постоји чињеница да се овај пут почео интензивније користити од 1887. године када је Крагујевац повезан железничком пругом са Лаповом, односно Београдом. Нема сумње да је до тада он већ био насут и уређен за пренос робе и путника колима.

Чак је ова саобраћајница, изгледа, била повољнија за путовање колима према Београду, него она преко Рудника. Њиме је, наиме, 1886. године из Беча допутовала у Чачак Паулина Крен, супруга некадашњег пивара Стевана Крена. Она је железницом дошла до Земунa, затим прешла у Београд и овде закупила неколико кола којима је своју младеначку спрему пребацила преко Крагујевца и Бумбаревог Брда до Чачка. Она је причала да је пут био веома тежак, да је пролазио кроз густе шуме и да је имала наоружану пратњу због могућих напада вукова којих је тада било доста.³⁶

Постоје тврђења да је пут од Чачка преко Мрчајеваца и Бреснице за Крагујевац трасиран за време кнеза Михаила Обреновића.³⁷ Његово просецање и касније насипање обављано је кулуком. Што се тиче коначног правца пута, он је успостављен највероватније око 1875. године. Тих година, управо, у Чачку је преко Мораве направљен дрвени мост, а пут према Коњевићима подигнут је на данашњи терен кроз Љубић. Што се тиче моста преко Чемернице у Коњевићима, он није постојао све до 1925. године када је први пут подигнут дрвени. За колски саобраћај коришћен је мост преко Чемернице у Прељини, а у летњим месецима „брод” у Коњевићима. Преко речице Бање у Мојсињу у прошлом веку није такође постојао мост. Касније је направљен дрвени, а потом од камена. Овај је мост порушен 1959. године и на његовом месту подигнут савремен бетонски када је пуштена у саобраћај асфалтна Ибарска магистрала. Такав је истоветан случај и са некадашњим каменим мостом преко Горевничке реке, између Мојсиња и Доње Горевнице.

САОБРАЋАЈ И ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ

Као што се види, Чачак и његов шири регион имали су од давнина трасирану мрежу саобраћајница са којима се углавном ушло у 19. век. Од пешачких и коњских стаза до путева проходних за кола

протекло је много времена. Међутим, развој путне мреже у Србији у 19. веку у ствари је један део карактеристичних етапа друштвених трансформација од натуралне у новчану и, коначно, капиталистичку привредну организацију. У том процесу треба посматрати и саобраћајне прилике и везе Чачка и његове околине у прошлом веку.

Без претензија да је стање путне мреже и саобраћајних прилика овог подручја дано кроз потпуно исцрпне податке и документа, могуће је стећи једну оквирну представу о томе. Какво је било стање тих путева мало је познато. Но, сви извори нам говоре да се о путевима за време турског робовања мало водило рачуна, а још мање писало. То значи да у овом правцу о чачанском крају не можемо сазнати нешто више. Ипак, то што је у разним документима разбацано, или у појединим публикацијама речено, када се синтетизује и прокоментарише, може у једном новом руху да дочара приближно веродостојно стање и буде подстицај за даља истраживања.

Турски окупациони феудални поредак и тотална обесправљеност српског жавља онемогућавали су социјално-економски напредак, услед чега није било ни интереса за развој путне мреже. Највећим делом у 19. веку „у Србији је вођена караванска трговина и не би се могло казати да се друмовима у оно време каква год пажња поклањала. . . За време Турака беше још горе. . . поред Цариградског друма, из Босне за Београд поред Саве и од Ниша за Солун, остала Србија готово опустела, обрасте у шуму, а стари друмови зарасташе у траву“.³⁸ Према томе, ма колико да је Чачак у стратешком и економском смислу био важна раскрсница, путеви који који су пролазили кроз њега, или из њега полазили, нису били у добром стању чак ни за ондашње прилике. Па и један од главних друмова, од Београда преко Крагујевца и Чачка за Ужице, био је у таквом стању. Треба се подсетити да је Пирх од Карановца до Чачка 1829. године на коњу путовао седам часова, а да је група бака из Београда ишла на воловским колима у Крагујевац на Велику школу равних девет дана.³⁹ На основу овог може се закључити да је један караван са еспапом од Чачка до Београда, преко Крагујевца, морао путовати и десет дана!

И ако оскудни, сви записи из овог времена потврђују веома лоше стање путева у устаничкој Србији првих деценија 19. века. Чак се ни у првим годинама после 1815. стање није поправило. Напротив, услед ратних недаћа и бојева, путеви су још више запуштени. Саобраћај и пренос робе обављан је, углавном, на товарним коњима. „На

осамареним коњима ношени су и сви терети, и жито и брашно и со и пиће — у мјешинама или бременицама“.⁴⁰ На коњима су путовали, како се каже, не само људи, већ и жене.

Аустријски инжењеријски капетан Вилхелм Рихтер, који је посетио Србију 1820. године, каже „да ни један од шест главних путева (међу њима, свакако, и пут од Београда преко Крагујевца за Чачак и Ужице, или од Крушевца, преко Краљева за Чачак, прим. М. М.) није могао послужити за непрекидну вожњу, нити је државна управа ништа учинила на њиховом побољшању за олакшање саобраћаја... Мостови преко многих потока и барских места, као и делови путева патосаних балванима, били су толико пропали да су се по ранијим коњским путевима већ одавно мучно могли кретати и сами јахачи, односно товарни коњи.“⁴¹ Због оваквог стања путева и мостова, тешко се кретало воловским колима, а и ако су ишла, она су се често ломила.⁴²

У такво саобраћајно стање почетком 19. века, сасвим сигурно, уклапао се и Чачак са његовом широм околином. Нема разлога да се друкчије мисли. У којој мери је сам Чачак, после Перетићевог и Митесеровог описа вароши пред Кочину Крајину, изменио свој унутрашњи комуникативни изглед у устаничким годинама тешко је коментарисати. Без сумње, двадесетак и више година од тада нису много на то утицале. О улицама нема ни речи. Напротив, блатњави и џамбасте сокаци, испресецани са три потока и преко њих четири дрвена и два камена моста,⁴³ дочаравају нам слику тадашње чаршије. Моравски рукавци, Јездински и Лознички поток, остављали су бројне баруштинне и мочваре, стварајући подводан терен, услед чега овде „здравље није особито напредно“.⁴⁴ Карактеристично је да су стари Чачани ове баруштинне називали „Лупњачом“. Чак је и једна бара на простору где се секу данашње улице Ломина и Хајдук-Вељкова, где је сада кућа др Драгомира Аћимовића, називана Лупњачом.⁴⁵

С времена на време, путујући према Крагујевцу и Београду, или ка Ужицу, кроз Чачак су пролазили, или из њега одлазили, каравани кириџија. Они су, тада уносили посебну живост, јер су од варошког живља, нарочито занатлија и трговаца, дочекивани и испраћани са грађом и поклицима. Касније, тако су дочекивани сурџије са дилижансама.

Путовало се дуго и с напором, не само коњима, већ и пешице. У писму кнеза Милоша кнезу Васи Поповићу у Чачку 13. априла 1822. године, тражи се 60 људи за плетење кошева у Београду. У писму се, између осталог каже: „... тако заповедите реченим људима да сваки

секиру и за недељу дана леба с собом понесе, у понедељак или вторник сви скупа на Рудничкишту да буду, који ће се с Рудничанима састати се и заједно у Београд одлазити.⁴⁶ Ови људи су ишли пешке у Београд. С обзиром да је са собом требало да понесу храну за седам дана, значи да је пешачко путовање, вероватно и попречним стазама, трајало толико дана од Чачка преко Рудника за Београд.

Посматрано са становишта привреде, чачански басен и његове економско-производне и трговачке могућности, карактерисали су остаци принуде и примитивизма. У селима овог подручја, као што је то, уосталом, обележје читаве Србије тог времена, преовладавале су породичне задруге са затвореном кућном радиношћу и натуралном привредом. Структурне промене у пољопривреди долазе после ослобођења 1815. године и, поред сточарства, постепено расте интерес и за другу пољопривредну производњу. Оживљавање трговачког промета између вароши и села доводи до постепеног преласка из натуралне у новчану привреду. Ова етапа траје све до шездесетих година 19. века.

Нормално, у овој фази све се више увиђа значај саобраћаја и веза, при чему је Чачак, као значајно привредно подручје, имао важну улогу. Нови токови унутрашње и спољне трговине диктирали су једну другу оријентацију у погледу развоја путне мреже. У том правцу кнез Милош је једном посебном наредбом из 1823. године обавезао подручне власти за предузимање мера на крчењу путева и просецању траса куда су нове саобраћајнице, нарочито регионалног карактера, требало да пролазе. Ипак, све до 1827. године нису предузимани неки озбиљнији радови на поправци и изградњи путева. У ствари, прва етапа овог посла, према проучавањима, трајала је све до тридесетих година 19. века.⁴⁷

Без сумње, у ове подухвате био је укључен и чачански крај, тим пре што се са овог подручја већи број људи бавио унутрашњом и спољном трговином. Колико се у томе успело и које су саобраћајнице, путем кулука, поправљене у чачанском крају тада, не може се одређеније говорити. Пирх, у своме путопису из 1829. године наводи добре колске путеве од Чачка до Крагујевца, северно за Уб и за Ужице. Он каже да се из Чачка до Мајдана стиже за шест часова, до Крагујевца за 11, до Пожеге за шест и до Сјенице за 18 часова. Истовремено наводи да је пут од Крагујевца до Ужица направљен 1829. године. То је, у ствари, пут преко Горњег Милановца и Пожеге за Ужице.

Путем кулука, изгледа, настојало се да се побољшају и споредне саобраћајнице које су повезивале села, нарочито општинске

центре. То се наставља у четвртој деценији 19. века. На пример, капетан среза црногорског, Петроније Андрејић, 18. јуна 1836. године подноси писмени рапорт „дивизијском генералу и војном команданту моравско-подринском“, господару Јовану Обреновићу у Чачку, и између осталог, каже: „... учинио сам наредбу у срезу овом да се свуда од села до села друмови окрче и поправе и ћуприје окол ограда и то од сада за свагда да буде“.⁴⁸

Следеће, 1838. године, 11. децембра, из Каоне капетан среза драгачевског Милован Недељковић такође подноси један извештај Јовану Обреновићу у Чачку у коме каже да је „поискаваме раднике за крчење друмова“ упутио у Лопатницу.⁴⁹

Из ова два документа се види да је Јован Обреновић, чије је седиште тада било у Чачку, стриктно спроводио наредбе кнеза Милоша у односу на побољшање путне мреже ширег чачанског подручја. Чак се сусрећемо са једним квалитетним напретком да се и између села успостављају боље путне везе и мостови доводе у ред. Околност да су се извештаји подносили Јовану Обреновићу као војном команданту моравско-подринске области, иде у прилог чињеници да је одржавање и изградња путне мреже у чачанском подручју био важан и војно-стратешки задатак с обзиром на блискост турског граничног појаса. Није искључено да су управо у овом периоду у чачанском крају добијени и нови путеви између насељених места поред већ постојећих, главних државних саобраћајница.

Може се претпоставити да је тада доведен у боље стање и оспособљен за колски саобраћај и пут са леве стране Мораве према Краљеву, односно преко Бумбаревог Брда за Крагујевац. И ако је он још дуго, чак добрим делом и у другој половини 19. века, третиран као споредни, његов правац је добијао све више од значаја оријентацијом трговачких и других веза са севером. Тако је пут с леве стране Мораве почео да излази из вековне сенке главног пута с десне стране Мораве који је Босну и западну Србију повезивао са магистралним Цариградским друмом.

Што се тиче ове фазе побољшања путног саобраћаја и путне мреже, она се карактерише као фаза такозваних „крченика“. Касније су се о томе плеле легенде. Наиме, по једној легенди кнез Милош је просио за сина девојку, па су посланици из друге државе дошли у Крагујевац и казали:

„Све имаш, све имаш; само немаш путова“.

Зато кнез одмах нареди да се крче широки путови, те су за то

ископавани грмови од неколико стотина година, да се путеви прошире.

То су били путеви „крченици“.⁵⁰

Ови путеви, међутим, „и ако су били насути само земљом, ипак се, најзад, њима могла, кад је суво време, пропутовати колима читава Србија. За време киша били су ужасно блатњави. Од насутих путова у данашњем смислу није било ни помена.“⁵¹

Тада утврђена и проширена путна мрежа у чачанском привредном региону, највећим делом наслеђена још из ранијег периода, задржала је, такорећи, исте географске правце кроз читав 19. век, па и касније. Допуне и измене које су имале утицај на саобраћајне прилике овог краја условљаване су даљим општим етапама привредног развоја и потреба Србије. То се, нарочито, односи на повезивање већих насељених места каснијих седишта општина и срезова у чачанском подручју.

Сами Чачани, односно бројни трговци и занатлије, као и власти, сматрали су да је Чачак важна раскрсница. С тим аргументима, између осталог, они су наступали када су 1858. године захтевали премештање окружних надлештава из Карановца у Чачак. У представци коју су пет виђених чачанских житеља тада упутили кнезу Александру Караборђевићу, наведени су и следећи разлози:

„Варош Чачак, у коју се народ из Окружија чачанског, крагујевачког, ваљевског и ужичког поради набавке свои потреба стиче. . . Варош је Чачак по своме положају створена за окружну варош, јер у њу главни путеви из Крушевца, Ваљева, Ужица, пола Ерцеговине и Босне утичу. . . Она је с прекрасном пијацом снабдевена, на коју се разни еспапи и производи наше земље у велико купују и продају“.⁵² Представку су име 27 „обштинара Обштине чачанске у име целе Обштине“ потписали: Мића Милијановић, Петар Белић, Владимир С. Хацић, Јован Милосављевић и Никола Радовановић.

Ово су године када Чачак, као прилично формиран економски центар Западне Србије, доживљава нагао успон у склопу коначне победе новчане привреде над натуралном у Србији која се означава шездесетих година 19. века. Самим тим, саобраћај и везе представљају важан фактор у промету роба у овом подручју. Закон о сувоземним јавним друмовима од 15. априла 1864. године дефинитивно опредељује саобраћај у привредном животу ранокапиталистичке формације у Србији. Њиме је извршена подела путева на државне, окружне, средске и општинске. Државни друмови, поред осталих, били су и Београд—Крагујевац—Краљево—Рашка—Нови Пазар и Сталаћ—Краљево—Чачак—Ужице.⁵³ Озакоњено је да „друмове израђује народ кулуком“.

а на средства из државне касе могло се рачунати само у великим и обимним радовима. Пут од Београда на Крагујевац према Горњем Милановцу, Чачку и даље према Ужицу, такође је био државни. Окружни пут је био од Чачка према Драгачеву и Ивањици. Остали, махом су били срески, односно општински.

На земљану подлогу државних друмова интензивније се почео насипати шљунак и камен, због чега су ови путеви добили у народу назив „насипи”. Тај термин се дуго задржао и у народу чачанског краја, нарочито са леве и десне стране Мораве. Кажу да је насипе прво почео И. Гарашанин као попечитељ внуртених дела шездесетих година 19. века.

КУЛУК

Изостављајући ратне и прве године после ослобођења од турског ропства, поправка и изградња путева кулуком провлачи се, тако рећи кроз читав 19. и почетак 20. века. За радове кулуком приоритет су имали државни друмови, потом окружни, па општински. Иначе, кулук као принудна мера за извођење јавних радова био је везан за свако мушко пореско лице и, у почетку, делио се на општенородни, господарски и чиновнички (Мита Петровић: Финансије и установе обновљене Србије, изд. 1897, с. 198-199). На основу ове поделе била су груписана и села која су давала одговарајући кулук.

У чачанском крају кулук је оставио дубоког трага, нарочито у сећањима старих људи. Што се тиче изградње путева и мостова, била је пракса и званична одредба да свако домаћинство, према економској снази и броју способних пореских мушких лица, добија своје „деонице”. Обавезе су најчешће биле да се на деоницу извуче шљунак, или туцаник, да се набаци и распростре на површину пута и да се са стране очисте „јендеци” — канали. Сав терет кулука, углавном, подносило је сеоско становништво. Имућнији, односно сеоски богаташи, били су и овде у повлашћеном положају. Наиме, они су могли своју кулучарску обавезу да измире и плаћеном туђом радном снагом. Ако се обавеза не измири, предузимане су казнене мере.

На важнијим радовима, приликом просецања и изградње путева, за кулук су ангажована сеоска домаћинства из околних села, па чак и оних која са тим путем немају никакве везе. Седамдесетих година, на пример, житељи Мојсиња су морали да одлазе на кулук у бивши качерски срез, у Бранчиће, ради изградње пута. Према казивању 92-годишњег Драгомира Деспотовића, из Мојсиња, његов отац је тамо, као председник општине, водио кулучаре из свог села. Према сећању

Рајка Јанковића (82 године, првих година 20. века био млади писар у прислоничкој општини), пензионера, мушкарци из Прислоннице, који су подлежали пореској обавези, одлазили су на кулук у Трбушане. Овуда се градио пут према Пријевору. Ко је имао кола и волове, ишао је са њима. Кулучаре је око 1905. године на изградњу овог пута тада водио сеоски кмет Велимир Гојковић. Људи су тамо остајали по пет-шест дана, са собом су носили храну, а на лицу места добијали деонцу на којој су радили.

На појединим путевима, нарочито онима који су просецани кроз кршеве, кулучило се са великим напором и муком. Такав је случај, на пример, био са путем који је преко Атенице, на Плоче, ишао за Драгачево. То је било крајем 19. века, тачније око 1898. године. Поједине детаље је о овоме саопштио Војин Војиновић, 86 година, из Атенице. Он каже да је у изношењу камена туцаника од места званог Ковиљача, па до на брдо, учествовало цело село и старо и младо. Камен се носио у врећама, корпама, ко је шта имао. На брду је изручиван на гомилу, па одатле теран на пут према Плочи. На овом кулuku и на овај начин, учествовала су села Атеница и Кулиновци око 15 дана. На путу је Војинов отац имао деоницу у дужини од осам метара.⁵⁴

Државне инвестиције односиле су се искључиво на ретке и веће радове само на важним путевима. Тако је све друго било остављено народу који је и у чачанском крају дао највећи допринос за успостављање бољих саобраћајних прилика.

Изградња путне мреже јужно од Чачка, у драгачевском и моравичком крају, добија у интезитету у годинама српско-турског рата 1876-1878. (Јаворског), па на даље. Тако рећи, сви радови обављени су кулуком, без обзира на војне потребе. Просецање пута кроз Овчарско-кабларску клисуру, међутим, обављано је финансијским средствима ужичког, чачанског и рудничког округа, дакле из државне касе.

Не улазећи у друге детаље, остаје чињеница да је кулук као принудна мера био скоро једина могућност да се, у економски још сиромашној и посве неразвијеној Србији, саобраћајнице прилагоде све већим привредним и другим потребама. Извлачење из сиромаштва и заосталости постаје дуг и мукотрпан процес у коме се и путем кулука плаћао још увек данак вековном турском окупатору. Из тих разлога, изградња путева кулуком представља, у сваком случају, веома интеренсатно поглавље за проучавање.

С К Е Л Е

Према Перетићевом опису Чачка из 1784. године, пут преко Мораве водио је добро изграђеним дрвеним мостом.⁵⁵ На скици чачанског шанца из периода аустријске окупације Чачак 1718-1739. године, пут од северног излаза води преко Мораве. Међутим, на скици није уцртана никаква топографска ознака за мост преко Мораве. Једва су уочљиве тачкице преко реке из чега би се могло закључити да овде тада није постојао мост, већ се превоз обављао скелом. Ако је веровати Перетићевом приказу, дрвени мост преко Мораве, за који он тврди да је постојао, изграђен је вероватно раније и, из непознатих разлога, уништен.

Претпоставку да је чачански мост преко Мораве уништен, могуће је засновати на основу докумената у којима се говори о скелама. Наиме, прве званичне документе о овим превозним средствима преко мораве у чачанском крају срећемо тек 1836. године. Према обрачунању прихода од аренди на скеле у округу рудничком и чачанском помињу се следеће скеле:⁵⁶

1. Мојсињска скела чији је закупац-скелеџија био Васа Топаловић из Мојсиња. Тешко је утврдити где се налазила ова скела. Али, у сваком случају она је била према Заблаћу и користила се за саобраћајне везе путева с леве и десне стране Мораве.

2. Мрчајевачка скела, чији је закупац-скелеџија био Марко Ракић из Мрчајеваца. Ова скела је била вероватно према Слатини, односно на простору где се и данас налази мост преко Мораве.

3. Катршка скела била је у Катрзи, а њен закупац био је Витор Спасојевић, из Катрге.

4. Гугаљска или Дљинска скела налазила се на прелазу Мораве у Гугљу. Њен закупац у ово време био је Јован Маринковић из Дљина. После њега ову скелу су држали 1843-1846. Периша Илић и Јован Тешкић, из Чачка, за 320 гроша.

Ова скела се налазила на прелазу пута од Чачка за Ужице преко Марковице и за њу се од свих скела у овом крају плаћала највећа годишња аренда—230 гроша, док се за мојсињску и мрчајевачку плаћало по 80, а за катршку 100 гроша. Висока аренда за гугаљску скелу говори нам о томе да се висина закупа одређивала по промету, односно фреквенцији саобраћаја преко ње. С обзиром да је обрачун извршен за период од „Митровдана (8. новембра-прим. М. М.) 1834 до 22. јунија 1835“. лако је закључити да су ове скеле постојале, свакако, и раније, мада за то нема званичних докумената.

Године 1843. чачанску скелу је држао под закуп Трифун Симић, из Чачка и то до 6. марта 1846.

Тек 1846. године (16. априла) сусрећемо се са првим документом којим се прецизирају услови за издавање и одржавање скеле у Чачку.⁵⁷ Условима се предвиђа јемство непокретном имовином у висини „арендалне цене“, затим трократна лицитација, време закупнине од 1. маја 1846. до „последњег октомбра 1849. године“, обавеза о тромесечном авансу аренде, затим о кварталним исплатама закупнине сваке године — 1. фебруара, маја, августа и новембра, о исправној предаји скеле арендатору итд. Уговор није могао подлегати никаквим изменама ни од стране закупца, ни окружног начелства у Чачку, а у случају да се не исплати квартална сума у року од месец дана, расписивала би се нова лицитација. Под овим условима „контракт“, односно уговор, склопио је Трифун Томић, из Чачка, 2. марта 1846. године.

На основу једног пописа добара „Окружија рудничког“, такође из 1846. године, види се да су и даље постојале скеле у Катрзи и Мрчајевцима, док мојсињске нема. Овде се први пут појављује скела у Станчићима. Али, пошто су Станчићи били у мојсињској општини, вероватно да се у овом случају ради о једној истој скели. Оно што је интересантно, из овог документа се види капацитет скела.⁵⁸ Тако је највећа скела била у Катрзи. Она је могла да превезе шест коња и шест људи, а без стоке до 10 људи. Скела у Мрчајевцима је била упола мањег капацитета, а у Станчићима је могла да прими четири човека и четири коња „у један пут“.

Катрга је, по свој прилици, било село добрих мајстора за израду скела. То се види из преписке Начелства округа чачанског и Попечитељства финансија од 13. септембра 1849. године.⁵⁹ У ствари, Попечитељство је извештавало претходно начелство да ће у Катрзи бити завршена „скела градећа се за брод чачански“ и да је отуда треба довући на место. У Катргу су одлазили људи да скелу превуку, али то нису успели због ниског водостаја, па су морали чекати још неки дан већу воду. Из овог се закључује да је скела била већег капацитета с обзиром на промет робе и људства преко Мораве у Чачак.

Скела на чачанском броду привлачи нарочиту пажњу јер на основу тога могуће је установити, бар приближно, када је преко Мораве коначно саграђен дрвени мост који је постојао све до 1905. године када је пуштен у саобраћај железни мост. Ово је био велики догађај за Чачак у првим годинама 20. века. Тако, на пример, трговачки помо-

Ћеник Здравко Стамболић пише 3. октобра 1902. године свом другу Миласаву Терзићу, који се налазио на одслужењу војног кадра у Нишу: „Ако некако можеш, гледај да дођеш на одсуство... јер ћеш и много новости видети, које ће ти доћи. На првом месту гвоздена ћуприја. Затим нова основна школа, разне нове и лепе куће које су ове јесени подигнуте, и уопште цела варош се много изменила.“⁶⁰

Неколико година касније, односно 1855, поново се сусрећемо са чачанском скелом. На основу списка излицитираних државних добара за период од 1. новембра 1855. до 1. новембра 1858. године, помињу се чачанска и гугљанска скела, али више не мојсињска, мрчајевачка ни катршка. Арендатор, односно закупца, чачанске скеле тада био је Спасоје Таисић, из Чачка, а гугљанске Вучић Јанковић, из Лучана.⁶¹ Таисић је у то време био чачански трговац и „председатељ Примирителног суда“. Он је био и чачански кмет и са ове дужности је смењен 1859. године.⁶² Иначе, овај Таисић је имао и свој чаир у Чачку који је дуго носио име „Таисића чаир“. Данас још увек стари Чачани део града где се налази парк и зграде у Улици Филипа Филиповића зову „Чаир“.

Скела у Чачку је била откинута за време велике поплаве 1864. године. Ова поплава је за извесно време била отежала саобраћај и везе са Чачком. Из извештаја који је тадашњи окружни началник П. Стојковић упутио Илији Гарашанину, министру унутрашњих дела, види се да су 5. и 6. новембар 1864. године биле велике кише које су изазвале надолажење мањих река и потока, а потом и Мораве. У том извештају се, између осталог, каже:

„Чачак варош окружна, била је поготову сва у води, но ова вода није била онакове величине као летос... За време ово док је вода била по вароши отежан је био саобраћај по улицама између жителства, јер се је тек на коњу по њима могло проћи... Овај излив Мораве и остали река причинио је највише штете у томе, што су путови и ћуприје искварене... Овде према Чачку за неко време био је отежан саобраћај између окружја рудничког због тога што је Морава скелу превозну откинула и однела, која је после нађена у води у неколико засута. Она је поправљена и већ служи за нуждниј превоз“. Из овог извештаја се види да је исте године, у лето, била још једна поплава. То значи да је и саобраћај бивао често угрожен због набујалих потока и река који су разарали тек прокрчене и делимично насуте друмове.

Скела у Чачку налазила се на простору код кланице. Недалеко од ње, низводно, поред обале била је једна огромна јасика око

које се окупљао народ са стоком, колима и робом, чекајући на ред да се превезе у Чачак, нарочито пазарним данима. Закупац-арендатор, да би што пре обавио посао и дошао до веће зараде, често није поштовао капацитет скеле, па је у њу примао и већи товар него што је дозвољено. Тако је скела, једног петка уочи Никољдана (19. децембра) била претворена и изврнула се у Мораву са Људима и стоком.⁶¹

Нема података колика је аренда раније постизана лицитацијом за скелу у Чачку. Док је, на пример, за остале скеле висина годишње закупнине била фиксирана (за гугаљску 230 гроша), у Чачку је то постизано такозваном трократном лицитацијом. Несумњиво да је овај износ био, вероватно, вишеструко већи с обзиром на интезитет коришћења чачанске скеле за обострани превоз. Касније, лицитација је уведена и за све скеле. Да би се онемогућила глоба од стране закупца, „Суд народни србскиј” је, на основу писма кнеза Милоша, још 7. априла 1834. године, утврдио тарифу за наплату возарине на скели.

Возарина се наплаћивала по следећој тарифи:

„Од пуни кола с разним товарима осим на воденицу идући ради млива — пара 60; Од они, који у воденицу иду — пара 40; Од празни — пара 30; Од јашућа човека — пара 20; Од пешака — паре 3; Од товарна коња — пара 30; Од празна — 15; Од вола — пара 15; од краве — пара 12; Од свинчета — пара 6; од овце паре 3; од козе — паре 3”.⁶⁵

Прва тарифа за превоз скелама, коју је кнез Милош завео раније, тридесетих година 19. века, била је знатно нижа. Она је, на пример, за један превоз износила 3 гроша, за један комад крупне стоке два гроша, свиње 20 пара, овце и козе 10, прасади пет пара, а за кола два гроша.⁶⁶

Из овога се може извући закључак да су се превозне таксе мењале и касније, после 1834. године, када је прописана друга тарифа. То је разумљиво, јер су домаћинства ипак економски била ојачана, а у таксама са скела држава је имала одговарајуће приходе.

Пред крај 19. века, 1870. године, сусрећемо се са још једним документом о скелама. На основу „списка државних бродова у Округу чачанском, издатих под трогодишњу аренду почињући од 1. новембра 1870. год. па унапред”, видимо да је у то време још постојала скела у Чачку, и такозвана „гугаљска”.⁶⁷ Овог пута се упознајемо и са закупнином чачанске скеле. До 1870. године једногодишња аренда скеле износила је 8.802 гроша, а како је тада излицитирано, закупнина

се попела на 14.400 гроша и осам пара. Висина аренде попела се и за „гугаљску“ скелу од 1.440 на 2.878 гроша.

Према висини закупнине јасно се види да је промет на чачанској скели био веома интензиван и већу цену је имала само „карановачка скела“ за неких 4.000 гроша.

Ових година биће и крај превозу скелом преко Мораве код Чачка. Да ли је то било 1875. или 1876. године? У свом летопису Илија Кривачић је записао:

„Године 1875. Направљена је на Морави код Чачка Ђуприја дрвена. Ђуприју су радили војници пионери под Командом Приљеве — Бенерал штабног официра. Ђуприја је рађена да би била готова за превоз војске и топова 1876. год. кад је почет рат са Турском. . . Пре дрвеног моста била је на Морави Ђуприја на понтонима-чамцима, а пре понтонске ђуприје бијо је превоз на скели“.⁶⁸

Ево шта је у својим „Ратним белешкама“ записао Мита Петровић: „Око шест часова изјутра (16. јуна, 1876). . . Пионирско одељење, чачанска и рудничка чета, било се искупило на Морави, северно од Чачка, код полусталног моравског моста“.⁶⁹

Дакле, према Кривачићу скела је у Чачку нестала већ 1875, можда и годину раније јер је пре дрвеног моста постојао понтонски. Међутим, ако је веровати белешкама Мите Петровића, војска је за рат против Турске прелазила преко „полусталног“, односно понтонског моста још средином 1876. године. Шта је од ово двоје тачно тешко је данас утврдити. Ипак, из ових драгоцених докумената недвосмислено сазнајемо да је превоз скелом преко Мораве код Чачка престао после 1874. године.

Дрвени мост преко Мораве у Чачку служио је, тако рећи, три деценије, а његова изградња пада у време када се практично далеко више поклањала пажња побољшању саобраћајних прилика у овом региону и, у опште, у Србији. Забелешке Кривачића потврђују чињеницу да се путној мрежи у Западној Србији давао и приоритетни значај из чисто војно-стратешких разлога пред почетак коначног обрачуна са Турском чије су границе биле на Јавору. Тада је доведен у боље стање „Ивањички пут“ преко Драгачева, а за потребе јаворског рата 1876-1878. године извршено је ново трасирање пута преко Марковице, ка ужичком крају.⁷⁰

Дуг и тежак пут од скела, преко понтонског моста и дрвене ђуприје, добија своју завршницу у првим годинама 20. века када је исслужени и дотрајали дрвени мост замењен жељезним. И то је остало записано као важан датум у Кривачићевом летопису године 1905:

„Код Чачка на Морави подигнут је Гвоздени Мост са три камена тумбаса. Тумбасе радио је предузимач Брушлија Далматинац за 60.000 динара, а Гвоздену Конструкцију набавила је сама Држава из Бечке фабрике што је коштало око 80.000 Дин. Дрвени мост који је био више овог гвозденог на 10 метри разваљен је одмах још у 1905. године који је био дотрајао. . . .”

Наводећи ове забелешке Кривачића, долазимо, изгледа, у једну дилему. Наиме, Кривачић је у свом летопису означио 1905. као годину подизања жељезног моста у Чачку. Међутим, раније је дат и извод из писма трговачког помоћника у Чачку Здравка Стамболића, упућеног свом другу Милисаву Терзићу 3. октобра 1902. године у Ниш, где је Терзић био на одслужењу војног рока. У овом писму Стамболић позивајући Милисава Терзића да дође на одсуство, каже: „ . . . а и новости многе ћеш видети које ће ти доћи. На првом месту ћуприја. . .” Подаци се двојачко могу протумачити: или је жељезни мост у Чачку почет да се гради 1902. године да би се завршио 1905., или се Кривачић пребацио у годинама. Према самом казивању Терзића, изгледа да је изградња моста започела 1902. године, када му је Стамболић писао у кадар.

Из овог поглавља остало је да се каже још нешто. Наиме, престанком превоза скелом није престало плаћање и преласка преко понтонског, односно дрвеног моста. Ова дажбина звала се „мостарина” и, како наводе савременици, плаћала се по следећој тарифи: за пешачки прелаз пет пара, за празна кола два, а за пуна три гроша.⁷¹ Најзад, и мостарина је постала дефинитивно историјска категорија изградњом жељезног моста преко Мораве у Чачку.

Што се тиче осталих скела, помињаних скоро кроз цео 19. век, њихову функцију су касније преузеле моравске воденице које су увек, као пратећу опрему имале повеће чамце за превоз између обала. По традицији, воденичари су дужност скелеџија обављали у свако доба дана и ноћи, на сваки зов путника намерника. Они, истина, нису имали своју тарифу, али је, после превоза, увек у руци остајала по која пара.

На крају, скеле на Морави, без двоумљења, симболизују у неку руку читав историјат саобраћајних прилика током 19. века. Хронологија њиховог постојања и функције, до савременијих и солидних „гвоздених” мостова, несумњиво то потврђује и илустрuje. А, скелеџијама, тим стражарима на моравским прелазима, народ је и песме певао.

КОЛА И РАБАЦИЈЕ

Саобраћај и робни промет у првим деценијама 19. века обављао се под веома тешким околностима и сасвим примитивно. То је закључак који је могуће извући из свега што је написано о саобраћајним приликама у Србији тог времена. Најаутентичнији запис о томе оставио нам је Вук Караџић.⁷²

А на друмовима? Искористимо, опет Пирха:⁷³

„На њима су се могле видети кириције и шареној разноликој ношњи, као терају пред собом претоварену стоку сољу, тканинама, вуненом робом и другим потребама и разилазе се на далеко по разним пределима. На друму је и по неки варошанин са женом, појахао коња и иде на село да посети родбину. Ту је и Турчин спахија на лепом коњу, с пушком преко рамена и чибучком у устима — тако намерно јаше да би му се Срби морали склањати с пута“.

С обзиром да је Пирх путовао и кроз чачански крај, свакако да је овакву слику могао видети и на друмовима који су кроз Чачак пролазили. У натуралној привреди, која је карактерисала ово раздобље, и саме устаничке године у којима је борба вођена барутом купованим у зобницама, вођена је караванска трговина. Тада и касније на пример, кретали су се друмовима, од ноћишта до ноћишта. Кирицилуком се нарочито бавио народ моравичког краја „преко целе године, а у лето силазио у Мораву (чачанска долина — прим. М. М.) и Шумадију, да спечали коју пару, радећи тамо све пољске радове“.⁷⁴

Кола су била реткост и, по правилу, без иједног гвозденог клинца. Њима су располагали изузетно имућни. Како је забележио Михаило Гавриловић, на волујским колима возиле су се и „крупне госпође, као што су кнегиња Љубица и госпођа Томанија Јеврема Обреновића.“ Реткост кола потврђује се и једним документом — пописом имања шесторице рсуза (лопова — прим. М. М.) у Пријевору 1831. године. Овим лоповима пописано је све од тигања до куће. Међутим како су они имали сви скупа 11 волова и седам коња, имали су само арабу, двоколицу.⁷⁵ У званичним списима са колима се сусрећемо у Чачку тек 1837. године, што, разуме се, не искључује постојање кола и раније. Из извода прихода и расхода округа чачанског за 1836. и 1837. годину, у обрачуну трошка за „репарирање канцеларије и судијског дома“ у Чачку, наведене су исплате за рабацијске наднице. Тако је Вуку рабацији, за шест кола извученог креча, плаћено шест гроша, затим Боку рабацији, Јовану рабацији, Николи Благојевићу рабацији итд.⁷⁶

Кола почињу све више да се користе за рачун трговаца и на јавним радовима у граду. За превоз материјала ради изградње апсане у Чачку употребљавана су кола следеће, 1838, године. Исте године дају се подаци о страним кирицијама који долазе у чачански крај, нарочито у Драгачево, за ракију.⁷⁷

Употреба кола, без сумње, заостајала је не због тога што их није имао ко да направи, већ због карактера привреде и самозадовољних сеоских газдинстава концентрисаних у породичне задруге и, најзад, скоро непроходних сеоских путева. Како је тај продор био спор, упркос победе новчане привреде и почетка ранокапиталистичке фазе у Србији шездесетих година 19. века, може се видети из податка да је „1866. године у целом чачанском округу било свега 100 коњских кола, односно ни двоја на 1.000 становника у то време“.⁷⁸

Трговина је за саобраћај, као и у опште за целу привреду Србије, имала посебан значај. Тежња да се изађе из вековног сиромаштва, обузела је читаво становништво и пут за ово је тражен у трговини. Већ 1827. године, објаву за трговину је затражило 25 чачанских трговаца.⁷⁹ Њих седморица је намеравало да обављају трговину са другим пашалупцима, а двојица „с Цесаријом“. Четрдесетих година 19. века долази до праве трговачке грознице, а 1875. године у срезу трнавском, односно у Чачку, била су регистрована 163 дућана, а у Деспотовици (Горњем Милановцу — прим. М. М.) 46.⁸⁰

Ослобађајући се турске оријенталне организације и искључивости, занатство, такође, добија нове импулсе у склопу привредних трансформација. Ово су моменти који утачу и на саобраћајне прилике које су се с тешком муком побољшавале највећим делом 19. века. Основу привреде сачињавало је сточарство и стока, откупљена за извоз, која није транспортована, већ гоњена путевима. За оскудну робну размену и промет биле су довољне кириције и њихови каравани који су се на друмовима могли сретати са товарима скоро искључиво све до седамдесетих година.

Шездесетих година када, се појављују путеви звани „насипи“, стварају се повољнији услови за транспорт робе и производа колима. Ово су, истовремено, године почетка ранокапиталистичке формације у Србији и када привреда постаје више брига државе. Чачак се у овом периоду коначно формира као варош у економском смислу (1866. године имао је 1922 становника и 607 кућа),⁸¹ мада се тада налазио тек на двадесетом месту у Србији по броју становника.

Потребе трговине и промета робе из чачанског краја више нису могле задовољене кирицијским караванима. Њих све више замењују

рабације, а овај посао осамдесет година и даље, постаје уносан за већи број мештана из околних села.

О рабацијама и рабацилуку постоје аутентичне изјаве старих људи који су преваљали 80. па и 90. годину. Интересантна су казивања осамдесетпетогодишњег Светозара Јовановића, из Коњевића. Према његовом сећању и причању његовог оца Димитрија који је умро 1905. године, скоро све куће у Коњевићима су се бавиле рабацилуком: Раковићи, Јањићи, Пузићи, Јовановићи, Петровићи—Бекутићи, Тодосијевићи, звани Толовци и други. Светозарев отац је био познат рабација, па су тај посао од њега наследили и његови синови. Он је вукао ракију чачанским трговцима за Београд и Шабац, па и за Петровац на Млави. Врло чувен рабација је био Тадија Младеновић, из Коњевића, а Адам Вујадиновић је био „крамар”. Задатак крамара је био да са трговцима уговори цену превоза робе и да обезбеди потребан број рабација за транспорт. Као дечак, он се сећа када је по 10-15 кола кретало на пут према Београду, преко Крагујевца. Крамар се бринуо о транспорту, одређивао полазак и повратак, ноћишта и друго. За све ово он је наплаћивао по један динар од сваког рабације. Рабације су вукле и пекмез са познатих пекмезара Алексе Пушељића и Јанка Ерића из Чачка.⁸²

Мало у ком селу да није било људи који се нису бавили рабацилуком и то не само из села непосредно око Чачка, већ и даљих. О рабацијама дају податке и Војин Јевтовић, из Доње Трепче и Драгомир Деспотовић, из Мојсиња, обојица су у 92. години. Они казују да су најчувеније рабације крајем 19. века били Милован Јовановић, Љубомир Симовић, Радоје Ранковић и Душан Вранић, из Мојсиња, а из Доње Трепче Лазар Пауновић. Радоје Ранковић је био и кириција и рабација; тиме се бавио целог свог живота и умро као такав у дубокој старости 1912. године.⁸³

Пласман пољопривредних производа којим је чачански регион располагао у знатним количинама, нарочито последњих деценија 19. века, посебно ракије, сувих шљива и пекмеза, није се могао замислити без рабације. Исто тако, довоз индустријске робе и других потреба за широку потрошњу чачанској трговини обављан је рабацијским колима. И док је прва железница постојала још 1825. године у развијенијем свету, на њу је Београд чекао до 1884., а Крагујевац до 1887. године. У Жељезнички саобраћај Чачак се укључио још касније, управо тек 1911. године.⁸⁴ До тада, примат у саобраћају на друмовима који су повезивали Чачак са осталим економским центрима суверено су

држала рабацијска кола. Рабације су чачанским трговцима довозили еспап из Београда — со у великим крупницама, шећер у главама увијен у плаву хартију, вату у балама, „меки еспап“ — текстил у сандуцима, а гас у четвртастим кантама од 25-30 литара. Али, док су далеко негде локомотиве на железничком колосеку биле већ нормална ствар, рабације нису још увек излазиле из једне сурове романтике која се провлачила кроз фантастичне приче са њових путовања. Колико се заостајало чак и у периоду настајања модерног капитализма у Србији деведесетих година прошлог века, види се из података који нам говоре о појави првих железних шина на точковима кола. У Мојсињу су се појавила прва „шиносана“ кола, на пример, тек између 1890. и 1900. године. Њих је први дотерао у село рабација Милован Јовановић, а окувао их му је неки Јово ковач, из Горњег Милановца. Можда је шине на колима у другим селима имао неко и пре. Али, забележено је да је у селу Лозници шине на колима имао први Милован Драгићевић тек 1909. године. Као рабација он је за Београд превозио суже шљиве и ракију. „Успут је наишао на неког ковача који му је на дрвене точкове кола ставио гвоздене шине”.⁸⁵

Један век на српским путевима, па према томе и у чачанском крају, „превезао” се на коњима кириција и, потом, на рабацијским колима. То је још једна илустрација како се саобраћај, као важна компонента привредних кретања, тешко ослобађао мучног наслеђа и примитивизма. Најзад, морало је протећи читаво столеће да се од аустријских карата из времена Кочине Крајине, на картама Србије из осамдесетих година 19. века, црвеном линијом уцртају колски путеви и на подручју чачанског краја. Ти путеви су: Чачак—Краљево с десне стране Мораве; Чачак—Мрчајевци—Бумбарово Брдо—Крагујевац; Чачак—Мрчајевци—Краљево; Чачак—Миоковци—Прањани—Дружетићи и даље; Чачак—Горњи Милановац—Рудник—Топола преко Шаторње; Чачак—Пожега преко Марковице за Ужице и Чачак—Пожега—Ивањица и даље на Јавор.⁸⁶

ОД МЕЗУАНЕ ДО ТЕЛЕГРАФА

Оно што је путевима и саобраћајним приликама уопште наслеђено од Турака у ослобођеној Србији, идентично је, па и горе, са поштом. Мада су Турци имали некакву своју државну пошту, пренос вести и пошиљака углавном је обављен преко „татара”, док су мезулане биле стациониране у важнијим административним центрима. Без обзира колико је Чачак са својим подручјем био значајна раскрс-

ница, Турци толико нису придавали неку посебну важност. Те ретке мезулане су, у ствари, оно што су касније постале поштанске станице. Човек који је на коњу преносио пошту звао се „мезул“, а за хитне државне вести употребљаван је „татарин“. „Мезул је носио из прва само редовну државну пошту, а приватни писмоносни саобраћај ишао је „по прилици“. Кад се неко некуд кренуо да путује, они који су имали писати на ту страну, долазили су му и давали писма да их тамо понесе и преда“.⁸⁷ Мезулане су биле распоређене дуж важних царских друмова и у њима се могло одморити и узети одморна коња за даље.

Таква организација поште задржана је прилично дуго и у ослобођеној Србији, односно после 1815. године. Међутим, организација мезулана тридесетих година 19. века проширена је на све крајеве. Тек 1869. године, „Србија је преузела на себе и поштански промет са иностранством“.⁸⁸

Прва мезулана формирана је у Чачку 1834. године. Наредбом Суда народног србског у Крагујевцу дат је налог за устројство мезулана у Сердарству рашком.⁸⁹ С обзиром да су под то сердарство попадали Чачак и Брусница, мезулане су основане тада и у овим местима. Оне су одржаване о трошку Правитељства, а о њима се старао „надзиратељ“ ако су имале преко четири коња. Тако је, у неку руку, извршено и ренгирање мезулана по значају. Од седам мезулана које су ове године основане у Рашком сердарству, чачанска је била најважнија и њој је одређено да има седам коња. Брусничка мезулана имала је право на четири коња и због тога је она била „под присмотром“ Магистрата који је погађао сурудије (поштоноше и обезбеђивао остало што је било потребно за рад. Издржавање мезулана у ово време није било једноставно, па је истом наредбом одобрено да се сено са државних ливада користи за прехрану коња. Овом наредбом није извршено постављање „мезулација“, већ је то остављено за касније. Истовремено је основана мезулана у Ивањици са два коња.

Годину дана касније, односно 28. јула 1835. године, Јован Обреновић, као војни командант моравско-подрински, обавестио је управитеља Савета књажевства српског да је „у договору са Исправништвом окружја овдашњег (рудничко-чачанског) за најспособнијег како за полиција, тако и за руковођење мезулане“ чачанску мезулану предао на руковођење Миловану Биласу.⁹⁰ Овај Билас, види се из докумената, био је руководилац брусничке мезулане, па кад се отуд преселио у Чачак, дата му је наручивање чачанска мезулана.

Плата му овог пута није одређена, но је затражено од управитеља Савета да то он учини са мезуланама у „остали овакови мали касба“.

Изгледа да одржавање мезулане није ишло глатко, упркос сену са државних ливада. Наиме, месец дана касније (26. август 1835.), исправник (начелник касније — прим. М. М.) Милисав Перуничкић је известио Савет да су у мезулани чачанској два коња утинула, „а и остали су тако рђави и слаби од имајућег им до сада терета да са њима не може се не само татарити но већ и суружија послужити“.⁹¹ У оваквој ситуацији Исправничество је било више месеци у преписи са Саветом, после чега је одлучено да се мезулана да под закуп лицитацијом, али под условом да њено издржавање не кошта више од 50 талира. Таквих услова није хтео нико да се прими и из Савета у Крагујевцу је дошло писмо да се за чачанску мезулану набави седам нових коња, с тим да „Исправничество у напредак добро мотри да се коњи здрави одрже и не покваре“.

Крајем 1835. године поднесени су трошкови мезулана у Брусници и Чачку. Према обрачуну, укупан трошак брусничке мезулане од 1. новембра 1834. до 12. маја 1835. године износи 399 гроша и 20 пара, а од 16. маја до 26. октобра 1835. године 2.971 грош и 10 пара. Брусничка мезулана имала је двојцу суружија — Филипа и Борба, а раније је био и неки Медоња. За храну двојице суружија утрошено је од „Митровадне 1834. до Бурбевадне“ 1835. године 260 гроша, а на име ајлука (плате — прим. М. М.) 240 гроша. Док је био настојник брусничке мезулане, Миловану Биласу је исплаћено 700 гроша.

Из обрачуна трошкова од 20. маја до 26. октобра 1835. за чачанску мезулану, види се да је она имала девет коња који су, у међувремену, на место старих седам купљени. Четири коња су купљена у Чачку, а по један у Заблаћу, Лоћевцима и Бершићу, док су два купљена у Коњевићима. Најскупље је плаћен један доратаст коњ у Чачку — за 800 гроша, а најјевтиније, такође у Чачку, за 350 гроша. Укупно је за девет коња дато 4.240 гроша. За ово време коњи су појели зоби, кукуруза и јечма укупно 8.654 и по оке (једна ока 1,280 кгр. — прим. М. М.). Међу осталим ставкама интересантно је навести да је за једну „чантру“ (торбу) за писма дато осам, а за изградњу ара и амбара за мезулану 2.124 гроша.

Из обрачуна трошкова види се да су у ово време суружије у чачанској мезулани били: Вукосав Јевтић, Марко Пауновић, Крста Јовановић, Никола Самарџија, Јован Племић и Никола Вујовић.⁹²

Ипак, чачанска мезулана је била дата под аренду (закуп) не-

ком Тоши Неофитовићу, из Чачка. И њему су утинула два коња за које је, као и за још неке трошкове, тражио надокнаду од Совета. После овога мезулану је опет примило Начелство округа чачанског.⁹³ То је било 1839. године. У попису добара округа рудничког из 1846. године види се да је брусничка мезулана била смештена у једну зграду од брвана, покривену ћерамидом за за 12 коња. Мезулана је имала и амбар, као и свој плац у „дужини 44, а у ширини 18 фати“.⁹⁴ Године 1853. одобрено је да се у Горњем Милановцу подигне зграда за пошту и мезулану. Према предрачуну, овај објекат је требало да кошта 4.221 сребрну форинту. Мезулана је предвиђена за смештај осам коња, а читава зграда је урађена према нацрту.⁹⁵

И смештајне прилике чачанске мезулане биле су лоше, па се морало приступити изградњи новог објекта. Из једног документа Попечитељства внатрених дела из 1848. године упућеног Совету говори се о тешкоћама приликом изградње чачанске мезулане. О томе се, између осталог, каже:

„... у Чачку је саграђена Мезулана по првом одобреном плану, који је много мањи од овог другог. Пре него што се к грађењу ове Мезулане приступило, чињена је погодба с Мајсторима и нико се ниже од 150 дуката цесарских није хтео те грађевине прихватити. Напослетку неки Матија Хофман, прими се за 100 дук. цес. и да му се јапија падежу клонеће се старе Мезулане уступи“.⁹⁶

С обзиром да је овај извештај поднесен 1848. године и да се у њему говори о већ изведеном грађењу, може се закључити да је нова мезулана у Чачку саграђена и раније. Где је била стара, а где подигнута нова мезулана, тешко је данас рећи, тим пре што за сада нема докумената из којих би се сасвим прецизно могло рећи који је то простор био. Међутим, стари Чачани се сећају⁹⁷ да је простор на месту данашње поште у Чачку (угао улица Ратка Митровића, Светозара Марковића и Филипа Филиповића) био познат као „Поштански плац“. Овај плац био је ограђен и захватао површину од око 15-20 ари. На њему је била једна стара грађевина са тремом и шталом за коње који су служили сурудијама за пренос поште. Испред самог плаца налазила се и једна бара која је постајала већа после коша. Нешто од ових грађевина на „поштанском плацу“ нестало је тридесетих година 20 века, ма да је сниска ограда од летвица била све док није подигнута нова зграда поште 1938. године.

Према томе, новоподигнута мезулана, о којој је напред било речи, највероватније, налазила се управо на овом „поштанском плацу“ са кога су, уосталом, сурудије кретале са поштанским колима све

док коначно превоз поштиљака није преузела железница која је у Чачак стигла 1911. године.

Што се тиче саме године подизања нове зграде за мезулану, постоји још један документ. Наиме, у извештају Управитељства поштанског од 31. маја 1846. године, на једном месту се каже:

„У теченију вопросне године начињене су по Височајшем одобренију Зданија за Мезулане у Нересници, Чачку и Ужицу...“⁹⁸ Према томе, нема ништа спорно када је овај нови објекат изграђен.

Иако по свему примитиван, поштански саобраћај, односно унутрашња организација ових установа, почео се, за ондашње прилике, модернизовати. Тако, у истом извештају се каже да би „сврцијама који пошту носе требало набавити Тромпете или друге какве инструменте“ да би ноћу оглашавали свој долазак у мезулану. Такође је тражена набавка „сатова зидни“ како би се означавао „ долазак и одлазак писмоносне Поште, Делижанса, Куриера...“⁹⁹

Финансијски положај чачанске поштанске станице, као уосталом целокупног поштанског саобраћаја у Србији, унеколико се више стабилизује увођењем одговарајућих нових такса за поштанске услуге. Тако је ова установа у Чачку добила прописану тарифу 31. марта 1858. године од стране Попечитељства внатрених дела.¹⁰⁰ Њоме је измењена ранија тарифа, по којој је употреба поштанског коња за један сат плаћана 100 пара. Овога пута тарифа се повећала на три гроша и 20 пара, колико је износила и код турских пошта. Поред осталог, повећање је образложено великом скупоћом последњих година, услед чега су била недовољна средства за одржавање мезулана, односно поштанских станица. Од тада, управо од 31. марта 1858. године, нову тарифу почела је да примењује и чачанска поштанска станица.

Један од изванредних значајних датума у побољшању поштанских веза Чачка и околине са осталим економским и културним центрима тадашње Србије, представља успостављање „Телеграфске станице“ у Чачку 1859. године. Као почетак јавног телеграфског саобраћаја у Србији узима се датум од 27. марта 1855. године, дакле нешто више од десет година од како је успостављена прва телеграфска веза у свету између Вашингтона и Балтимора у САД.¹⁰¹

Попечитељство внатрених дела се 12. марта 1858. године обратило Совету са захтевом да се из Београда до Шапца и Лознице и из Крагујевца у Чачак, Деспотовицу и Ужице „повуче телеграфска жица“. Према предрачуну, за ове радове је било предвиђено да се утроши 252.611 гроша и 36 пара пореских из ранијег „Изванредног приреза.“ Истовремено је предвиђено да се у Чачку установи телеграфска

штација са дневном службом, зашто би се на горњу суму још додало 19.564 форинте и 31 круна. Овај предлог је одобрио и потписао Милош Обреновић 20. априла 1859. године.¹⁰² После четири месеца, односно 17. септембра 1859. кнез Милош је одобрио радове за „подизање вода телеграфског“ и од Чачка до Ужица чија се вредност процењује на 157.237 гроша и 16 пара, урачунавајући и линију од Шапца до Лознице.

Из ових података се види да је Чачак, коначно, успоставио телеграфску „везу са светом“ у другој половини 1859. године када су настављени радови на постављању линије према Ужицу, односно 15. септембра 1859. године према дневнику И. Кривачића.

Ко су били први телеграфисти, Из „Календара са шематизмом Књажевства Србије“ и сачуваним „Кондуит листама“ из 1863. године стоји да су у телеграфској служби у Чачку били двојица телеграфиста: Јован Живић, рођен 1832. године у Боки — Војводина и Спиридон Поповић, рођен 1822. године у Котору — Далмација. У Горњем Милановцу је телеграфиста био Сава Петровић, рођен 1837. године у Ваљеву.¹⁰³

Телеграфисти у то време важали су за веома образоване људе и у службу су се примали већином са свршеним нашим лицејом. Како се наводи, они су били веома активни у културном животу места, и нарочито у паланкама, важали за најобавештеније људе.

Ова двојица телеграфиста у Чачку, највероватније да су постављени од првог дана рада „телеграфске штације“. Наиме, према буџету „Телеграфическог заведенија“ за 1860. годину види се да су тада отворене „позиције за нове телеграфске штације“, између осталих места, и у Чачку и Горњем Милановцу. У чачанској телеграфској штацији отворена су радна места за двојицу телеграфиста и једног послужитеља, а у Горњем Милановцу за једног телеграфисту и једног послужитеља.¹⁰⁴ Такву систематизацију радних места срећемо и 1864. године.¹⁰⁵ Међутим, сада имамо и нове податке. Уведено је звање руководиоца телеграфске штације који је, истовремено, и телеграфиста. Њему је у чачанском телеграфу била одређена годишња плата од 4.400 пореских гроша, телеграфисти 4.200, а послужитељу 1.152 гроша. С обзиром да је буџетом предвиђена и кирија (закупнина) за канцеларије од 1.200 гроша годишње, могуће је закључити да је чачанска телеграфска штација тада била смештена у приватној згради.

На основу првог „Телеграфическог закона“ донесеног 20. јануара 1855. године, тарифа телеграфских услуга рачунала се према удаљености места, по миљама и по броју речи. На пример, за телеграм до 25 речи у место удаљено 10-25 миља, плаћале су се две форинте, ако

је телеграфска штација била у другој такозваној зони као што је случај са Чачком.¹⁰⁶

Од других појединости везаних за чачанску телеграфску станицу, односно пошту, и вредних да се забележе, треба нешто рећи о смештају ове старе установе. Према најстаријој слици Чачка из 1860. године, објављеној у Каницовој студији,¹⁰⁷ Телеграфска станица је означена у једној старој, солидној згради између Начелства и школе. Описујући ове управне зграде, Каниц каже да оне, са изузетком Телеграфске станице, носе обележје „турских сераја“. Положај тог објекта, у коме је била први пут смештена телеграфска станица у Чачку, тешко је одредити. Међутим, она је, према слици, највероватније била на простору левог крила данашње зграде бившег начелства на почетку Улице Светозара Марковића.

Мало је вероватноће да се из ове зграде телеграф селио на неко друго место. То је, међутим, уследило највероватније 1875. године када је отпочела изградња великог здања окружног начелства које и да нас постоји. Тада је овај простор морао бити рашчишћен, па и стара кућа у којој је био телеграф сигурно да је порушена. Тако је Телеграфска станица, према веродостојним изјавама старих Чачана,¹⁰⁸ била смештена у једној кући чачанског трговца Алексе Пушељића. Та кућа је била на простору на коме је данас повећа солидна стамбена грађевина и то с чела према Пошти број 1, између улица Ратка Митровића и Филипа Филиповића.

Када је 1903. године изграђена нова грађевина Основне школе, на углу између Улице Светозара Марковића и сквера пред Гимназијом, дошло је до размештаја. Наиме, из владичиног конака, старинске зграде са чардаком и на спрат, премештена је Основна школа у новоизграђену зграду преко пута Начелства, на углу. Из куће Алексе Пушељића, затим, пресељен је телеграф у владичин конак који се налазио на месту данашње зграде Гимназије. Пред први светски рат, 1913. године, тада већ формирана комплетна поштанска установа у Чачку, пресељена је у кућу Василија Ивановића, налбанте, која се налазила у данашњој Улици Боке Поповића, више дворишта ресторана „Београд“, и ту остала све до 1934. године када је за пошту купљена зграда дра Драгомировића, у Улици Кнеза Милоша број 4. Тек 1938. године, на „поштанском плацу“, где је некад била мезулана, подигнута је лепа, лучна зграда чачанске поште, у коју је тада пресељена и остала до данашњег дана. То је зграда на углу између улица Ратка Митровића и Светозара Марковића.

Што се тиче мезулане, сва трагања за документима на основу

којих би се сигурно могао одредити део Чачка на коме је била смештена, остала су узалудна. Међутим, нешто ипак постоји. Наиме, у дневнику Илије Кривачића стоји записано: „1856. септембра 1-ог у Чачку направи се нова калдрма од Мезулане (пошта) па до „Кандића Ана“. Од старих Чачана који су превалили осму, па и девету деценију живота, нико не може да каже где је био „Кандића Ан“. Али, у дневнику Илије Кривачића стоји записано и ово: „1. Нов. 1856. Направи се Бериз т. ј. Канал на свод испод Земље од „Кандића Ана“ па до у Старо моравиште“. Када је реч о овоме каналу, стари Чачани се сећају причања њихових родитеља. Тако Драгомир Марковић, професор у пензији, каже: „Моја мајка Савка ми је још као детету причала да испод дућана у бившој Скадарској и Кнез-Михаиловој улици има подземни канал који је ишао у правцу некадашње кафане „Лазовић“ ка вашаришту, односно у старо „Моравиште“. Говорила ми је да је тај канал полазио са простора одакле почиње Пиварска улица. Касније је и Фердинанд Крен изградио канал испод земље који је ишао од његове пиваре и, поред Мале пијаци, ка вашаришту, односно „Старом Моравишту“.

На основу овог казивања могуће је претпоставити да је „Кандића хан“ био на терену око некадашње кафане „Русија“, односно на почетку блока зграда између пиварске и Ратка Митровића улице, идући од Робне куће. Према томе, постављена калдрма одговара делу данашње Улице Ратка Митровића од Поште до Трга устанка, па је закључак да је Мезулана од давнина била смештена на некадашњем „Поштанском плацу“ кога се сећају многи стари Чачани. До подизања нове зграде поште, на плацу се још налазила стара брвнара и штала за коње одакле је пошта терана колима у разним правцима — према Крагујевцу, Краљеву, Горњем Милановцу, Ужицу, Гучи итд.

Напред је било речи о првим мезулијама и сурудијама. Сада, када се коментаришу последњи дани чачанске Мезулане, треба рећи нешто и о људима којима је припало у део да последњи седну на поштанска кола и тако дефинитивно запечате једно вековно, примитивно и мучно раздобље у поштанском саобраћају.

Пред крај 19. века, па све до 1911. године када је превоз поште преузела железница, закупац превоза, односно сурудија био је Коста Симић, звани „Циганин“. У то време, он је био угледан грађанин, а према казивању старих Чачана, такав утисак је одавао и својом појавом. Био је висок и снажан, носио је шубару и браду, преко груди златан ланац за часовник, а око појаса белу тканицу са црним тупинама. До смрти је носио старинске чакшире са дугачким туром. На

„Поштанском плацу” држао је коње и кола којима су поштанске пошњаке транспортовали његови момци. Кућа му је била на почетку данашње Улице Филипа Филиповића, с леве стране. Ова стара зграда постоји и данас. Живи Чачани, који су га познавали, кажу да је надимак „Циганин” добио због тога што је многим Циганима у Чачку, па чак и у Јагодини и Пожези више пута кумовао.

Поштанским колима, прекривеним арњевима, путовали су, по потреби, и грабани све док није изграђена железничка пруга. Нарочито се одлазило у Крагујевац одакле се возом путовало преко Лапова за Београд, јер је одаваде успостављена железница 1887. године. Поштанским колима се из Чачка полазило у раним јутарњим часовима да би се преко Бумбарева Брда и Кнића стигло увече у Крагујевац. Тамо су Чачани, обично, одседали у кафани „Таково” или „Премовић” и сутрадан возом настављали пут за Београд.¹⁰⁹ Путници су већином били пословни људи, нарочито трговци који су одлазили за „еспап” (робу) у Београд.

Последње поглавље у развоју поштанског саобраћаја у Чачку јесте увођење телефона. На овај начин, септембра 1909. године, Чачак је телефонским водом повезан са свим већим местима у Србији, чиме је пошта коначно комплетирана као савременија установа. Тада се „за разговор од једног минута плаћао један динар”.¹¹⁰

Међу најстаријим поштанским службеницима почетком 20. века остали су у сећању старих Чачана: Ивко Стефановић, као разносач поште, затим Полка-Поца Милошевић, касније Терзић, Мићун Гавриловић, Мија Михаиловић, Милан Ристић „Масација” и други. Увођењем телефона повећао се број службеника. Тада је у службу ступила Љубица Вучићевић, а 1910. године њена сестра Ружа. Већ су у то време, пре њих, радиле у пошти такође сестре Боса и Милица Јовановић, а 1912. године као телефонисткиња је почела да ради Будимка Цветковић. Годину дана касније, 1913, као поштански приправник службу је добила и Цвета Плазанић-Боровић. На телеграфу су тада радили Раде Радовановић и Тихомир Раковић. Од старих поштанских службеника данас живе као пензионери у Чачку Ружа Вучићевић, Будимка Цветковић и Цвета Плазанић-Боровић.

ЖЕЛЕЗНИЦА

Последња деценија 19. и прва деценија 20. века означавају се као период интензивнијег економског јачања тадашње Србије, превазилажење ранокапиталистичке формације и настајања индустријског капитализма. Економске позиције Чачка у то време тек су, пра-

клично, почеле да излазе из сфера „административних центара“, наговештавајући све јаче могућности једног богатог пољопривредног региона.

Још 1871. године, међу пет округа Чачак је добио окружну штедионицу, јер је дошло до скоковитог пораста тражење кредита од стране трговаца-извозника пољопривредних производа. Године 1885. Фердинанд Крен проширује капацитете своје пиваре, уграђујући у њу парну машину дотерану из Беча и казан за кување пива од 2.000 литара. Ово је време када се коначно почиње формирати чачанска чаршија у регулационом и урбанистичком смислу. Путеви-насипи добијају нову физиономију и коначне правце, а поштански саобраћај се у првој деценији 20. века потпуно уобличавао.

Недостајала је железничка веза Чачка са осталим деловима Србије. Међутим, на изградњу железничке пруге до Чачка морао се чекати више од две деценије. Управо, до тога није ни могло доћи док се није изградила магистрална железничка линија од Београда до Ниша и даље. Још 1878. године, на Берлинском конгресу, стављено је Србији у задатак да на својој територији изгради железничку пругу и, на тај начин, омогући везу Истока и Запада.¹¹¹ Тако је 1884. године Београд први пут добио пругу од Земунa и повезан са Нишом.

Ипак, морала је да прође деценија и по да се Чачак железничким колосеком повеже са овом магистралом. Од Сталаћа до Крушевца узани колосек је постављен 1909. године, али су годину раније већ увелико почели радови на траси према Краљеву, односно Чачку. У дневнику Илије Кривачића ово је убележено као значајан датум. Тим поводом он је записао: „Године 1908. увелико почели радови на насипању за пругу од Краљева. Довучен камен за станицу у Врбаку“.¹¹²

Најзад 1911. године на чачанску железничку станицу свечано је први пут и са првим путницима дошао воз. Маса народа из вароши и околних села дочекала је локомотиву окићену зеленилом и заставама, присуствујући једној значајној победи над вековном заосталошћу. Колико је био дуг пут овог чекања, нека нам послужи податак да је прва железничка пруга у свету изграђена још 1825. године.

Радови на изградњи пруге од Чачка према Горњем Милановцу интензивније су започети 1911. и 1912. године. Тада је изграђен железнички мост преко Мораве, а тунел у Брђанима пробијен је 20. јула 1912. године.¹¹³ Главни шеф секције за изградњу ове пруге био је инж. Тихомир Бурђевић, из Београда. Углавном, до рата 1912. године на

овој траси били су изграђени насипи и мостови, а колосек је постављен и пуштен у саобраћај тек 1920. године.

Постављање трасе за пругу од Чачка према Ужицу отпочело је практично када је просечен пут кроз Овчарско-Кабларску клисуру, односно од 1908. године. Овај део пруге пуштен је у саобраћај 1912. године.

Изградњом железничких пруга, Чачак је, у то време, постао још значајнија саобраћајна раскрсница. Добијајући такав примат, не само Чачку него и читавом чачанском басену, омогућен је далеко снажнији социјално-економски и културни напредак, што је, уосталом, потврђено у каснијим деценијама 20. века.

НАПОМЕНЕ

*Овај рад представља, у ствари, једно поглавље из ауторове студijske хронике „СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ ЧАЧКА И ОКОЛИНЕ“ (1800-1915). Из њега су изостали поједини опширније описани детаљи, више илустративног карактера. Ближе речено, приказ саобраћајних прилика и веза Чачка и околине, највише је синтеза сачуваних и познатих докумената, затим објављених мишљења појединих аутора на сличну тематику, као и ауторових забелешака и коментара из сећања старих Чачана и људи из околине.

Сматрам за потребно да изразим особиту захвалност Народној музеју, Историјском архиву и Градској библиотеци у Чачку на пруженој помоћи, као и другим старим Чачанима на информацијама и консултацијама.

1. Драгомир Поповић, Споменица чачанске Гимназије 1837-1937 — стр. 21. Изворни материјал: Споменик XVIII, стр. 98.

2. Мита Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, изд. 1897. — стр. 40-41.

3. Станоје Станојевић, Историја српског народа, стр. 291.

4. Споменик СКА LXXXII, 1936, с. 1-5 (Војно-географски опис Србије преа Кочину Крајину).

5. Д. Поповић, Споменица чачанске Гимназије — стр. 23.

6. Милан Б. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876., стр. 678.

7. Дрвари — некадашње село на простору од старе школе у Атеници, па дужином пута према Трнави. Данас је то све Атеница, а Дрвари се чак не помињу ни као заселак. За овај назив овог дела Атенице знају само стари људи, а са њим се срећемо у документима чачанских власти из прве половине 19. века.

8. Др Реља Новаковић, Краљево и околна, Београд 1966., стр. 201.

*Аустријски капетан Фридрих Ебшелвиц био је члан мешовите комисије за разграничење између Аустрије и Турске 1718. године. На челу аустријског дела комисије био је пуковник Најперг. Они су од половине октобра до половине новембра 1718. године боравили у Чачку око кога су се највише спорили. У извештају пуковника Најперга (Споменик СКА XCVI — Београд 1948. — „Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира, за штампу приредио др Душан Пантелић), за Чачак се каже да је ненастањено место *Ohnbewonte Orter*), а у примедби извештаја још да је то „мала и веома рђава паланка“ („eine kleine und sehrschlechte Palanka“). Такође се, између осталог, наводи да кроз Чачак пролази колски пут, од Крушевца и други од Ужица и даље. Најпрег, затим, каже да од Чачка пешачки пут иде преко рудничког дистрикта (нахије-прим. М. М.) за Београд. На самој карти Ебшелвица Чачак је означен као паланка.

9. Ото Дубислав Пирх, Путовање по Србији 1829. — Превод др Драгиша Мијушковић, изд. 1900. стр. 219.
10. Исто — стр. 124.
11. Исто — стр. 132.
12. М. Б. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 649.
13. Стручни налази и мишљење инж. Исидора Јањића, из Чачка. Сећања старих људи у Атеници (Војин Војиновић, 85 г.)
14. Др Стеван Игњић, Ужице и околина 1862-1914, изд. „Вести“ Т. Ужице, стр. 90.
15. М. Б. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 642.
16. Личне забелешке, „Сећања старих Чачана“ (Милан Терзић 90 г.)
17. Др С. Игњић, Ужице и околина, стр. 91.
18. Др Р. Новаковић, Краљево и околина, стр. 201
19. Исто, стр. 195.
20. Исто, стр. 196.
21. Личне забелешке, „Сећања старих Чачана“
22. Др Бранко Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац, том II, стр. 181, — 186, док. бр. 40 (ДА СРС-МУД-II-XI-42-1872).
23. О. Д. Пирх, Путовање по Србији, стр. 219-220
24. Споменик СКА, прилог — карте Србије IV, 4
25. О. Д. Пирх, Путовање по Србији, стр. 133.
26. Споменик СКА, прилог карте Србије IV, 4.
27. Исто, прилог карта III, 3
28. Др Б. Перуничкић, Чачак и Г. Милановац, II том стр. 235-239, док. 62 (ДА СРС-МУД-II-XIII-129-1885).
29. О. Д. Пирх, Путовање по Србији, стр. 220.
30. Исто, стр. 145
31. Др Б. Перуничкић, Чачак и Г. Милановац, стр. 569, I том, док. 302 (ДА СРС-Совет 1852-Но 60).
32. М. Б. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 358.
33. Споменик СКА, прилог карта III, 3; Личне забелешке, „Сећања старих Чачана“
34. Др Б. Перуничкић, Чачак и Г. Милановац, том. I, стр. 646, док. 326 (ДА СРС-мин. фин. Е-IV-3-1857).
35. М. Б. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 304
36. Личне забелешке, „Сећања старих Чачана“. Долазак Паулине Крен у Чачак. Робена је у Медлингу, Аустрија, умрла 1953. године у 92. години живота.
37. Личне забелешке, „Сећања старих Чачана“ и Војина Јевтовића, 94. године, из Д. Трешче.
38. В. Карић, Србија — опис земље, народа и државе — Београд 1888. стр. 457.
39. Тих. Р. Борђевић, Из Србије кнеза Милоша, Београд 1922. стр. 30
40. В. Ст. Караџић, Даница 1827. стр. 53.
41. Н. Радојичић, Географско знање о Србији почетком 19. века, Београд, 1947, стр. 65-66.
42. М. Б. Магарашевић, Путовање по Србији 1827, стр. 61.
43. Споменик СКА 82. стр. 75-76, Перетићев опис Чачка
44. В. Караџић, Србија — опис земље, народа и државе — стр. 703.
45. Летопис Илије Кривачића (рукопис), Историјски архив — Чачак
46. др Б. Перуничкић, Чачак и Г. Милановац, I том, стр. 61, док. 32 (Архив САНУ, бр. 1043)
47. Даница Милић, Трговина Србије 1815-1839. стр. 89-90
48. Др Б. Перуничкић, Чачак и Г. Милановац, том I, стр. 275, док. 170 (ДА СРС-КК XIV-141)
49. Исто, стр. 421, док. 228 (ДА СРС-Совет 1838, Но 378)
50. М. Б. Милићевић, Кнежевина Србија, с. 128
51. Тих. Р. Борђевић, Из Србије кнеза Милоша стр. 28.
52. Др Б. Перуничкић, Чачак и Г. Милановац том I стр. 676 док. 345.
53. В. Карић, Србија, опис земље, народа и државе, стр. 457
54. Личне забелешке, „Сећања старих Чачана“ и људи из околине

55. Споменик СКА 82, стр. 75-76
56. Др Б. Перуничкић, Чачак и Г. Милановац, I том, стр. 272-273, док. 168 (ДА СРС-Совет-1-Е-Ф1-15 1836).
57. Исто, стр. 515-519, док. 273 (ДА СРС-МУНД-П 1846-р. 74)
58. Исто, стр. 520, док. 275 (ДА СРС-Совет 1846-456)
59. Исто, стр. 557, док. 292 (ДА СРС-мин. фин. П 1849-Ф IX-р. 7)
60. Личне забелешке и документација, „Сећања старих Чачана”
61. Др Б. Перуничкић — Чачак и Г. Милановац, I том, стр. 598, док. 318 (ДА СРС-Мин. фин. П-IX-1-1855)
62. Исто, стр. 686-691, док. 352 (ДА СРС Мин. фин. Е-Ф-VI-р. 49-1859)
63. Исто, стр. 756-757, док. 379 (ДА СРС МУНД П 1864-Ф-IV-р. 1)
64. Личне забелешке и документација „Сећања старих Чачана” и људи из околине. У овом случају реч је о казивању Драгомира Деспотовића, из Мојсиња, 94. године. О превртању скеле у Чачку њему је причала његова мајка. Вероватно да је то било око шездесетих година 19. века.
65. Мита Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, стр. 226
66. Исто, стр. 217
67. Др Б. Перуничкић, Чачак и Г. Милановац, II том, стр. 174, док. 38 (ДА СРС-Мин. фин. А. 1867 до 1872. Ф III-р. 74)
68. Летопис Илије Кривачића, Истор. арх. Чачак. Понтонски мост на Морави код Чачка „којим се прелази чачанско-милановачки пут” помиње се и у „Кнежевини Србији” М. Б. Милићевића у поглављу „Чачански округ-нове тековине”.
69. Мита Петровић, „Ратне белешке”, стр. 7 — изд. Нар. музеј — Чачак
70. Др С. Игњић — Ужице и околина, стр. 90.
71. Личне забелешке и документација — Сећања старих људи из околине (Војин Јевтовић, 94 год. из Доње Трепче).
72. Вук Ст. Карашић, Даница 1827. — стр. 53
73. О. Д. Пирх, Путовање по Србији 1829. год.
74. В. Карић — Србија, опис земље народа и државе, стр. 687
75. Др Б. Перуничкић, Чачак и Г. Милановац, том I, стр. 159-161, док. 95 (ДА СРС-СОС-883)
76. Исто, стр. 330, док. 192 (ДА СРС-КК-1837 — 194)
77. Исто, стр. 419, док. 227 (ДА СРС-Совет 1838-Но 378)
78. „Чачански глас” бр. 33/1962. напис: „Стари Чачак према статистици”
79. Др Б. Перуничкић, Чачак и Г. Милановац, том I, стр. 114, док. 67 (ДА СРС-СОС-677)
80. Исто, стр. 653-654, док. 329 и стр. 658-659, док. 335 (ДА СРС Мин. фин. Е-IV-6-1857)
81. „Чачански глас”, бр. 33/62 год. напис „Стари Чачак према статистици”
82. Личне забелешке и документација, Казивања старих људи из околине. Казивање Светозара Јовановића, из Коњевића, 85. г.
83. Личне забелешке и документација, казивања Војина Јевтовића из Доње Трепче, 94 г.
84. Привредне снаге Србије, стр. 613.
85. „Чачански глас”, бр. 7/1964. год. — Ранко Симовић: Записи о Лозници
86. В. Карић — карта Србије, Београд 1888. год.
87. В. Карић — Србија, опис земље, стр. 464—465, Београд, 1888.
88. Привредне снаге Србије, стр. 629
89. Др Б. Перуничкић, Чачак и Г. Милановац, том I, стр. 220, док. 130 (ДА СРС-КК XIV-271)
90. Исто, стр. 238, док. 144 (ДА СРС-Совет 1835-148)
91. Исто, стр. 247, док. 151 (ДА СРС-Совет-1835)
92. Исто, стр. 251-255, док. (ДА СРС-ГК 35-1835)
93. Исто, стр. 427, док. 234 (ДА СРС-МИД-1839-ф)
94. Исто, стр. 521, док. 275 (ДА СРС-Совет 1846-456) Дужина од 44, а ширина од 18 фати одговара дужини од 83 метра и ширини од 34 метра (Прим. М. М.)
95. Исто, стр. 584, док. 308 (ДА СРС-Совет 553-1835)
96. ПТГ архив, бр. 10/1964 — Олга М. Ковачевић: Архитектура и локација

мензулана и поштанско-телеграфских зграда у Србији, стр. 203. (ДАБ-Совет, 1848, Арх. Но 44; м. фасц. 12-19)

97. Личне забелешке и документација — „Сећања старих Чачана“. Казивања Косаре Радичевић (86 год.), Милисва Терзића (89 год.), Обрена Мандића (89 год.), инж. Милоја Јовановића (96 год.), проф. Драгомира Марковића (76 год.)

98. ППТ архив — бр. 13/1968. г., стр. 142 — Владимир Ј. Борђевић: Управитељство поштанско од 31. маја 1846. год.

99. Исто, стр. 144

100. Др Б. Перуничкић, Чачак и Г. Милановац, том I 673, док. 343 (ДА СРС-Совет, Но 168)

101. Инж. Тривун Теслић, Из првих дана телеграфског саобраћаја у Србији, стр. 3

102. Др Б. Перуничкић, Чачак и Г. Милановац, стр. 681-682, док. 347 (ДА СРС-Совет 1859 — Но 130)

103. Инж. Т. Теслић, Из првих дана телеграфског саобраћаја, стр. 47-48 — „Кондуит листе“ из 1863. г.

104. Исто, стр. 107 (ДАБ-Совет-1859, бр. 808)

105. Исто, „Извод из буџета Књажевине Србије за 1864. год.“ (ДАБ-Совет-1863, бр. 220)

106. Исто — (ДАБ-Попечитељство внутр. дела 1855, Т-бр. 17)

107. Ф. Каниц, Историјско-етнографска студија Србије 1859—1868, Лајпциг 1868, стр. 159.

108. Лични записи „Сећања старих Чачана“.

109. Исто

110. Летопис Илије Кривачића

111. Привредне снаге Србије, стр. 613-615

112. Летопис Илије Кривачића

113. Лични записи „Сећања старих Чачана“. — Казивања инж. Светолика — Лике Станковића, из Чачка, 84 год. Станковић је дошао у Чачак 1911. године као инжењер на градњи пруге Чачак — Горњи Милановац — Лајковац.

LA SITUATION DES TRANSPORTS A ČAČAK ET DANS LES ENVIRONS

(Epoque 1800—1915.)

La situation des transports à Čačak et dans ses environs au XIX siècle correspondent au développement du réseau routier et des communications dans les autres régions de la Serbie à l'époque. Quand à la région gravitant vers Čačak son développement, ainsi que celui de la Serbie, permet d'y distinguer trois étapes des transformations sociales et économiques: l'époque de l'occupation turque et les premières décennies de la libération, ensuite celle de la stabilisation administrative et de la transition de l'économie autarchique à l'économie de marchandise et finalement un développement économique plus intense avec la création de l'organisation capitaliste dans l'économie.

Au début du XIX siècle les routes dans la région de Čačak ont été en très mauvais état. Les voitures ne pouvaient, et avec grand peine, suivre la route alors principale reliant Čačak par Karanovac, (ville de Kraljevo actuelle) à la route d'Istamboul, c'est à dire — dans l'autre sens, avec Užice et la Bosnie. Les autres routes n'étaient que sentiers de piétons et cavaliers.

Selon le tracé du fossé de Čačak ainsi que d'après les cartes des officiers autrichiens Ebschelwitz et Henning du temps de l'occupation autrichienne 1718—1739, et de Joseph Mitterer et de Jovan Peretić datant de 1783—1784, les principales directions des routes de Čačak ont été: à l'Est vers Karanovac, à l'Ouest vers Užice, au nord vers Rudnik et au sud vers Dragačevo, ou bien vers la route de Dubrovnik.

Il reste très peu de documents du XIX siècle sur l'état des routes. Des notes de voyage plus détaillées concernant la région de Čačak se trouvent chez l'Autrichien Otto Dubislaw Pirch, qui a y passé en 1829.

Le tracé et la réparation des routes dans la région de Čačak ne commencent qu'en 1830, pour devenir une vraie construction contemporaine seulement après 1860. Les routes ont été construites et entretenues par le travail obligatoire du peuple (corvée) dont la plus grande partie incombait à la population des campagnes. Les premiers fonds de l'Etat investis dans la construction des routes dans la région de Čačak sont ceux investis durant la guerre 1874—76 avec les Turcs et ensuite ceux lors de la construction de la communication traversant les gorges de Ovčar—Kabljar qui a duré jusqu'en 1910.

Les ponts ont surtout été en très mauvais état. La traversée de Zapadna Morava a été faite au XIX siècle surtout par bac. Le plus important des bacs a été celui de Čačak, puis ceux de Gujanj et des villages Mojsinje et Katrzi. Le bac de Čačak a été remplacé par le ponton, en 1874, et par un pont bois quelques années plus tard. Le pont en fer sur la Morava à Čačak n'a été construit et ouvert qu'en 1905.

Les services postaux à l'époque de l'occupation turque et même après la libération jusqu'en 1834, ont été très élémentaires. Cette année-là «menzulana» — poste en turc, a été fondée à Čačak et le transport postal a été fait par voitures postières. En 1859, Čačak reçoit le télégraphe et en 1909, le téléphone.

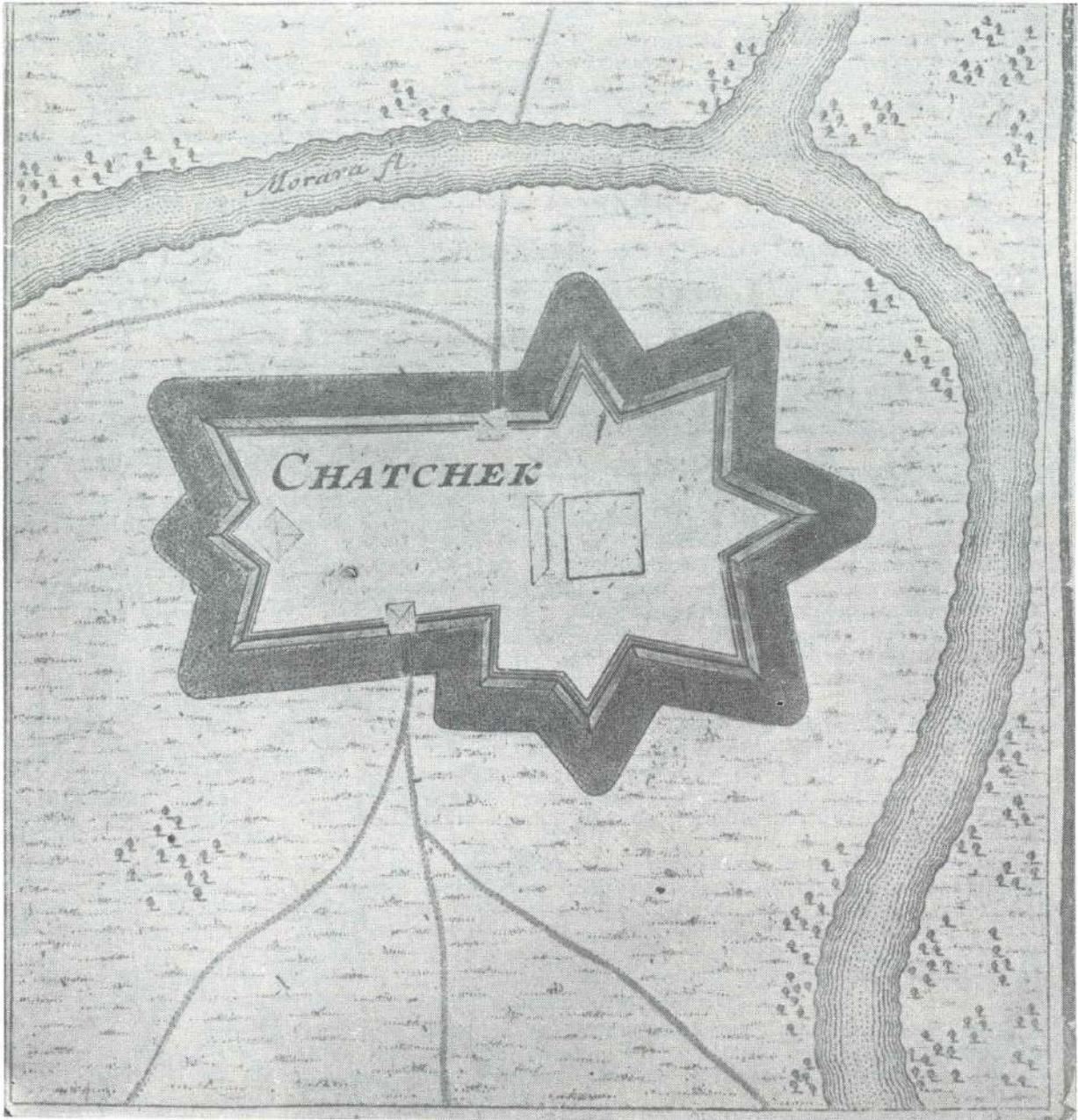
La voie ferrée de Kruševac et Kraljevo est arrivée jusqu'à Čačak en 1911, pour continuer sur Užice. La voie ferrée reliant Čačak à Gornji Milanovac n'a été ouverte qu'après la première guerre mondiale en 1920.

Pour présenter la situation et le développement des transports dans la région de Čačak entre 1800, et 1915, l'auteur a consulté de nombreux archives en synthétisant chronologiquement certains détails figurant dans des œuvres de plusieurs auteurs et concernant Čačak.

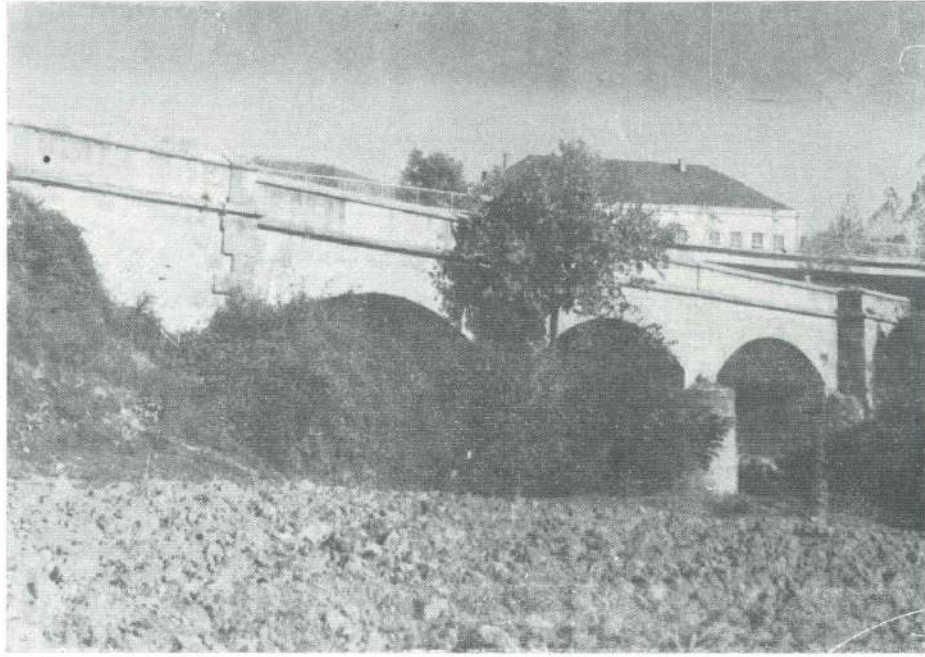
M. Mojsilović

Сл. 1. Аустријска карта из 1717. године по Евшелівцу
(Чачански и руднички дистрикт).

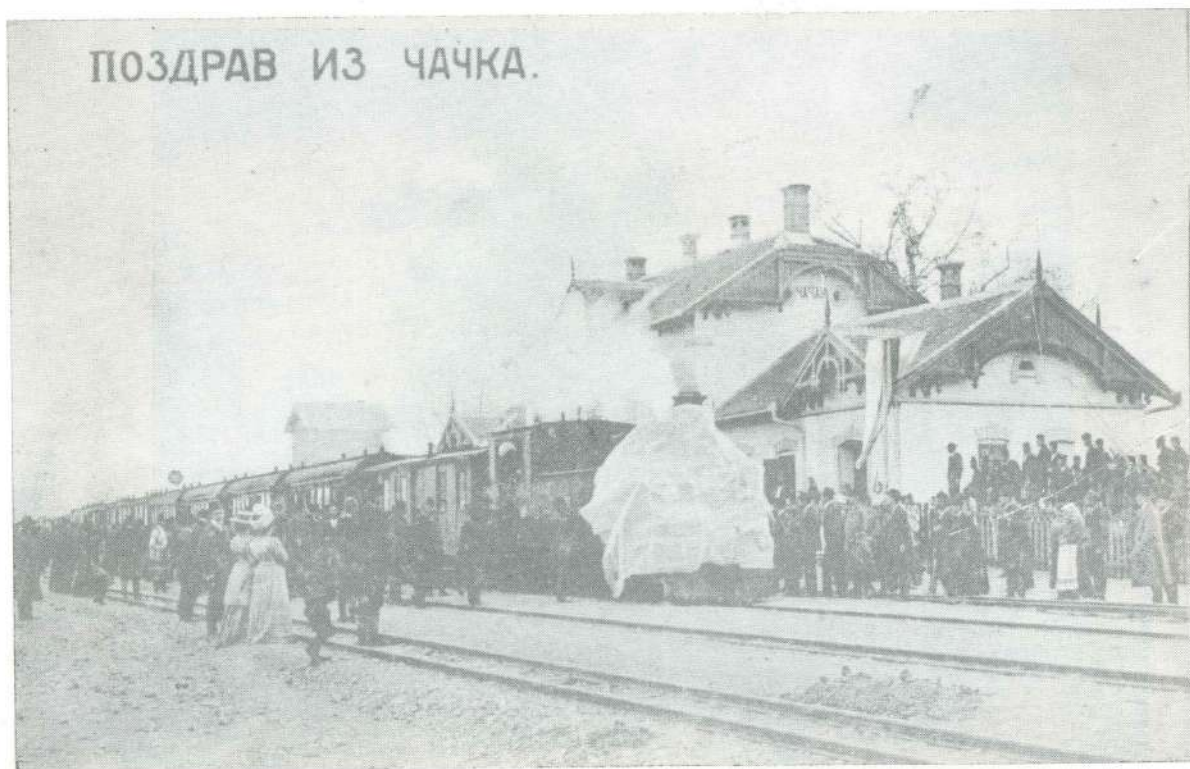
Сл. 2. Аустријска скица шанца у Чачку из 18. века

Сл. 3. Тролуки стари камени мост у Брџанима

Сл. 4. Железнички мост преко Мораве, у Чачку

Сл. 5. Долазак првог воза у Чачак 1911. године

Сл. 6. Читање телеграма у једној чачанској кафани

РАДОМИР СТАНИЋ

НАСТАС БОРБЕВИЋ — МАЛО ПОЗНАТИ ГРАДИТЕЉ XIX ВЕКА

Градитељска делатност у Србији у време владавине кнеза Милоша Обреновића достиже неочекиване размере, нарочито у области црквене архитектуре. Започиње интензивно обнављање средњовековних српских задужбина које су у минулим ратовима настрадале и опустеле. За релативно кратко време обновљен је велики број манастира и цркава. Изградња нових и репрезентативних црквених грађевина, чији су ктитори били почев од кнеза Милоша па све до угледних сеоских првака, била је једна од општих карактеристика свестраног полета тек ослобођене Србије. Иако су у време двовлашћа, тј. у периоду када је кнез Милош изванредном спретношћу и лукавством у присуству турских власти обезбеђивао неопходне услове за почетак уметничког стваралаштва, економске и политичке прилике биле веома тешке и судбоносне, ипак је Србија, као област са јасно испољеним амбицијама, била привлачна за многе ствараоце који су живели ван њених граница. Кнез Милош се лично веома трудио да око себе окупи реномиране сликаре и градитеље. У разноврсној и интензивној неимарској делатности многи домаћи и страни мајстори су нашли себе. Мање и рустичније грађевине, чији су ктитори били људи скромнијих материјалних могућности, градили су домаћи мајстори, ослањајући се на традицију и на своја релативно скромна знања. Капиталне и репрезентативне објекте, а међу њима и цркве, градили су неимари који су долазили са стране. Међу

мајсторима тог доба, који су се одликовали изразитом индивидуалношћу, био је Настас Борђевић, који је остао скоро потпуно непознат и на чије се стваралаштво још ни једанпут није указало.

Имајући у виду несумњиве способности овог „протомајстора” и вредност остварења која је оставио за собом, циљ нам је да у овом чланку изнесемо неколико података из његовог живота и рада до којих смо дошли. Без претензија да доносимо коначан суд о овом ствараоцу, јер то је и немогуће због неистражености и неиспитаности низа значајних појединости о његовом животу и делатности, покушаћемо да на овај начин подстакнемо интересовање не само према овој занимљивој личности наше културне прошлости, већ уопште према градитељству Караборђевог и Милошевог времена, оличеног у читавом низу вредних и занимљивих споменика, који до сада нису били предмет систематског научног проучавања.

Подаци о животу и раду Настаса Борђевића су сасвим оскудни. Они који су сачувани, фрагментарног су карактера. Садрже их сећања његових потомака, или се налазе зароњени у архивским документима које треба открити и проучити. Свакако, најубедљивија сведочанства и најјаснији докази о стваралачким способностима овог неимара представљају грађевине до данас очуване, које је он сазидао.

Неколико капиталних података о његовом животу и стваралаштву које су нам подарила жива и оштроумна сећања нашег истакнутог музичара и композитора Светомира Настасијевића из Београда, унука по мајци овог ствараоца, омогућују нам да се у најгрубљим цртама осврнемо на извесне доприносе развоју нашег градитељства које је учинио даровити и истрајни неимар свог времена — Настас Борђевић. Рођен је у Охриду око 1810. године. Потиче из угледне занатлијске породице. Отац му је био познати зограф и кујунџија, по имену Анђелко Борђевић који је живео и умро у Охриду, али није познато да ли је рођен у овом граду или се однекуд у њега доселио. Кујунџијска и иконописна остварења Настасовог оца налазе се сачувана по старим охридским црквама и кућама. Поред сина Настаса, Анђелко је имао још једног потомка по имену Спасоје. И он се истакао градитељском делатношћу. Радио је самостално или у заједници са братом Настасом. Његове неимарске способности су, међутим, биле знатно мање од братовљеве. Анђелкова једина кћи, по имену Михаила, имаће, бесумње, великог утицаја на Настасово напуштање родног места. Она се, наиме, удала за Тасу Лазаревића — Призренца у село Брусницу код Г. Милановца. Таса Лазаре-

вић се бавио грађевинарством и истакао се као градитељ кућа и мањих цркава у милановачком крају. Које године је Настас напустио Охрид, није нам познато. Зна се да се најпре населио у Брусницу. Тешкоће око утврђивања године када је постао „житељ бруснички“ проистичу из чињенице што је, живећи у Охриду где је већ био стекао глас искусног и способног неимара, често долазио у ослобођену Србију ради градитељских послова и поново се враћао у завичај. Као важан административни, трговачки и културни центар Србије пре оснивања Г. Милановца, где су главну реч водили Обреновићи, Брусница је била примамљива и за настањивање и за пословно ангажовање. У једном тренутку у овом селу је живело више чиновника, иконописаца, кујунџија и других занатлија у чијем се кругу убрзо нашао и „дошљак“ Охрићанин.

Упркос свим настојањима нисмо успели да било шта одређеније сазнамо о томе где је Борбевевић добио прве градитељске поуке и где се оспособио за самостални креативни рад. По свему судећи, неимарско образовање могао је стећи у самом Охриду где су се упорно настављале и неговале јаке градитељске традиције из прошлости. Изостаје пак могућност да се нешто прецизније о овоме каже. Све што би се казало, сводило би се у оквире несигурних претпоставки. Колико је година провео у Брусници, тешко је установити, али је несумњиво да је приликом пресељења власти из овог места у новоосновану Деспотовицу (данашњи Г. Милановац) Борбевевић настанио у ново место живљења међу првим Брусничанима. Док је живео у Брусници, већ су биле уочене његове неимарске способности. Не мирна духа, са својствима уметничке природе, умео је да се одмах у релативно тешким, чак и суровим условима при рађању нове српске културе, искаже и потврди као изразита личност, способна да нађе путеве сопственог обележења. У градитељској ренесанси Милошеве Србије овај мајстор је врло брзо нашао свој израз и своје место. То су му омогућиле његове способности које су учили Обреновићи, дајући му капиталне неимарске послове које је он помно и зналачки обављао. На тај начин постао је један од главних „протомајстора“ Обреновићевих задужбина.

Живео је релативно кратко. Умро је 1866. године у Милановцу. На милановачком гробљу налази се његов надгробни споменик на коме је уклесан следећи натпис: „Овде почива Настас Борбевевић, родом из Охрида који цркву направи у овој вароши и који поживе 55 г. а умре 20. ноембра 1866. Овај спомен подиже Марија своје мужу Настасу и сину Димитрију 27 јануара 1879. г. У истој гро-

бници почива Димитрије син Настасов кои поживе 24 г. а умре 12 јулија 1877. г."

Градитељски и пројектантски опус Настаса Борђевића у Србији није ни из далека у целости познат. Истраживања у овом правцу нису извршена. На основу сачуваних података утврђено је, али не и оцењено, његово стваралаштво само делимично. Поуздано се зна, а то је и у епитафу на надгробном споменику забележено, да је пројектовао и градио цркву Св. Тројице у Милановцу, у времену од 1860 до 1862. године. У овом остварењу највише су дошле до изражаја неимарске творачке способности. Конципирана у класицистичком стилу са симболизмом разноврсних архитектонских елемената, грађевина је по лепоти пропорција и по диспозицији у односу на остале савремене објекте (зграда Суда) репрезентативно замишљена и изведена. Ненаметљива, са високим али складним постбарокним звоником на западу и полукружном олтарском апсидом на истоку, црква је са обиљем декоративних елемената на фасадама, уз примену познатих стилских обележја, саздана са несумњивим осећањем ликовности, тако да делује као неко скулптурно остварење у простору. По својој основној канцепцији црква представља оличење оног схватања које је било типично у то време у сакралној архитектури Србије, чији су протагонисти били градитељи школовани у западним културним центрима. У основи је једнобродна, пресвєдена полуобличастим водом, ојачаним луцима које носе пиластри са изванредно лепо профилисаним капителима. Зидана је лепо тесаним каменом пешчаром који има племениту жућкасто—окер фактуру. Фасаде су веома рашчлањене и декоративно обрађене причему су заступљени традиционални елементи, као што су: аркаде, пиластри, конзоле, розете, и др. Црква има троја врата: на западној, северној и јужној страни. Светлост продире кроз осам полукружних засведених прозора, не рачунајући розете.

Градњу цркве започео је кнез Милош, а завршио његов син Михаило, што се види из натписа уклесаног на мермерној плочи постављеној изнад западног портала:

„Изволением бога отца поспјешченијем сина и содјејствием духа свјатаго начасја здати храм сеј во славу и чест пресвјатија и живоначалнија Троици во грађе Гор. Милановцје 1860 љета иждивением благовјернаго государа и књаза србскаго Милоша Обреновича I-го. в памјат и спасение дужи своего брата Милана. Соверши сја при влађении сина его государија и књаза сербскаго Михаила Обреновича III-го 1862 љета". Милош је цркву подигао у спомен свог

старијег полубрата Милана Обреновића, по коме је и Милановац добио своје име. Градњу милановачке цркве и атмосферу тог доба изванредно живо и сугестивно је уметнички транспоновео наш познати и истакнути песник и драматичар Момчило Настасијевић, унук Настасов, у својој прозној поеми „Хроника моје вароши”. За време II светског рата, 1941. године, црква је бомбардована и делимично порушена, али је после рата, на основу постојеће документације, обновљена доследно тако да није изгубила ништа особито од својих првобитних обележја. 1863. године црква је добила иконостас који је радио познати сликар Никола Марковић. Овај иконостас је демонтиран и 1960. постављен нови који је без уметничких вредности. Срећом првобитни иконостас, занимљиво сликарско остварење, је у потпуности сачуван.

Друго познато остварење Настаса Борбевевића јесте стари конак манастира Студенице који је познат под именом Милошев конак. Није утврђена година његове градње. То је монументална грађевина, зидана масивно у романтично-класицистичком стилу причему су дошли до изражаја извесни елементи фолклорне народне архитектуре. Конак није оригинална грађевина и не одликује се упадљивом складношћу пропорција, као што је то случај са црквом у Г. Милановцу.

Које је још грађевине градио и пројектовао овај мајстор остало је непознато. Сигурно је, међутим, да је његова способност обилније коришћена и да је подигао бар још неколико објеката профане и сакралне архитектуре. Испитивања која треба извршити сигурно ће дати нове податке о обиму његове неимарске активности на основу чега ће се моћи потпуније да обелодани његово стваралаштво.

У стручној литератури остало је готово потпуно непознато да се Н. Борбевевић активно бавио конзерваторском делатношћу. Живећи и радећи у време великих обнова нашег средњовековног архитектонског наслеђа, Борбевевић је као способан и талентован мајстор морао наћи своје место и у области конзерваторско-рестаураторске делатности. Ова његова активност није уопште проучена. На основу непотпуних података могли смо да установимо да му је кнез Милош поверио обнову цркве Св. Борба у Враћевшници 1860. године, коју је врло успешно извршио. Познато је, наиме, да је ова црква, која је више пута страдала и пустошена, задужбина великог челника Радича Поступовића. У спомен своје мајке Вишње кнез Милош је предузео опсежнију обнову ове цркве, поверивши је искусном и

истакнутом мајстору. У реализацији овог захвата дошла је до изражаја извесна конзерваторска сензибилност и мајсторов смисао за респектовање изворних обележја првобитне грађевине. Тешко је рећи колико је Борђевић познавао наше средњовековно сакрално градитељство и до које мере су му били познате стилске одлике овог насеља, али је несумњиво да је при обнови Враћевшнице имао у виду карактер грађевине, без обзира што је на западном делу цркве извео извесна преиначења у односу на првобитност грађевине. Треба претпоставити да у извођењу радова на обнови цркве Борђевић није био самосталан с обзиром да је морао поштовати захтеве инвеститора кнеза Милоша који нису морали бити у сагласности са концепцијама и жељама обновитеља.

Други подухват обнављања овај неимар је извео у Савинцу код Г. Милановца. Овдашњу цркву, посвећену св. Сави, Борђевић је обновио 1860. године. Првобитна црква је била подигнута 1819. што се види из следећег натписа: „Во Христа бога благовјерниј књаз србскиј Милош Обреновић I-виј подиже храм овај године 1819 а обнови га године 1860 за покој душе свое блаженопочивше супруге благовјерне књагиње србске Љубице“. Црква је радикално обновљена, тако да је добила сасвим другачији изглед у односу на првобитни.

У периоду од 1850. па до Борђевићеве смрти обновљено је више манастира и цркава у Србији. Према резултатима истраживања др Стевана Томића објављеним у чланку „Заштита споменика културе у Србији 1828 — 1853“. — Зборник заштите споменика културе, 1957, 1-19, године 1851. извођени су опсежнији радови на обнови манастира Ваведење и Срећење у Овчарско-кабларској клисури, затим на манастиру Каленићу, Љубостињи и др. Наредне године обављени су радови на обнови манастира Благовештење под Кабларом. Основано је претпоставити да је неку од ових обнова извео Настас Борђевић, угледни и искусни мајстор. У првом реду то би се могло односити на неки од манастира у Овчарско-кабларској клисури. Међутим, не располажемо потребним подацима да би се ова претпоставка потврдила. Намеће се потреба да се ова врста Борђевићеве делатности детаљније испита, чиме би се потпуно осветлио пионирски конзерваторско-рестаураторски рад овог проток мајстора који је, несумњиво, био и обиман и значајан.

Наглашено је већ да је његов брат Спасоје, с којим је присно сарађивао у извесним грађевинским подухватима, био такође познати мајстор градитељ, али се његова делатност није одликовала стваралачким обележјима. Он је саградио већи број приватних

зграда и мањих објеката у Г. Милановцу, Чачку и Крагујевцу и то углавном после Настасове смрти. Једна од сачуваних и лепих Спасојевих зграда јесте стара кућа у Г. Милановцу, у Улици Танаска Рајића.

С обзиром на своје креативне способности, Настас Борбевећ је, како каже један биограф Момчила Настасијевића, „прави родоначелник уметничке куће Настасијевића у Г. Милановцу“. По њему је ова угледна породица и узела презиме. Никола Настасијевић, отац Момчила — песника, Живорада — академског сликара, Светомира — композитора и Славомира — књижевника, био је, такође, иста-кнуту грађевинар који је наставио неимарски пут свог ујака Настаса. Задојен љубављу за ову врсту делатности и изванредно оспособљен код свог ујака, који га је и усинио, Никола Настасијевић је, поред више приватних и јавних зграда у Србији, пројектовао и из-радио цркве у Јагодини, Трстенику и Бресници код Чачка. Истакао се и као рестауратор цркве Св. Богородице, у Чачку задужбине жупана Страцимира, брата Стевана Немање.

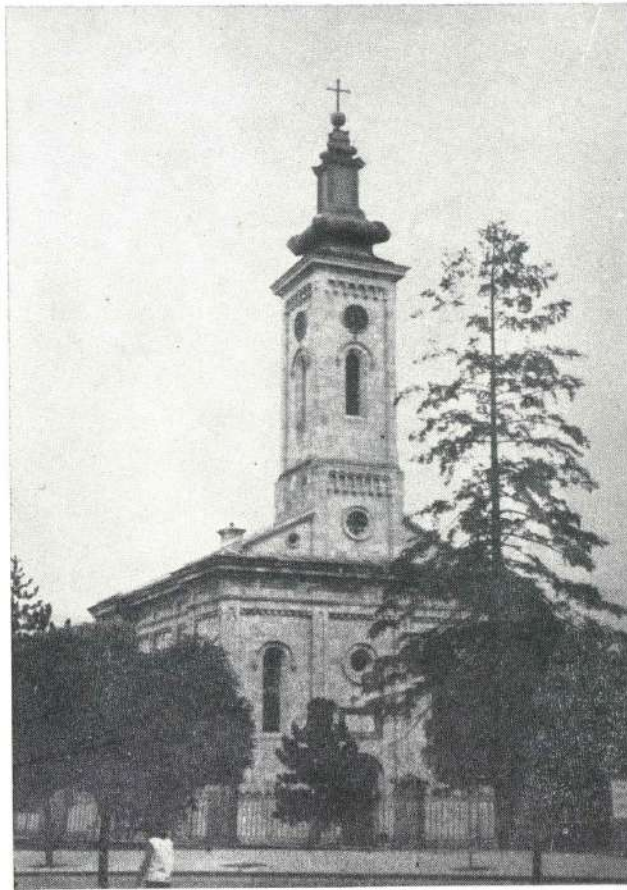
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Летопис цркве св. Троице у Г. Милановцу;
 Сећања Светомира Настасијевића, композитора из Београда;
 Момчила Настасијевић, Хроника моје вароши, Београд 1939.;
 Др Стеван Томић, Заштита споменика културе у Србији 1828—1853, Зборник за заштиту споменика културе, Београд 1957, VIII, 1—19;
 Isti, Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji, Београд 1958.;
 Др Бранко Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац, Чачак 1968.;
 Др Миодраг Коларић, Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. године, Зборник Музеја првог српског устанка, I, Београд 1959.;
 Исти: Класицизам код Срба, Београд МСМXLVI, св. 2.;
 Р. Станић, Настас Борбевећ — неимар кнез Милошевих задужбина, „Таковске новине“;
 Исти: Савинац, задужбина Обреновића, Наша прошлост, Краљево 1967, 1 и 2, 78—88.;
 Исти: Сликарска делатност Николе Марковића у околини Чачка, „Чачански глас“, бр. 4 од 24. I 1969., стр. 4.;
 Исти: Настас Борбевећ, Октобар, Краљево, фебруар—март 1970, 20.

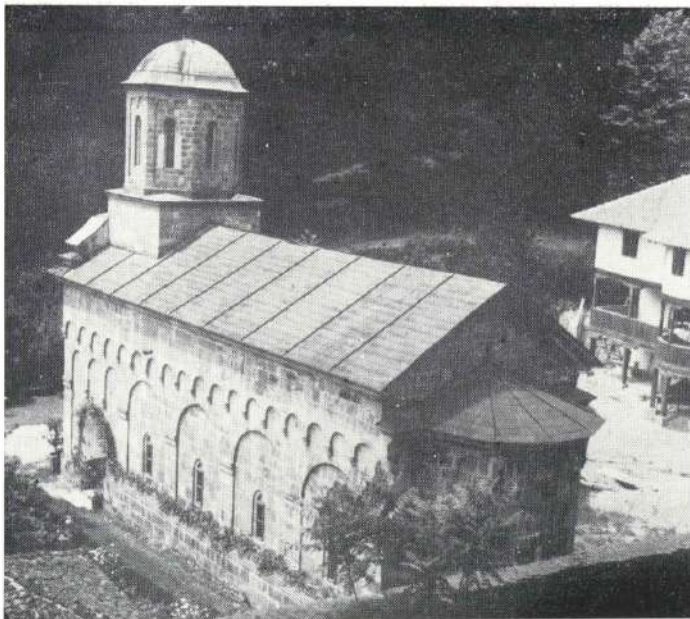
NASTAS ĐORĐEVIĆ — UN CONSTRUCTEUR DU XIX SIÈCLE PEU CONNU

Parmi les constructeurs qui ont vécu et travaillé en Serbie du temps de Prince Miloš et du Prince Mihailo Obrenović, Nastas Đorđević se distingue. L'oeuvre de ce bâtisseur a pourtant été insuffisamment étudiée. Nous voulions par cet article attirer l'attention sur lui et sur certaines de ses réalisations. Il est né à Okhrid en 1810. Il a probablement acquis ses connaissances de constructeur à Okhrid. De sa ville natale il est d'abord venu à Brusnica et ensuite à Gornji Milanovac, où il est resté jusqu'à la fin de ses jours. Dans son oeuvre l'église de la Ste Trinité à Gornji Milanovac occupe une place à part. Il l'a projeté et réalisé entre 1860 et 1862. Dans l'ensemble du monastère Studenica se distingue la maison des moines — couvent connue sous le nom de Masion de Miloš, dont les plans et la réhabilitation sont dûs à Nastas Đorđević. Il s'est distingué aussi en tant que maître conservateur de vieilles églises. En 1860 il a exécuté des travaux de conservation dans l'église St. Georges à Vračevšnica et la restauration de l'église St. Sava à Sarani près de Gornji Milanovac. Lors de l'élaboration des plans et de la construction des églises et autres constructions Đorđević adoptait une symbiose des éléments classiques et romantiques en leur donnant un cachet personnel. Il est mort en 1866, à Gornji Milanovac.

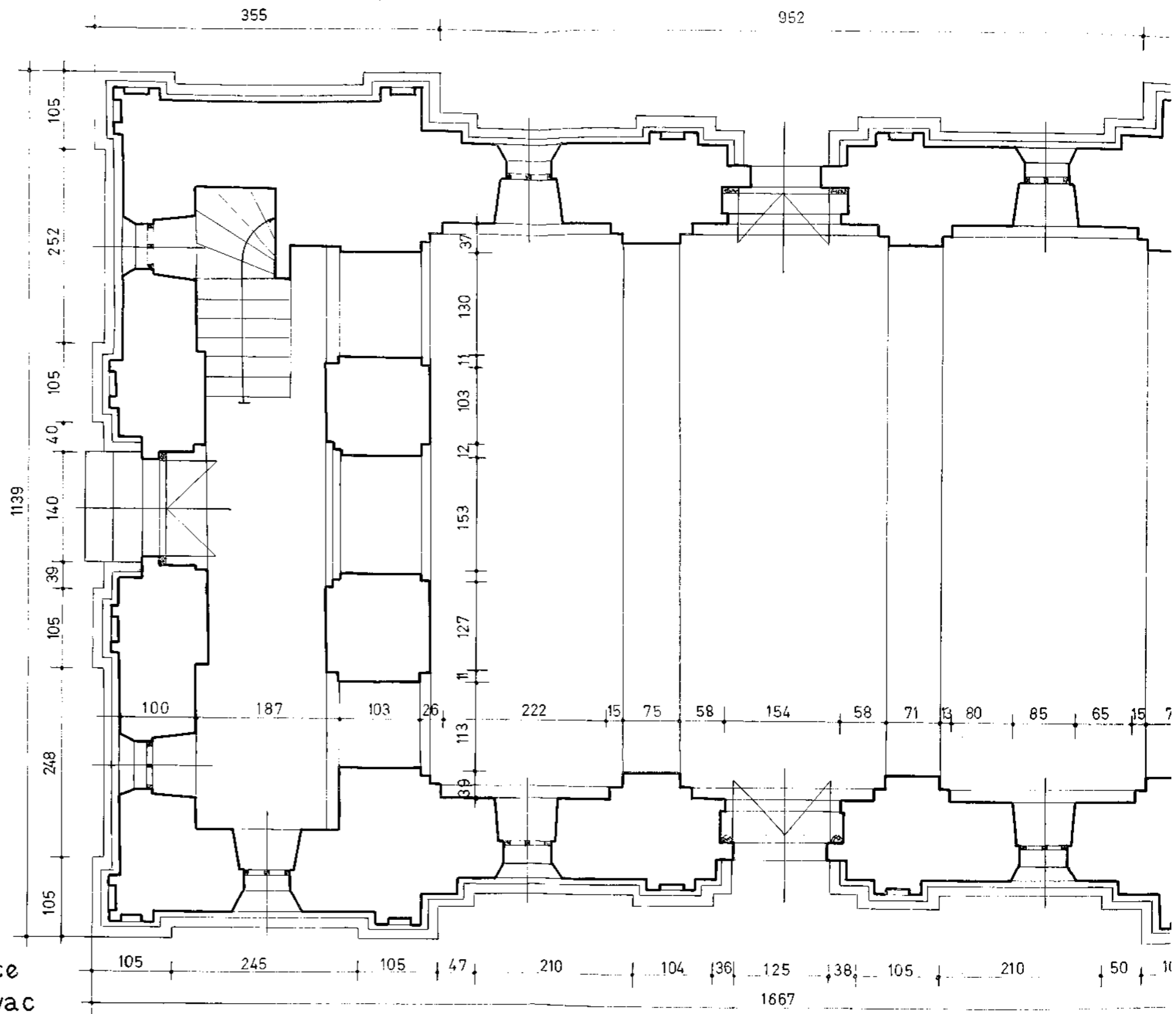
Radomir Stanić

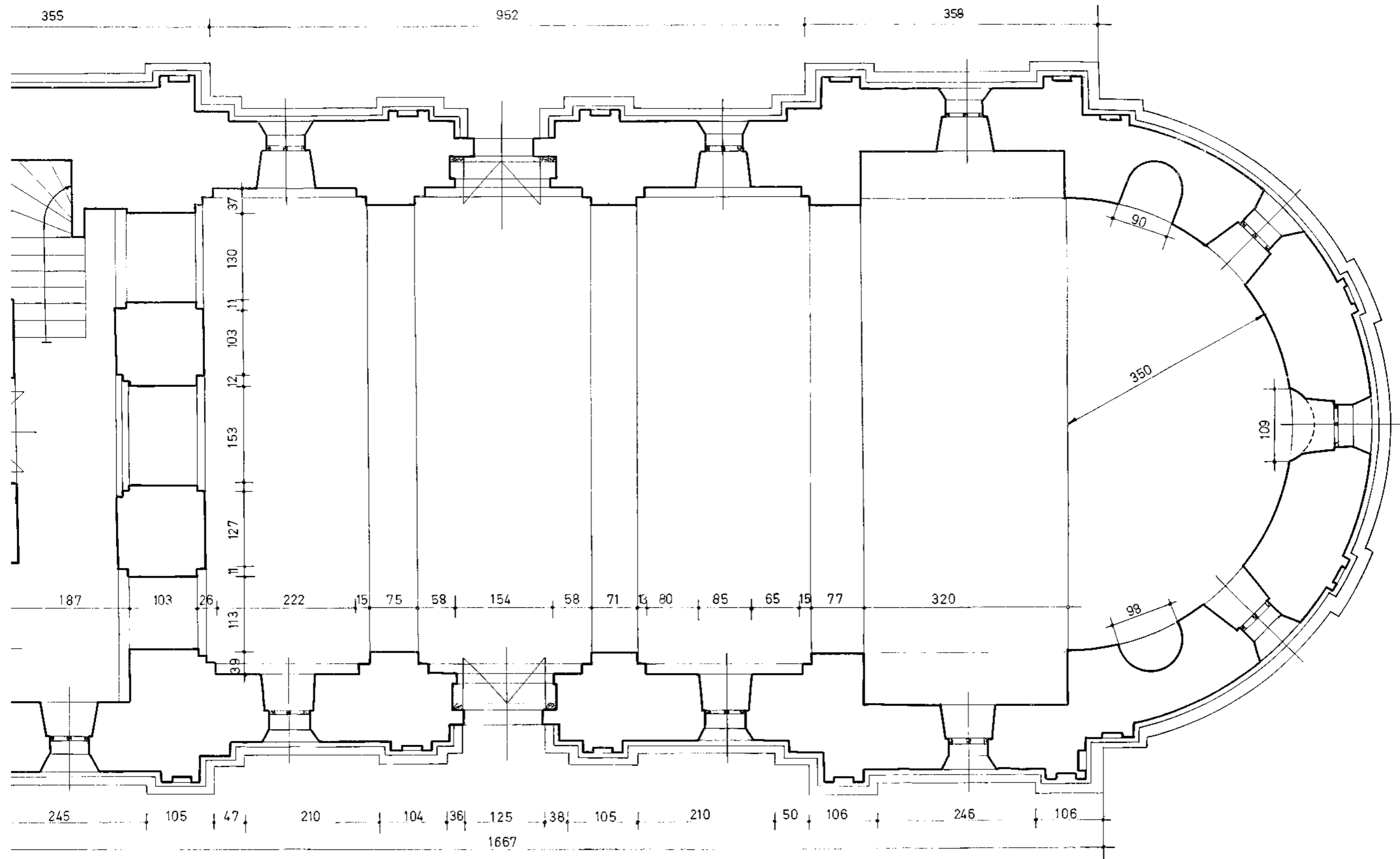
1. Црква св. Тројице у Г. Милановцу, изглед са северозапада

2. — Црква св. Борџа у Врашевници, изглед са југоистока

Crkva sv Trojice
 Gornji Milanovac
 osnova 1:50

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

ЗАПИСИ О БОЛЕСТИМА

„Мене скоси јако бољка клета”

Разноврсни записи на сеоским надгробним споменицима западне Србије осветљавају готово све области сеоског народног живота и друштвене прилике кроз које је прошло српско село за последњих сто година. Из њих се сагледа историја свих наших ратова, економско-социјални профил нашег села и природа колективне руралне психологије. На својим „каменим књигама” сељак је оставио сведочанство о свом чојству и јунаштву, о својој патријархалној етици и животној филозофији, о свом амбивалентном односу према богу и загробном животу. Проговорио је на њима о буктавом родољубљу, о сукобима политичких странака, о страдању од злих хајдука и несрећних удеса. Оставио је траг о својој неписмености и полуписмености, о хвали газда и скромности сиромаша, о појави првих сеоских бака, о односу између чланова породице итд.

Једна од врло интересантних области о којој говоре надгробна слова — су болести од којих су сеоски житељи боловали и умирали. Записи о болестима, којих највише има у селима чачанског краја, одводе нас у времена кад се неуки земљоделац бранио од насртаја многих смртоносних болештина не само лековима и „опасивањем” него и бајањем, гашењем угљевља и молитвом. На споменике нису уписивани само називи болести већ и народни лекари, трагање за лековима, процеси боловања и начини умирања. Ови врло занимљиви записи осветљавају историју болести нашег села и дају анамнезу здравственог стања наших предака, те зато заслужују посебан научни студиј, који би нарочито требао да заинтересује медицинске стручњаке. Овде ће бити речи, углавном, о најкарактеристичнијим записима о

неким „клетим бољкама“, некада страшним и непреболним, а сада ишчезлим или по живот безопасним.

У времена кад правих лекара није било ни у градовима, сеоске болеснике лечили су сеоски „доктори“ — ретки пољоделци који су у рођеном интуацијом постављали дијагнозу и предузимали терапију. Биљни лекови, прављени у чанку или ћаси, стављани су на клету бољке и болове утољавали. Ти људи називани су у народу лекари, доктори, хирурзи. На споменицима сељака-доктора уписиване су њихове необичне способности, које су се покаткада преносиле са оца на сина. Милаан Милекић из Доње Крварице био је „извештен својим знањем за разно лечење и помоћ од болести (и) доста је света помогао“.* И Миланов отац „био е лекар и доста народа излечио“. На споменику чувеног „марвеног лекара“ Добросава Ђаловића из Зеока, који је обичним калемарским ножем извршио успешну операцију свога унучета, пише да је био „надалеко чувени доктор и хирург“. Карактеристичан је епитаф „ортопеду“ Милошу Раковићу из Милићева Села. Преломљене руке и ноге је намештао и оне су под његовим надзором зарастале. „Покојни Милош као изкусни народни лекар бије је чувен у целој Србији јер је многе невољнике на ноге подигао а многим рукама способним за рад учинио“.

Пољоделци су покаткад умиралли лаком смрћу, без боловања. То су случајеви кад сељак изненада занемогне и „изумре напрасно“ на њиви, у воћњаку, на путу, услед срчане „капље“ или нечег другог. На извесним споменицима забележене су такве смрти. Један епитаф каже да се домаћин Гаврило Ивановић из Гуче „престави радећи у својој башчи без боловања. Седе и исти час умрије“, а други да се Спасоје Петровић из Дљина „престави... на лијеп дан Свети Јован, са гостима пошто руча и са њима се поздрави“. Понекад су се покојници хвалили да су били здрави као дрен, да их болест никад није нападала, те да су умрли презрели, од дубоке старости, као дотрајали храстови. Мијаило Томашевић из Бељине, који је умро у 85. години, сам је себи, за живота, на споменик уписао: „За свог века нисам пио докторског лека, није ме доктор прегледао“. Горштакчи здрав, пркосио је болести и лекарима.

Некад се умирало овако, на ногама, кад лекари и лекови нису били потребни, а некад се тешко и дуго боловало па се лек свуда тражио. Куда све родбина болесника, или сами болесници, не идоше да спас од смртне бољке нађу. Али лека нигде није било. Ни у апотеци, ни код травара, ни код гатара. Епитафи то наглашавају. Родитељи и „остала задруга, који су прошли доста света, не нађоше Арсу лијека“,

а газда, члан Светоандрејске скупштине, „у Беч иде да се лечи“, али без успеха. Једна супруга, такође, умре, јер „не може се њојзи наћи лека“.

Насупрот лаким смртима, без боловања, забележене су и смрти после дугогодишњег боловања од тешке болести. Та тешка болест била је свака смртоносна и дуга болест, али се под њом најчешће подразумева туберкулоза, коју епитафи ретко кад помињу изричито, већ изразима „бољка клета“ и „неизлечива бољка“. Епитафи као што су: „Мене скоси јако бољка клета“ и „Дугогодишња служба, уморачки и неуморни рад донели су му неизлечиму бољку“ — јасно говоре да се ради о „сувој“ болести која је постепено и дуготрајно, уз кашаљ, исцрпљивала организам. Ова заразна болест крила се од комшија, па се и на споменицима избегавало њено право име. Ипак, постоје записи који именују ову болест народним изразом јектика. „Подлегао је неизлечивој болести јектици од које је умро“ — пише на споменику једног механције. „У дугогодишњем боловању од јектике престави се“ — забележено је на споменику другог механције. А од ове кашљиве болести најчешће су умирали млади кафански људи, шегрти, калфе и трговчићи — они који су са чистих планинских висова сишли у прљаве паланачке сокаке.

Осим јектике помињу се и остале инфективне болести. Нарочито епидемичне. На споменицима се може прочитати да се умирало од богиња, грипа, шарлаха, тифуса, колере, дифтерије, дизентерије, итд. По овим записима може се тачно одредити време кад је која епидемија појединим крајевима харала.

Да неко умре од куге нађен је само један запис, јер је ова страшна чума престала да жање пре него што су први каменови мртвима почели да се подижу. Тај запис се односи на 1815. годину, када се у Чачку и око њега умирало од „црне смрти“. Забележен је на споменику Јанка Трифуновића, оца драгачевског капетана Максима Амице („умре од куге 1815. год.“).

И богиње се поретко помињу. Средином 19. века оне харају целом Европом. Попеше се тада и уз Каблар и у Рошцима уморише једног младог немара дунђерског. „Богиње живот узеше му и велију жалост причинише родитељима его“. И на споменицима из осамдесетих година јављају се епитафи са поменом богиња.

Нешто чешће се може наћи да некога покоси „страшна болест грип“. Посебно је ова болест по својој токсичности била страшна 1918. године. То је тзв. шпански грип, који се на споменицима помиње и под именом грознице. Војник који је дошао на одсуство „умре код

куће од шпанске грознице 1918. г." Но, грип је усмрћавао и пре и после те године. На споменику осамнаестогодишње девојке из Трбушана урезано је: „Овде почива Рамила, кћи Илије Колака, девојка од 18 година. Умре од болести грип 19. марта 1924. године."

Тифус је такође помињан као узрок смрти. Нарочито се од њега умирало за време првог светског рата. Био је то пегавац који је Србијом беснео у току зиме 1914-1915, када је од њега помрло око 150.000 људи. Неке породице се потпуно затреше под најездом ове морије. На извесним споменицима је урезано да готово сви чланови породице „изумреше од тифуза 1915. год." На споменику једног младића из Горње Добриње наводи се да је аустријска војска унела у Србију тифус. „А препадом аустријске војске у Србију 1914. г. унесе тифус и он би жртва." Војници су такође страдали. Један војник „умре од тифуза у болници ужичкој у Крчагову", а други, тобџија, ратујући на Шапцу, паде „усред љутог боја", али „не од зрна и гранате клете, већ тифуза болести проклете".

Колера је у неколико валова захватала Србију у 19. веку, али њеног помена на споменицима из тог века нема. Последњи пут се појавила у балканским ратовима. Свом жестином избија у брегалничкој бици и односи 5.000 војника. И на споменицима војника из „бугарског" рата нађе се понеки помен ове болести. Добросав Ивановић из Адрана „подлеже тешкој болести колери и умре у својој 31. години 18. јула у 1913. години у селу Псачи", а Самаилац Миливоје Минић „учествова у рат бугарски (и) по свршеном рату пође кући и у путу се на Ристовцу разболи од заразне болести колере и умро је. 1913. г."

Од осталих инфективних болести помињу се шарлах, дифтерија и дизентерија. Седамнаестогодишња девица из Врана „умрла (је) 24. новембра 1914. год. од опаког шарлаха ком не беше лекара". Дифтерија се помиње као гушобоља или болест грла. „После кратког боловања умре од гушобоље у Чачку 23. августа 1878. год." — пише на споменику „лијонира стајаће војске". За дизентерију се употребљава народни израз срдобоља. На неколико споменика је уписано да неко умре од „срдобоље".

Нађени су и примери, изузетно ретки, да се умирало од епилепсије, запаљења мозга, реуме и рака. Нарочито је занимљив епитаф који каже да је писар лишанске општине Тимотије Врагоњић умро од падавице. „А умре од падајуће болести у канцелари истој 2. јула 1881. год. А остави перо и артију са којом се свагда радо занимаше." Младић из Дајића „умре од запаљења мозга", а чаругџија из Вучковице „од раматизме после дугог боловања". У последње време, са уче-

сталошћу смрти од рака, појави се понеки епитаф о овој опакој болести. На споменику младог Бранка Мајсторовића, у Жаочанима, уписано је:

„Младост ми је увенула
од болести љутог рака.
Одвојик се од јединог брата.“

Осим ових сасвим кратких записа о врстама болести које су у смрт људе одводиле, постоје и врло тужни, прилично дуги записи који описују боловање болесника, нарочито ако је боловао дуже. Ти се записи састоје од око десетак стихова, а описују првенствено психичко стање болесника у очекивању смрти. Дирљив је епитаф младићу Радомиру коме се, у освитку пролећа, смрт прикрадаше. Он не дочека време пролећних цветова — а то је једино што је, претешко болан, још желео. Умре почетком марта, у време првог топљења снега. Лета 1892.

„Снег се топи и изниче цвеће,
радују се људи према љету.
Али мене оздрављења нема,
мој се живот вечном гробу спрема.
Од болова изнемогле очи,
нити нога с кревета да крочи.
Само још се молим вишњем Богу
до пролећа да живети могу.
Да бар цвећем окићена гроба
кад умирем у млађано доба.“

Наводимо текст још једног епитафа овакве врсте из најновијег периода. Урезан је на споменик Драгољуба Танасијевића, момка из Заблаћа, коме се, због тешко болних плућа, „млади живот саломно.“

„Ову песму нека сви запамте
Како моја болна плућа пате.
Ја сам тешку болест оболио,
мој се млади живот саломно.
Сада видим последњи су часи,
млади живот хоће да с угаси.
Дивно ли је моје родно село
у коме сам живот започео.
Болница је моја нова кућа,
у њој лечим своја болна плућа.
Тешки јади, болести проклета,
што ме гониш са овога света?“

Кад помислим на моје другове,
онда теже подносим болове."

Тако су на сеоским гробљима уписани и сеоски лекари, и процеси боловања, и готово све болести од којих нису могли да спасу ни градски лекари ни сеоски травари. Природно је да нису баш све болештине увек саопштаване. Да су каменоресци неким случајем загледали у књиге умрлих које су водили сеоски попови, сазнали бисмо за још неке болести и разлоге још многих смрти. Јер попови записа-ше да неки земљодели умреше од сипње, пришта, килавости, ницине, коњштака, грчева у стомаку, краста... Тијањски парох, прота Добро, забележи да умре дечак „од врућице“, да неста жена „шлогирана одавно“, да сконча супруга „с ума сишла-полудила“, да старац ишчиље „природном смрћу“, да девојчица умре „недонешена“.

* Сви епитафи су у изворном облику, само је интерпункција савремена.

INSCRIPTIONS SUR DES MALADIES

Les stèles mortuaires en Serbie Occidentale comportent de très intéressantes inscriptions parlant des maladies dont les paysans ont été malades et dont ils sont morts. De nombreuses inscriptions indiquent quelles ont été les maladies qui ont depuis 150 ans attaqué la vie de l'homme de la campagne et éclairent l'histoire des maladies de notre campagne et l'anamnèse de l'état de santé de nos ancêtres.

Les monuments indiquent de nombreuses maladies depuis la peste jusqu'au cancer. La tuberculose est surtout très fréquente, sous le nom «maladie de poitrine», ainsi que des maladies infectieuses surtout épidémiques: typhoïde, grippe, choléra, scarlatine et diphtérie. Ces monuments permettent de situer dans le temps les épidémies. Les inscriptions sur les morts sans maladie sont également intéressantes, le paysan y est mort «subitement», de «shos».

En plus des inscriptions sur les genres de maladies il y en a également décrivant l'état psychique des malades dans l'attente de la mort. Elles comportent d'habitude une dizaine de vers.

Certaines inscriptions parlent de rares paysans qui ont su, à l'époque où il n'y avait pas de vrais médecins, donner le diagnostic et soigner. Les inscriptions les nomment médecins, docteurs ou chirurgiens.

Radojko Nikolić

РАТКО ВЛАСТЕЛИЦА

О ПРВОМ СПОРАЗУМУ ИЗМЕЂУ ПАРТИЗАНА И ЧЕТНИКА

Одмах после априлског рата 1941. године, један број бивших официра југословенске војске нашао се у шуми, говорећи, да они не признају капитулацију. Немачке окупационе власти су у другој половини маја издале и писмени проглас о строгом кажњавању сваког одметништва, тј. четништва. Током маја било је преузимање у поновну службу свих цивилних лица. То преузимање вршиле су директно немачке власти. Од тог преузимања били су изузети само активни официри бивше југословенске војске, који нису допали у заробљеништво. Половином јуна дошла је наредба да се јаве немачким командама сви бивши активни и резервни официри и то до првог јула. Они официри који су се јавили, узели потврду, ти су и могли да приме плату за јул. На тај начин дошло је у редовима тих официра до подвајања. Једни су се јавили, узели потврду и почели да примају заостале припадљности иако су били без икаквог посла, а други су остали у шуми. Говорило се да ће ови други, тј. ови из шуме, с обзиром на насталу ситуацију, подићи и устанак на дан националног празника 28. јуна 1941. год. Ова група бивших официра, који су остали у шуми, изгледа ми да су најмногобројнији били баш у нашој околини и то на територији бившег чачанског округа.

Пошто је десетог јула 1941. године формиран у Стјенику Чачански партизански одред, то се пред штаб одреда поставило као прво питање однос према овим официрима. Један од тих официра, да ли самоиницијативно или пак у споразуму са другима, присуствовао је и састанку под буквом у Стјенику 10. јула. Он је неколико пута узимао реч, изјављујући да ће се борити против Немаца до по-

следњег даха, али и за краља и владу у Лондону.¹ Исто тако, одмах по оснивању Одрета, тј. 11. јуна 1941. год. одржан је већи збор на тремећи села Жежевица, Липница и Рајца на месту тзв. „између путева“. Збор је био доста добро припремљен за та три села и почео је увече око 20 часова. Први је говорио Бата Јанковић, затим Моле Радосављевић и ја. Главна тема разговора је обавештење о формирању Одрета и позиву да се ти људи помажу како у људству тако и у материјалном погледу. Током те дискусије узео је реч и један наредник бивше југословенске војске.² Изјавио је да је он већ приступио одредима бивше југословенске војске у отаџбини, којима командује један бивши генералштабни пуковник. „Ја хоћу да се борим против Немаца, мени је данас место у борби, јер сам активно војно лице и од тога живим. Молим да ми се објасни какав је однос између групе која је јуче формирана у Стјенику и ове групе којој ја већ припадам“ закључио је овај подофицир. На то је први одговорио Моле, који је рекао да ти официри не раде, већ добрим делом седе. „Слободно ти друже, питај их зашто седе и шта чекају. Ми позивамо све људе у борбу, па смо зато и формирали Одред“, закључио је Моле. Потом је опет узео реч Бата. Изјавио је да зна за ту групу официра, али с обзиром на њихово држање у априлу, мало је вероватноће да ће се они борити. Код народа је настало прилично комешање. Неколико сељака је говорило да у борбу за ослобођење морамо ићи сви заједнички, без обзира на партије, јер ово је земља свих нас и сви ћемо у њој живети. Закључак збора, који је завршио рад после 22 часа, јесте да се тражи споразум и да обе групе иду заједнички у борбу против непријатеља.

Тих дана, на терену овога краја, налазио се и Милан Мијалковић Чича, члан Главног штаба Србије. Он се непрекидно налазио у послу и то било да конферише са командирима новоформираних чета, било са Штабом одрета, било са појединим партијским радницима на терену, са другим људима овог краја, или са куририма из разних места. Преостало време „Чича“ је знао да узме мотику и да цео дан копа, нпр., у винограду. Све ово конферисање, као и други састанци, одржавало се у мојој кући у селу Липници (то је горњи крај до Рајца). Кућа је, како је то изјавио Ратко Митровић, конфискована још 23. јуна 1941. год. за „потребе народа“.

У том врло интензивном политичком раду на терену, у прикупљању војничке одеће и оружја за борце Одрета и у непрекидном придолажењу нових људи за Одред, дошло је питање споразума са четницима Драже Михаиловића. Чија је то била прва и конкретна ини-

цијатива, мени ни тада као ни данас није познато. Знам само то да је 20. јула 1941. год. рано, око седам часова, дошао мојој кући, тј. у „реквирману кућу“ Ратко Митровић. Био сам на доручку са Чичом, сестром Миленом и неколико њених другарица који су те ноћи и приспели. Ратко, као и увек ведар, са пуно шале и хумора, поче да се распитује о нашем апетиту и о нашем раду. Све су хвале биле упућене Чичи који је у копању први у врсти.

После доручка Чича и Ратко су се повукли у мању собу и настало је дуже конферисање међу њима. Ја сам отишао својим послом у Слатину и вратио сам се око 13 часова. При повратку приметио сам доста нових људи, које добрим делом нисам познавао. Од познатих били су, Моле, Бата Јанковић, Мица Вучетић из Трнавe и други. Пошто сам на брзу руку ручао, сестра Милена ме позва, сиђосмо 70—80 м. испод куће у воћњак, седосмо под једну шљиву и отпоче разговор: „Ратко Митровић, који је као што знаш, стигао јутрос имао је јуче састанак са једним официром из Штаба четника Драже Михаиловића. Споразумели су се да сутра почну преговори о закључивању споразума и то у селу Губеревцима у штали неког сељака Бендића. Штаб одреда је такоређи цело пре подне дискутовао ко да иде на те преговоре. Пошто је Ратко изјавио да му је тај официр, у име његовог штаба изјавио, да ће се преговори водити само у том случају, ако на исте дође познато лице из овог краја. Значи Чича отпада и ако би најприродније било да он иде на такве разговоре. Ратко исто тако не жели да иде и ту има доста оправданих разлога. Ти нешто познајеш Драгачево и људе у њему, био си бар неколико дана учитељ у том срезу, пре неки дан Штаб те је послао да водиш разговоре са Средојом Бркићем итд. Прими се ове дужности, а „Чича“ ће ти данас по подне дати детаљне инструкције о вођењу преговора.

Мене је пре свега мало изненадио овај задатак. Прво, ја сам мислио да то буде група од бар три лица и то: командант, политички комесар и „Чича“. Касније сам сазнао да је Штаб одреда по мало сумњао да то није вешта клопка. Ја у то онда нисам ни сумњао.

Цело то после подне Чича ми је давао директиве о вођењу преговора и о евентуалном потписивању споразума. Истина је да је први и основни задатак да се што боље упозна та група, да се види да ли је то организована група, под чијом су командом, који су то људи, па ако се увиди да су они стварни представници бивше југословенске владе тј. бивше југословенске војске у отаџбини, онда са њима и потписати споразум. У случају ако је то нека банда жандарма или пљачкаша који су сами себе прогласили за легалну бившу

југословенску војску, онда што пре се извући од истих без икаквих разговора. „На теби је да увидиш и да препознаш ко су ти људи и да ли има смисла што са њима разговарати и потписивати”. Ти си из овог краја, гласао си 1938. године на новембарским изборима демократе, уз то резервни си официр бивше југословенске војске, више пута си био на вежбама и ти ћеш ипак најбоље проценити те људе. Никакво друго обавештење о Одреду не пружај, изузев о команданту и политичком комесару Одреда, који су познати. За нас партизане је битно да имамо сарадњу са борбеним и поштеним људима из овог табора и то поготову сарадњу на терену о разноврсним питањима, а касинје сарадњу у војном погледу, како у мањим тако и у већим акцијама. Имај у виду данашњу сарадњу и споразуме који су створени између СССР и Енглеске са САД. Ја сам са Штабом одреда готово цело пре подне дискутовао кога бисмо могли да пошаљемо на те преговоре. На крају смо се сложили да то будеш ти, као што ти је сестра и саопштила. Види, процени људе, ми у том погледу немамо искуства, па на основу свега тога потписуј споразум. Битно је да одред мора да расте и да не долази у обзир да се он расформира или да се пак потчини некој другој команди. О свему овоме размисли па са овлашћењем, које ће бити потписано од команданта и политичког комесара Одреда, поћи сутра што раније на место које ти је друг Ратко Митровић означио. Ја ти у том нашем првом значајнијем послу желим, желим најбољи успех, закључно је Чича”.

Ја сам после тога дуго о свему томе размишљао. Основно је било ко су ти људи и са којом намером се иде у оваквим стварима. Искуства није било, ја сам само за неке људе овог краја, и то активне официре, чуо да су отишли у Штаб Драже Михаиловића на Равној Гори. Ако будем срео те људе, онда ћу лако и прибрано разговарати, а ако будем наишао на потпуно непознате људе, уз то глупе и без икакве политичке оријентације, онда сам дошао „мечки на рупу”. Но код мене је ипак преовладало ово прво, зато сам се припремио и легао да спавам, да бих што раније устао.

Устао сам рано сутрадан, и добио прописно откуцано овлашћење, потписано од Ратка Митровића и Мола. Печат је био прилично груб, јер је претходног дана био израђен. У задњем џепу од панталона био ми је револвер, који је торба покривала, а у предњим џеповима по једна бомба.

Одмах при преласку реке свратио сам до куће мог рођака Мика, кога сам претходно вече обавестио да ће моћи у Драгачево.

Он ме је већ чекао и продужили смо пут Губереваца. Дан је био врло пријатан. Уз пут сам Мику рекао где и ради чега идемо и да је он у овом случају мој пратилац. То је био млад човек од 20 година, оженио се пре неколико месеци. Дечачки ми је причао о свом момачком животу.³ Када смо прешли планину Јелицу и стигли у Драгачево, прво смо свратили код његовог рођеног стрица Лека.⁴ Он нас је најлепше дочекао, поготову мене јер сам ја тог дана био први пут код његове куће, а за њега и последњи пут. Упитао сам га где се у Губеревцима налазе Бендићи и који међу њима има велику шталу са великим тремом. Леко се одмах сетио и рекао ми је да ту долазе неки официри, који су у вези са Енглеском. Рекао сам му да бих желео да нађем неког од тих официра, са којима сам био заједно у војсци, јер су ми остале неке ствари код њих. Пристао је да ме одведе. Уз пут Леко се распитивао шта ово би и шта ће још бити.

По доласку на дотично место, на удаљености 500—600 м. појавили су се иза жбуна један поднаредник и један војник. Први је упитао да ли смо ми партизански делегати. После потврде позвао нас је да пођемо са њим. Тада сам се са Леком поздравио и рекао му да ћу пред вече опет код њега.

Наилази најважнији тренутак. Поднаредник ништа не говори изузев што ми рече да већ читав сат чека делегата партизана. Мери ме од главе до пете. Мени су ови људи добро познати, зато се не упуштам ни у какав разговор. На неколико стотина метара спазио сам шталу и тај трем.

Кад сам ступио под трем, пред собом сам видео већу групу официра, око 20, разних родова и разних чинова од потпоручника до мајора. Први је испред мене ступио Урош Катанић у униформи артиљеријског капетана друге класе. Он се са мном срдечно поздравио, изљубили смо се, јер смо били у родбинском пријатељству, а уз то заједно смо били четири године у једном одељењу у гимназији у Чачку. Исто тако срдечно сам се поздравио и са поручником Музикравићем, јер је и он био у том одељењу у гимназији. Нешто млађи од нас, али сам га познавао из Чачка, био је и поручник Предраг Раковић, са којим сам се такође поздравио као познаником.

Мога пратиоца Мика одмах је одвео онај поднаредник, тако да он није ни ступао у контакт са официрима, само их је видео. Мене су сад Катанић и Музикравић посадили у чело велике трпезе и представили ме мајору, који је био озбиљан, врло достојанствен и у чину генералштабног мајора. При представљању мајору као и осталим официрима, Катанић је изнео готово целу моју биографију од

гимназије, учитељске школе до факултета, као и војну каријеру са чином. Мени је сад било потпуно јасно у ком сам друштву, па, ради, тога, у оно време осећао сам се сасвим слободно.

Дали су ми место у челу трпезе и то поред мајора, који ме је својски премеравао. Одмах је поставио питање зашто нисам у униформи. Одговорио сам да је у ово време непрактично ићи у униформи, а уз то немам је, јер за време априлских догађаја остала у Куманову. Испричао сам и како се то догодило.

Одмах после тога поставио сам питање да ли су они група бивше југословенске војске у отаџбини која је тражила преговоре са партизанима. Јавио се један официр који је рекао да је он разговарао са Ратком Митровићем и по одобрењу нашег Штаба споразумели смо се о овом састанку. У том моменту ја сам извадио своје овлашћење, показао га свима и предао мајору поред себе.

После измене пуномоћја, почели су разговори. У тим првим и општим разговорима, са њихове стране, узело је учешћа више присутних, што је мене мало изненадило. Прво сам, у једном ширем приказу, служећи се и белешкама које сам скицирао са Чичом, изложио општу ситуацију у свету. Нагласио сам да се готово читав свет поделио на два табора. Један је табор напредних, прогресивних, и демократских снага, на чијем су челу СССР, Енглеска и САД. У супротном табору су назадне, реакционарне и фашистичке силе на чијем челу стоји Хитлерова Немачка, Мусолинијева Италија, Јапан и друге сличне снаге. Оба ова табора располажу огромним бројем војника, имају развијену војну индустрију и модерно су наоружани. Свима нама треба да буде јасно да ће овај рат бити немилосрдан, па као такав он ће прогутати милионе и милионе жртава. Хитлерова Немачка биће стуб те борбе. Војници те земље су фанатизовани у тобожњем стварању новог поретка, јер они сматрају да су њихово друштвено уређење и њихова партија најсавременији у свету, а то је огромна заблуда. Ми смо их нешто мало упознали у кратким априлском рату, а поготову ми из бившег 58. пешадијског пука. Хитлерова Немачка данас прокламује да води велики ослободилачки рат против болшевизма, тј. вођа у СССР и против трулог плутократизма Енглеске и САД, где су тобоже Јевреји на власти. Без сумње је да су Хитлеровци одлични пропагандисти, да су доста искусни са својом „летом колоном“, да су врло лукави и немилосрдни према сваком свом противнику. Они су у својој земљи, а затим и у свим освојеним, земљама, створили логоре за уништавање најбољих људи те земље. Ми већ видимо шта се ради у Хрватској, Македонији и дру-

гим крајевима где су они дошли. Хитлерова Немачка је највећи непријатељ нас Југословена, јер су нас напали без икаквог повода и распарчали су нам земљу а сад прете и потпуним уништењем. Ми све ово треба отворено да изнесемо пред народ, па пошто се сад Немачка упетљала на два фронта, ми сматрамо да је то и њен сигуран крај. Пре свега СССР располаже огромним људством и огромним територијама, па пошто им је Немачка заклети непријатељ, они се морају борити до последњег човека. Енглеска и САД располажу огромним привредним и индустријским потенцијалом. Та економска моћ доћи ће до пуног изражаја и у овом рату. Садашњи руководиоци људи Енглеске и САД увиђају огромну опасност од фашистичког блока и само ће остати пушта жеља да се међу савезницима забије клин, бар док је јака Немачка. Вероватно је да ће и политика СССР морати да иде тим правцем, јер је то њихово животно питање. На основу овакве међународне и наше унутрашње ситуације, ми треба да позовемо народ на устанак, јер то би био наш допринос тој општој борби. Ми смо уверени да ће нас савезници без резерве помоћи. На једној таквој платформи ми ћемо имати огромну већину народа узга се. Са једном таквом широком подршком народа, са подршком великих и моћних савезника, ми ћемо моћи успешно да се боримо против Немаца и њихових савезника код нас, јер су ти његови помагачи код нас у очима великог дела народа обични издајници своје земље. Са овим ширим и конкретним излагањем ја сам у ствари и почео разговоре. Приметио сам да су сви присутни са изненађењем и пажњом саслушали моје излагање.

После мене говорио је мајор. И он се прилично опширно осврнуо на стање у свету и код нас после априлског рата. Он је у свом излагању углавном величао моћ САД и Енглеске, истичући сигурну победу тих сила. За СССР није имао много похвалних речи. Истакао је доиста да ће се руски народ борити на страни савезника, али да ће у тој борби доћи до збацивања бољшевика са њиховим Стаљином, за кога је имао само најружније речи. Први пут сам чуо да је Стаљин ликвидирао најбоље совјетске руководиоце а међу њима и маршала Тухачевског. Када је прешао на излагање о нашој будућој држави, он је јасно подвукао да то мора бити „истинско демократско друштво”. После мајора говорило је још неколико њих, доиста са бираним речима, али са великим истицањем улоге САД, што је за мене било ново. Један од њих, вероватно дипломата, опширно је излагао економску снагу САД. Он је нагласио, да су последњих година пред рат ту земљу преплавили научници читавог света, који су добрим

делом побегли испред хитлероваца. Они данас тамо врше огромна открића на свим научним пољима, па вероватно да ће та научна открића имати и пресудан значај у вођењу рата оваквих димензија.

Ја сам са највећом пажњом и бележењем саслушао излагање свих ових људи. Из њихових излагања увидео сам да добрим делом то нису и „обични официри“, какве их ја познајем из бивше југословенске војске, већ да ти људи свестрано познају многе ствари. На крају су ми поставили чудно питање, тј. шта ја мислим као представник партизана о горе изнетим стварима. Укратко сам изјавио да се ја као учитељ у Македонији никад нисам интересовао тим политичким стварима, па према томе мени је све то непознато. Од школске 1937/38. налазим се на факултету и ту сам се потпуно посветио струци, тако да и ту нисам имао могућности да се упознам са тим питањима. Изјавио сам да ћу ово мишљење пренети Штабу одреда.

Потом смо прешли на нашу унутрашњу ситуацију. Пропаст и комадање Југославије, чији је главни кривац Хитлерова Немачка, донео је невиђене злочине, а нарочито према српском народу. Ми у нашим иступањима, а исто тако и у нашем споразуму, треба да најодлучније устанемо против националног разједињавања, против разних окупаторских слугу, који тобоже под плаштом уског шованизма и национализма чине огромне услуге окупаторима, уништавајући најбоље људе наше земље. У Хрватској усташе врше масовна истребљења српског народа. У Македонији се врши насилно пресељавање и уништавање Срба и то углавном од стране бугарских фашиста; у Словенији се врши расељавање тог народа итд. Све ове злочине врши окупатор помоћу домаћих издајника, па се зато наша борба мора и развијати у том правцу. Сложили смо се о томе да у наш споразум уђе и тачка која позива сваког способног грађанина од 18-50 година да допринесе ослобођењу своје земље. Оним грађанима, који се не одазову позиву, судиће се било за време рата било после њега.

Опет је неко потегао питање уређења будуће Југославије. Одлучно су устајали против политике Стојадиновића, а за Љотића су говорили да је типични народни издајник, па као таквом њему се мора судити кад тад. Необично су оштро иступали и против бившег министра Чвркића, који је из овог краја. Неки су пак, врло обазриво, говорили о потреби легализовања Комунистичке партије, истичући да је, нпр., Др Мишовић, који потиче из велике и угледне породице овог краја, био поштован као човек од свих људи. На ове изјаве, ја сам одговорио да се у многим тачкама слажемо, само многа од тих питања су ствар будућности и једног ширег и политичког и правног

консултовања. Ја нисам овлашћен да водим такве преговоре, јер сам представник Чачанског партизанског одреда и то о међусобној сарадњи на овом терену. Тиме ја не бежим од ових питања, али ћу ја то све изнети Штабу одреда. Мајор као и остали чланови су на то изјавили да су они представници Југословенске војске у отаџбини и владе у Лондону и као такви они сматрају да овде воде један општи споразум са партизанима. Дошло је, по мом мишљењу, и до неколико провокативних питања, тј. да ли ми имамо директне везе са руском командом, са ким сам имао разговоре пре доласка, ко ми је давао инструкције итд. Одлучно сам све то одбацио изјављујући да сам пре доласка имао разговор само за потписницима овлашћења а они су ми изјавили да ћу по повратку поднети детаљан извештај целом Штабу одреда. У закључку сам истакао да овај наш разговор, као и евентуални споразум, треба посматрати као почетак и увод у читав низ будућих конкретних питања.

После тога, а већ је било прошло подне, направили смо одмор. Прво сам потражио свог пратиоца. Нашао сам га у воћњаку, где лежи и одмара се. Рекао ми је да је доста добро ручао са оним поднаредником и војником и то пре пола часа. Још сам једном поразговарао са овим необичним племенитим и искреним младим човеком. Он ме је наивно и дечачки упитао како се развијају разговори и да много водим рачуна шта потписујем.

Пошто сам е вратио под трен штале, на трпези је било сервирано за двадесет и неколико особа. Опет су ми понудили место у врху трпезе. Ручак је био скроман. На столу су били тањири са сиром, са мало кајмака и куваним јајима. Поред тога биле су чиније са куваним кромпиром, са доста оскудним месом од живине. Од свега, најукуснија била је свежа погача.

На самом почетку ручка стигла су још два официра. Један је био у чину мајора, а други у чину капетана прве класе. Овај је мајор што је био поред мене устао сачекао га је на 40 — 50 м. и почели су нешто насамом да разговарају. Нисам обраћао томе пажњу, већ сам продужио да ручам. Оба официра пришла су столу премерили ме и поздравили се. Сасвим су тихо изговорили презимена, тако да ни тада нисам чуо ко су. Између себе они су се ословљавали чином, мене само делегат партизана.

Пошто смо ручали и пошто су распремљени столови, продужили смо разговоре у присуству два новодошла официра. Разговори су сад почели ситуацијом на терену и о појединцима који су се већ определили или се опредељују било за једну или другу страну.

Прве и највеће критике готово од свих присутних биле су упућене на рачун Момчила — Мила Радосављевића, команданта одреда. Готово су увек полазили од родитеља, који су били на лествици оног друштвеног дна. За њега је био најчешћи израз „мангуп и глупак“ итд. Уз то поменули су и друге по њима „типичне чачанске мангупе“ који су отишли у партизане. Навели су и пример Јована — Јове Караклајића,⁵ шофера из Чачка. Затим су даље износили како су похватили неке немачке агенте, који су пред стрељање признали да су имали везе са појединцима у партизанима. Све је ово оставило на мене необично дубок утисак. Прибележио сам сваки детаљ са изјавом да ћу то пренети Штабу одреда. Мислим, тада сам изјавио, да у партизане одлазе пре свега напреднији и слободоумнији људи. Никад не треба помислити да су у партизанима само комунисти, већ и други људи, као што, напр. нису само у четницима демократи. Даље сам истакао, да није толико важно како он себе назива, већ какав је он као човек и како се односи према борби против окупатора. На таквој основи ми треба да стварамо споразум. Из овог јасно произилази да ми морамо створати заједничке судове, као што је то већ истакнуто у дискусији.

Потом су се повукли остали официри, а за дефинисање наших закључака остала су ова два новодошла официра и мајор са којим сам био пре подне. Прво је мајор који је дошао за време ручка, изјавио да долази од Врховне команде Југословенске војске у отаџбини, тј. од команданта Драже Михаиловића и да му је дужност да убрза склапање споразума. Истакао је да они немају намеру да преузимају веће акције без сагласности својих савезника Енглеске и САД. Изјавио је да стварају поједине пунктове на територији Југославије, да народ припремају за устанак и да ће повести веће борбе када то буде војнички оправдано. Ја сам на то изјавио да је 10. јула формиран Чачански партизански одред „Др Драгиша Мишовић“ за територију ова четири среза. У појединим срезевима формирају се чете. Сада се ради на прикупљању оружја и војничке опреме и на подизању устаничког духа код народа. Да бисмо прешли на војничке акције, потребна је сарадња свих партијских и борбених елемената. На основу овога намеће се нужна потреба стварања споразума, ради чега смо се и састали. Да би створили споразум, на основу дискусије, на основу конкретних потреба на нашем терену, на основу самог смисла споразума међу савезницима, ми морамо све то унети у наш споразум. Оба су се мајора о томе позитивно изразила.

Затим смо узели по табак чисте хартије, и писали смо тачку по тачку. Сваку смо тачку опет продискутовали, по неколико пута поновили формулацију и истоветно уносили у један и други споразум. Један примерак сам ја, а други онај придошли капетан.

Први и други члан односили су се на ситуацију у свету и код нас. Ту се истиче да је Југославија раскомадана без икаквог међународног уговора, већ једностраном одлуком Немачке и њених сателита. Пошто се рат проширио, па је захватио готово целу Европу и друге ваневропске земље, то је дужност наших народа да узме активно учешће у тој борби на страни Савезника. После овог рата, где ће Немачка са својим сателитима бити сигурно побеђена, Југославија ће се организовати на једној новој демократској основи, где ће бити зајамчене демократске слободе збора, договора и штампе. У следећим члановима говори се о дужности свих способних лица за војну службу. Полази се од тога да обе уговорене стране могу прогласити општу мобилизацију, где је сваки способан човек од 18-50 година дужан да се одазове. Било је говора да се та обавеза продужи до 55 година за офицере и преко тога, али смо се сложили да ово уђе у споразум. Лица која се не одазову позиву, или избегавају мобилизацију, стављају се под војни суд и судиће им се или за време рата или после њега.

У даљем члану говори се о постојању две војне формације бивше југословенске војске у отаџбини, која је под контролом југословенске владе у Лондону и формације партизанских одреда, који окупљају напредне и родољубиве добровољце, који ће се борити против окупатора и његових помагача. (Ову смо дефиницију унели после дискусије. Ја сам пре свега подсетио, да је било људи који су у априлском рату тражили оружје и желели да се боре и ако нису били војни обвезници, тј. били су испод 20 година или су пак били женског пола. Добрим делом такви људи се данас налазе у партизанима). Даље је долазио члан који говори о заједничкој команди над свим снагама које се боре против непријатеља. (Око овог члана била је највећа дискусија. Прво су оба мајора тражила да мора да буде безусловно јединствена команда за све војне акције и да без те јединствене команде, коју ће признати сви савезници, нема ни јединствене борбе против непријатеља. Ја сам на то одговорио да су већ никли многи партизански одреди, да они тако рећи сваког дана ничу у разним крајевима Србије па и другим деловима Југославије. То је стварност на терену и ми морамо рачунати са том чи-

њеницом. Ради тога предлажем да у споразум уђе израз **заједничка команда** призната од Савезника. Ту заједничку команду чине војни представници обеју војних формација. Опет је дошло до убеђивања па и до жустрих речи о потреби јединствене команде. Ја сам изјавио да тако нешто не могу потписати и спреман сам да прекинем разговоре. Сам рад, само наша борбена сарадња довешће и до јединствене команде. Још једном сам поновио да могу само да потпишем формулацију о заједничкој команди. После дуже консултације међу њима, дошло је у споразум и одредба о заједничкој команди.

Следећа тачка о којој смо се сасвим лако споразумели, била је о уређењу и управљању ослобођених територија. За ово питање они су, тј. оба мајора, позвали једног капетана друге класе. Овај је по мом мишљењу био добар правник. Он је детаљно изложио улогу и задатке народноослободилачких одбора и начин формирања истих. Ја сам потом изјавио да се слажем са излагањем г. капетана и да ћу то и потписати. Формулација, коју смо ставили у споразуму, била је да се на територији постојећих општина, срезова па и више срезова, који се ослобађају од непријатеља, формирају општински одбори или срески одбори. У општинске одборе улазе исти број одборника као и пре рата, а за среске према споразуму команди. Пошто се за време рата неће ићи на изборе, то ће једну половину делегирати једна страна, а другу половину друга страна, без обзира ко је ослободио ту територију. Потом је овај капетан напустио ову ужу комисију, на захтев мајора.

Следећи члан се односио на формирање команди места. Ове команде формирати у већим местима, а по потреби и у средишту општине. Команда места се састоји од два војна лица и то представници обе формације. Њихов делокруг је доста широк, зато они узимају многа помоћна лица за рад у команди. Они пре свега мобилишу људство за борбу и старају се за обезбеђење евентуалног фронта. Затим врше контролу над радом свих органа на тој територији.

Даље смо у споразум унели и одредбу о обавезном пријављивању за једну од ових војних формација лица способних за војну службу. Приликом пријављивања сваки ће добити одговарајућу легитимацију која има искључиву важност. Од пријављених лица, врши се распоређивање на разне дужности. Свако је лице слободно да се опредељује за једну или другу формацију, као и да прелази из једне у другу формацију. Лица која се нигде не опредељују, жигосати, а евентуално и повести поступак.

Затим се у споразуму говори о формирању преких војних су-

дова. Ове судове формирају команде места и то од два лица. Једно лице делегира једна страна, а друго друга страна. Ови судови суде пре свега шпијунима, пљачкашима, ратним дезертерима, па и обичним кривичним делима. Не признају се никакви други судови на ослобођеној територији осим ових. Одлуке су пуноважне, ако су сагласне обе старне. У случају да је једна страна противна, дотични се ослобађа одговорности.

У споразум смо унели и одредбу о подели свих добара приликом ослобођења неке територије. Ја сам био против те поделе, истичући да све што се заплени од непријатеља, треба да служи заједничкој борби. Такву смо формулацију унели у споразум.

Последњи чланови односе се на обавезно заједничко потпомагање у свим мањим и већим војним акцијама где је год потребно формирати заједничке команде за вођење борбе против окупатора.

На крају смо се споразумели да никако једна страна не може водити пропаганду пред народом против друге стране. Ићи ка сазивању заједничких зборована, где ће наступати говорници једне и друге стране.

Ово је суштина споразума који је потписан 21. јула 1941. године на слободној територији, између представника Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“ и Југословенске војске у отаџбини. Ја сам први ставио свој пуни потпис на оба примерка, а после мене је то учинио, тј. на оба примерка и — генералштабни мајор — Д. Игњатовић.⁶ Споразум је садржавао 11 тачака, кучаних на машини и све тачке су стале на једном табаку хартије. Пошто ја при себи нисам имао никакав печат, а такође ни мајор то није показивао, то је споразум остао без икаквог печата. Ја сам мајору оставио своје пуномоћје, а он је своје оставио мени. Потписани споразум, као и то пуномоћје, предао сам исто вече Милану Мијалковићу. (Споразум је откуцао на машини један поручник, кога су оба мајора позвала, по завршетку разговора. Заједнички смо диктирали и контролисали сваку реченицу и то из својих бележница).

После потписивања споразума настало је опште весеље међу нама. Приметио сам да је пристигло још неколико официра, међутим ја их нисам познавао, а нисам се том приликом ни упознавао. Јасно се на лицима ових људи одражавала радост, оптимизам и самопоуздање. Поново сам измењао доста љубазних речи са својим старим познаницима, потражио пратиоца и изразио жељу да се што пре вратим. Споразум сам ставио у џеп свог гуња, набацио торбу на раме и кренуо назад.

Оба мајора са још неколико официра испратили су ме читав километар. Приметно сам па и осетио, да ме више не гледају као „сељачког Ђилкоша” или „мангула”, већ су се према мени односили доста обзирно.

У невезаном разговору, уз пут, оба мајора су ми поставили питање, да ли сам свестан историјског значаја овог дана. Ми овим споразумом, продужио је један мајор, имамо вероватно 85 посто становништва. Са тим бројем, а у име истинских интереса народа бивше Југославије, и уз помоћ свих наших савезника, ми дижемо и водимо народе у борбу против најјачег непријатеља, кога познају наши народи. Ја сам одговорио да није тако важно што смо баш нас двојица потписали такав докуменат у нашој историји. Битно је да ми живимо у оваквом времену, да ми према свом народу имамо огромну одговорност, јер смо се ту родили, ту смо одрасли, ту смо се према условима и способностима образовали и као такви ми смо пред народом и најодговорнији.

Ви, сте г. мајоре, поменули, да ћемо имати 85 посто становника. Ја се са тим слажем али не смемо никако заборавити да је непријатељ необично способан и лукав и то како са војничке тако и са политичке стране. Он већ има јаку „пету колону” оличену код нас у разним љотивћевцима, усташама итд. Није искључено да он врло вешто убаци у наше редове разне „своје људе”, почевши од најобичнијих криминалаца, затим анационалне елементе, пустолове, до разних светских пробисвета. Демаскирање и борба против таквих елемената неће бити лака, јер увек морамо имати пред очима искуства последњих година. Нама је данас јасно зашто су нпр. тако олако хитлеровци прегазили Француску и многе друге европске земље. Они су тобоже подигли заставу против „комунизма”, па у име тога врше читаво национално уништавање и невиђену економску експлоатацију народа. Сматрам да никада томе неће насести данашњи руководиоци, као и огромни део народа Енглеске и САД. Ради тога и ми морамо бити необично обазриви према разним псеудонационалним групама. Тако нпр., Коста Пећанац са својим четницима, био је необично позитиван за време Првог светског рата у својој Топлици. Данас је то излапели старац, који се ставио на страну окупатора и кога ће историја неминовно најоштрије осудити. Борба, господе официри, против свих оних који нас разједињују, а који тиме отупљују оштрицу борбе против окупатора, јесте први и основни наш задатак. У послератној Југославији, за коју се ми боримо, треба да буде место за сваког поштеног човека који је активно учествовао у

ослобођењу своје земље, без обзира на његово моментано политичко схватање или верско убеђење. Не треба да буде место ратним дезертерима, шпекулантима, разним издајницима и слачно.

Ова моја излагања ова група је са одобравањем прихватила. У даљим излагањима они нису поклањали толику пажњу тим групама, истичући да они „немају народ за собом”. Оштро су и они осудили Косту Пећанца, усташе, љотићевце и друге истакнуте људе бившег режима.

Пошто сам се поздравио са овом групом официра, продужио сам пут са својим пратиоцем Миком. Мисли су ме обузеле што нас очекује после овог догађаја. Да ли ће ови људи бити истински ослободиоци своје земље, или ће пак и они бити заплашени „бауком комунизма” и постати најобичнији издајници своје земље? Тада је то за мене било предмет најдубљег размишљања.

Опет смо свратили код Миковог стрица Лека. Ту смо мало поседели, узели нешто за јело и продужили за Липницу. Уз пут Мико ми је постављао питања шта ће бити у народу после данашњег дана. Једноставно сам му одговорио да ћемо у борбу против Немаца ићи сви, а не само појединци, који су у партизанима. Исто тако свака ће нам кућа бити отворена, где ћемо у свако доба наћи храну, склониште и слично, као ово код твог стрица Лека. Без обзира што је он четник. И о томе смо се споразумели.

Стигао сам кући нешто после 19 часова. У дворишту сам приметио приличан број људи. Мијалковић је био у воћњаку испод куће. Чим ме је приметио, пошао је ка кући. Из дворишта истрчала је сестра Милена и сва узбуђена причала ми како већ неколико часова о свему помишљамо. Ратко Митровић, онако ведар и спреман на хумор, каквог сам га готово увек знао, најлепше се поздрави, питајући да ли има што у торби. Тако исто и остали познати поздравише се. Милан и Ратко позваше све те познате и непознате да уђу у кућу и да заседну у већој соби. Била је група од 15-16 лица. За то време ја сам на брзу руку вечерао у другој споредној згради.

Састанак је отворио Ратко Митровић, упозоравајући да се ради о крупном питању развоја наших партизанских одреда. Моле је одмах изјавио да је извршио обезбеђење, како ове куће тако и ове уже околине. Ратко је даље продужио, да овом ширем састанку присуствује и делегат Главног штаба Србије, друг Чича, из Београда, као и делегат који је данас, по овлашћењу Одреда, водио важне политичке разговоре о којима ћете детаљно бити обавештени. Ови разговори поведени су у циљу ширег популарисања наших партизанских

одреда, у циљу ширег мобилисања маса за ослободилачку, а у духу наше спољне и унутарње ситуације. Да чујемо пре свега нашег делегата, па ћемо после тога прећи на ширу дискусију и закључке, изјавио је Ратко Митровић.

Сео сам у врх трпезе, између Чиче и Ратка, извадио своје белешке, ставио сам лампу петролејку пред себе и почео да излажем. Са једне и друге стране били су познати и непознати људи. Закључио сам да су ти људи углавном чланови Штаба овог одреда и делегати било формираних одреда, било појединих бивших Окружних комитета КПЈ.

Ја сам у току једнога и по часа изложио све оно о чему се дискутовало на том састанку, служећи се својим белешкама. У почетку сам истакао, да поред познатих активних официра овога краја, има ту официра и из других крајева, па и извесних цивила, који су у официрским униформама. Подробно сам изложио ток разговора, истичући гледиште ових људи о појединим општим и посебним питањима данашње ситуације. Потом сам прочитао споразум, коментаришући сваку тачку.

После мога излагања настала је дискусија, која је трајала до пола ноћи. Прво је говорио Момчило — Моле Радосављевић, командант Одред. Он је на том састанку одлучно иступио против споразума, истичући да ћемо ми овде имати само штете а никакве користи. Ми ту господу добро познајемо, продужио је Моле, нити су се они борили у априлском, нити ће се они борити данас. Њихови циљеви су потпуно супротни нашим.

Потом је узео реч Бата Јанковић. И он је у многоме подржао Мола. Он се пре свега критички осврнуо на априлске догађаје. Рекао је да је било бесмислено што су се комунисти придруживали бившој југословенској војсци, где су они постојали као прирепак, или су их једноставно поједини команданти одбијали називајући их најпогрднијим изразима. За себе је рекао, да је по тој директиви ишао чак до Ужица са својом групом, али пошто није служио војску, нико није хтео ни да чује да му да оружје и да га уврсти у добровољачке одреде. Много би корисније било да смо сви остали у свом месту, па пошто је настало оно расуло и где је дошло до оног масовног бацања оружја, што смо ми и очекивали, да смо ми то оружје приграбили и са тим, а у том метежу, ликвидирали све наше најопасније противнике. У том случају одлично смо се могли послужити и са комунистима који се већ налазе у војсци. Ми смо, нпр., у Чачку оставили командира жандармеријске станице Џидића да и

даље вршла како хоће, а ми смо отишли у добровољце. Чачак је у том најкритичнијем моменту остао такорећи без комуниста и то онда када су били најпотребнији. И он је против споразума, јер по његовим речима ми са овим ратом идемо у светску револуцију. Бата је био доста темпераментан човек, доста је читао и имао је широк речник, док се Моле мало бавио теоријским питањима, а више се јуначио својом снагом и борбеношћу.

После ова два говорника, узео је реч Чича. Он је говорио доста прибрано, сталожено, наводећи читав низ аргумената. Прво је детаљније говорио о светској ситуацији и улози СССР. Он је истакао да се у овом моменту СССР не може конфронтирати против свих капиталистичких земаља. Уз то енглеским, америчким и другим грађанско-демократским масама, немачки фашизам је заклето непријатељ. У светлу тих чињеница треба посматрати и овај споразум закључио је Чича. Потом су узимали реч и други учесници овог скупа. Сећам се да су дискутовали и представници Крагујевца, Ваљева. Неки су се директно обраћали Чичи, не говорећи ко су и одакле су, из чега сам закључио да их он познаје. Основне мисли састојале су се у томе да се на терену налази на тешкоће у опредељивању у односу на четнике Драже Михаиловића. Већина их је било за споразум, а против „празних револуционарних фраза“, как оје то један истакао. Но, и међу њима било је неколико који су изражавали сумњу па и штетност споразуму. Излагање Ратка Митровића било је доста запажено на овом састанку. Он је углавном говорио о ситуацији на терену овог Одрода. Рекао је да је најбоља ситуација на терену срезова трнавског и љубићског, затим задовољавајућа у таквском, а врло лоша у срезу драгачевском. Даље, у срезовима Ивањици, Ариљу, па и Краљеву; који доиста не припадају овом Одроду ситуација је лоша. Зашто? Прво, ми смо на теренима ова прва два среза постигли пуну сагласност са локалним представницима бивших странака удружене опозиције. У овим срезовима нарочито су се масовно изјаснили за партизане бивши земљорадници на челу са адвокатом Бокан Поповићем и другима. У срезу драгачевском је сасвим друга ситуација. Ту су све локалне „вође“ бивших грађанских партија приступиле четницима. Они данас тамо говоре да у партизане иду само комунисти, па пошто је број чланова КП у том крају врло мали, неки су и у заробљеништву, то смо ми морали да на тај терен шаљемо избеглице, као Богдана Капелана и др., или пак људе са овог терена, као Ратка Парезановића и др. Све то ствара велике тешкоће, тако да су они такорећи одвојени од народа. Изјављујем,

продужио је Ратко, да је у срезу драгачевском преко 90 посто обухваћено четничком организацијом. Ми се ни у ком случају не смемо поставити против те огромне масе народа, већ морамо пронаћи форме за сарадњу са радним и честитим људима, уз демаскирање народних непријатеља. Из овог разлога ја сам данас за овај споразум, јер он шире легализује, па и популарише наше партизанске одреде закључио је Ратко. Потом је опет говорио Моле. Кад му је Ратко, у претходном излагању, поменуо да је и сам потписао овлашћење за вођење преговора, Моле је изјавио да је то учинио ради тога, да би сазнао ко су ти људи, колико их има, какво им је наоружање, да би се што пре предузеле акције.

Сећам се добро и излагања Милице — Мице Вучетић, учитељице из Трнаве. Она је била за споразум, али уз велику обазривост. Први пут сам од ње чуо да би добро било да ми неке наше некомпромитоване и мало познате људе убацимо у њихове редове. У тим редовима, како је изјавила Мица, има доста слободоумних па и напредних људи, са којима бисмо ми могли да рачунамо.

Моја сестра Милена говорила је о необавештености многих људи, па и недовољној политичкој спремности. Истакла је да ће то бити уточиште многих наших највећих противника, који ће се у тим редовима супротставити сваком споразуму. Нама то треба да буде јасно, да ће они покушати да цео тај покрет усмере против нас и то ће за њих бити крај обмана и крај политичке каријере. С друге стране, ту се налазе многи поштени, али политички неупућени људи и ради њих ја сам за споразум, закључила је Милена.

Још су неколико пута говорили Чича, Бато, Ратко и други присутни. Основно је било да се мора бити врло обазрив у односу на ове људе. Наша унутрашња и спољна ситуација захтевају да се прихвати овај споразум, и да се на терену према ситуацији и примењује.

Ја сам на крају, још једном, анализирао ко су ови људи, са којима сам данас, готово цео дан, разговарао. То су пре свега бивши активни официри. Махом то потичу из средњих па и сиромашних породица. Они пред собом имају само свој будући положај у друштву. Многи су од њих потпуно политички неупућени и ако се бусају да су велики противници Немаца, а верне присталице династије. Али, међу овим официрима има врло способних, па и врло интелигентних људи, ради тога погрешно би било на основу појединаца, тумачити да су то гаупи „чизмаша”. Ја ове људе прилично познајем, као и остале који су као официри били често на вежбама. Даље, у овој

групи, ја сматрам, налазе се неки млађи политички људи, па и дипломате. Видео сам да међу њима има неколико њих који знају по неколико страних језика и то изузев ових генералштабних официра, што је нормално. Сви су они, по моме мишљењу, непоколебљиви следбеници политике Енглеске и САД, а према СССР су доста уздржљиви, резервисани, па и критични. Сва је ствар ко ће ове људе придобити у крајњој линији. Мислим да са овим људима треба врло вешто и интелигентно тактизирати, придобити их за заједничку борбу, неке неутралисати, а неке, који су за борбу против партизана, под разним изговорима раскринкавати као отворене непријатеље и сараднике окупатора. И моје је мишљење, као што је истакнуто, да би добро било да ми имамо појединце и у овим редовима.

Поноћ се већ приближила. Петролејка већ почиње да се гаси а мајка ми рече да више нема „гаса“ (петролеја). Готово у мраку, постиже се пуна сагласност, да се споразум прихвати и да се на терену примењује према датој ситуацији. Чича даје последње инструкције за рад на терену и то како за она места где су формирано одреда, тако и за формирање нових одреда. Он, тако рећи у мраку, закључује да не треба гајити илузије у погледу споразума, већ да он моментано решава нека актуелна питања и да је споразум у духу наших унутрашњих потреба и данашње међународне ситуације.

НАПОМЕНЕ

1. То је био резервни официр Радојица Страњанац из Бањице.
2. Милован Грујанац из Жежевице.
3. Стрељан од стране Немаца у децембру 1941. г. у Чачку.
4. Умро 1963. год., а жена Добринка жива.
5. Касније је овај Караклајић пребегао љотићевцима, и обесио је у децембру 1941. год. у Чачку Ратка Митровића. Током рата Немци су га послали у логор Маутхаузен. По некима је жив и налази се негде у Јужној Америци.
6. Ко је био тај Д. Игњатовић, да ли је то псеудоним или право име, нисам могао да сазнам. За време паузе питао сам Уроша Катанића за овог мајора. Међутим, он ми је рекао да је он из Врховног штаба Др. Михаиловића.

**SUR LE PREMIER ACCORD ENTRE LES PARTISANS ET LES TCHETNIKS
EN 1941**

Après la brève guerre en avril 1941 l'Allemagne fasciste a morcelé avec ses satellites la Yougoslavie. L'Allemagne en a gardé la plus grosse partie. Les parties occidentales avec la Dalmatie ont été données à l'Italie, les parties orientales avec la Macédonia à la Bulgarie, les parties septentrionales avec Bačka à la Hongrie. Il ya eu alors en Serbie un groupe d'officiers de carrière qui n'ont pas été faits prisonniers et qui ne voulaient pas se rendre aux Allemands. Certains hommes politiques ont rejoint ce groupe, surtout ceux des partis bourgeois appartenant à l'Opposition associée. Ce groupe a établi le contact avec le gouvernement yougoslave en émigration à Londres. Le chef de ce groupe a été le colonel d'Etat Major de l'armée de l'ancienne Yougoslavie, Draža Mihailović.

Dès le début de la guerre entre l'Allemagne et l'URSS, le 22 juin 1941, les Allemands et les forces d'occupations prennent des mesures draconiennes contre les communistes et les patriotes dans le pays. Devant ces poursuites ceux-ci rejoignaient la forêt et la montagne et sur l'initiative du PC yougoslave, bien organisé, car en clandestinité depuis vingt ans et possédant une riche expérience de la lutte clandestine, de nombreux détachements de partisans sont formés pour combattre l'occupant et les quislings.

Ainsi aux débuts de l'insurrection armées en Yougoslavie deux groupes se sont trouvés en clandestinité: les partisans, conduits par le PC yougoslave et les »tchetniks« sous la direction du gouvernement yougoslave en émigration à Londres, et sur l'initiative des deux parties le premier accord est conclu le 21 juillet 1941. Cet événement a eu lieu au village Guberevci, dans la montagne Jelica, entre Kraljevo et Čačak dans l'actuelle République de Serbie. L'accord comportait 11 points. Il prévoyait la participation obligatoire de tous hommes valides de 18 à 50 ans au combat, des sanctions pour ceux qui ne répondaient pas à cette obligation, le système démocratique après la guerre, la liberté de choix de tout citoyen pour rejoindre l'un ou l'autre des groupes et la liberté de changer de groupe, le combat commun et des commandements communs pour toute action importante, le nombre égal de délégués dans les conseils municipaux et départementaux des communes et départements libérés, la constitution des cours martiales communes etc. Au nom du détachement des partisans de Čačak »Docteur Dragiša Mišović« formé onze jours avant la signature de l'accord, ce dernier a été signé par un jeune partisans de la région, enseignant de métier. Au nom du Commandement suprême de l'Armée yougoslave dans la Patrie l'accord a été signé par un commandant d'Etat Major. Le même soir l'Etat-Major du détachement avec des représentants d'autres détachements partisans de Serbie, sous la direction de Milan Mijalković, membre du Commandement Général de Serbie, ont longuement discuté le contenu de cet accord. Il y a eu des propositions sérieuses de rejeter l'accord. Après de plus amples explications l'accord a été adopté. L'accord a été entièrement respecté jusqu'au début novembre 1941, date où les tchetniks se sont retirés du front de Kraljevo et d'autres fronts en Serbie libérée.

Ratko Vlastelica

МИЛАН БОКОВИЋ

**КАКО ЈЕ НАСТАЛА ПОЗНАТА ПАРТИЗАНСКА ПЕСМА
„СА ОВЧАРА И КАБЛАРА”**

Народно стваралаштво у чачанском крају је и богато и интересно. „Песме и игре, ношња и везови, шаре на вајатима и капијама, дуборези на девојачким сандуцима и преслицама, на гуслама, штаповима, чутурама, двојницама и свиралама”, затим на грнчаријама и, најзад, на надгробним споменицима којима је песник и вуковац нашег краја Бранко В. Радичевић дао име „крајпуташци” — све то, дакле „носи печат неисцрпног стваралачког духа, префињеног укуса, оштроумности и широкогрудости човека овог краја”.¹ О тој уметности народа у чачанском крају, о његовом фолклору, писали су наши познати етнолог и фолклористи, мада се, и те како, може наћи још много драгоценог материјала, много грађе која чека стручњаке и љубитеље народног блага да то сређују и обелодањују.

Уколико је истина да се у народној уметности огледа и живот једног краја, онда нам је јасно зашто се и песме овог краја разликују по много чему (ширини, свежини, по мотиву) од народних песама других крајева, јер у њима нема претераног севдаха, као, на пример, у Босни, нити има сложенијих ритмова, као у неким другим пределима. А људи овог краја одувек су волели песму. Она је била, као што је и сада, саставни део живота, њихов стални пратилац на раду, на моби, на жетви, на путу, на свадби, слави, посебно у борби за слободу — свуда. У ствари, живот је унесен у песму, као што је и песма уплетена у живот!

Они који изучавају песме чачанског краја кажу да су оне, у већини случајева, просте и отегнуте као што је, уосталом, дуг и пут којим је човек овог краја преваљивао од раног пролећа, откад почне превртати и обрађивати земљу, па све до позне јесени, до првог снега, до када треба обезбедити храну за зиму. Тако се и мора радити ако човек хоће да му земља буде хранитељка! Тек тада, заправо, завлада краткотрајно „примирје“ у борби с природом. Али, и у току зиме не престаје песма јер су и тада прела, села, пијанке док се пече ракија („Ој, ракијо рако, ал те волим јако“), кад се организују седељке у дугим зимским ноћима. И тај пут је, додуше, отегнут и пун борбе проткане песмом која је проста, отегнута, једноставна, али широка, топла, људска...

То традиционално, разнолико и богато народно стваралаштво народа чачанског краја наставило је свој развојни пут и устаничке 1941. године. Чачак је тада, тих бурних устаничких дана, припадао познатој „Ужичкој републици“, том бастиону слободе у поробљеној Европи. Од првих дана народне револуције, народни песник је почео да уноси у своје велико дело доста нових детаља, да пева о новим личностима и догађајима и да на тај начин, упоређо са страницама историје наше револуције, ствара и странице њене нове поезије, али нове по садржају и мотивима, по борбености и револуционарности, по новом духу и новим идејама. „Из центра народног устанка потекли су многи нови стихови. Стварали су их и певали неустрашиви борци, идући из борбе у борбу, преносили их даље и ширили заједно са славом својих победа. Певале су их и младе девојке и нејака деца, живи сведоци нечувених зверстава разбеснелог непријатеља. Могли су се чути из уста храбре мајке партизанке, исто као и од сестре, кћери или оца, који је, испративши сина са пушком у руци, остао да уз своје гусле овековечи храброст, неустрашивост и пожртвованост његову, и свих ужичких синова, бораца за правду и слободу...“²

„Као што је народноослободилачки покрет био наставак наше традиционалне борбе за слободу и народна права, тако су и партизанске песме продужење наше народне поезије.

Први подстицај за савремену партизанску песму никао је из покрета народних кола у данима свечаности, из живота логора и збегова, из ударничког ритма пољских радова, из посете рањеницима у болницама и борцима на положајима с даровима и поклонима, уз рику топова и звиждање авионских бомби. Савремена народна лирика узимала је сокове из живота колективних народних

прегнућа, из огња борбе, из величанствене народне епопеје устанка.

Борба против свирепих освајача и њихових скутоноша, осећање праведне освете за почињена недела над невиним народом, славење вођа на челу народа и лична храброст истакнутих бораца, то су мотиви који прожимају песме никле у нашој борби и који чине животна врела народне уметности.

Ко није видео народ у збеговима и по трновитом путу његовог повлачења кроз беспутне планинске кланце и богазе, у време непријатељских офанзива, тај не може осетити, појмити и оценити дубину вере у победоносни исход његове борбе, чврстину отпорности, ведрину и оптимизам изражен у партизанским песмама. Ни глад, ни умор, ни киша, ни мраз, ни поједини неуспеси са осетним губицима нису могли бацити у очај Титове славне партизане да не певају. Уз песму се заборављало и на глад, и на умор, и на све. Док нема песме, покисли и промрзли, гладни и жедни, уморни и дремљиви, а чим се заори песма — све као руком однесе...³

„Песма је, дакле, била нераздвојни друг партизанима на фронту, у позадини, на маршу, на одмору, навече око логорских ватри, пред напад и у самом нападу, у болници, у логорима, на губилиштима. Песма их је одушевљавала, бодрила и крепила да истрају у неравној борби...⁴“

Велики догађаји, херојски отпор нашег народа освајачима, витешки подвизи јунака, успеси и победе, надахњивали су даровите људе из народа — песнике, раднике, сељаке... Ове народне песме су обично кратке и концизне, већином у двостиху. „Партизанске песме су, уопште, песме борбе и слободе, песме славе и поноса, препорода и прогреса, најслаби и најјачи циклус наше народне поезије на коме ће се будућа поколења напајати витешким духом, жарким родољубљем и човечанским идеалима...⁵“

„Под новим условима устанка, народне револуције и ослободилачког рата, широке народне масе сеоске сиротиње су одмах дале пуног израза својој дуго кумулисаној и концентрисаној револуционарној енергији и новом садржају нове коначне ослободилачке борбе у најстаријим својим народним уметничким облицима дијафоних двостихова, обликованих још на древним изворима родовских заједница и сачуваних на подлози разних облика патријархалних заједница, да се 1941. заоре планинама и фронтовима Србије у праскозорје улажења у слободу и благостање социјалистичких заједница. Тако су се овде друштвено-историјски, етнологски и фолклорно, законито и типично, додирнуле крајности крајње

заосталих народних уметничких средстава и облика, и крајње напредних животних и уметничких садржаја, и остварила дубоко карактеристична уједно поступност, односно целовитост, и скоковитост развитка народног стваралаштва ужичке области. .⁶”

„Песма нас је одржала
њојзи хвала. . .”

Као што је и у науци истакнуто, старе народне песме су полако уступале место новим, актуелним и савременим, партизанским песмама, док су се оне старе полако предавале забораву. Али, још од давнина, како каже историја, „био је идеал старог јуначког схватања да личност постане предмет епске поезије (нема ни догађаја без учешћа личности!). То је значило спасти част и очувати име за потомство и бесмртност. . .”⁷. Може се тврдити да је и то имало снажног утицаја да се борци у рату истичу, да постају хероји како би се опевало њихово јунаштво.

Једна од тих нових партизанских песама „рођена” је и у нашем крају и везана за име друга Тита, затим за два горостаса нашег завичаја — Овчар и Каблар, и за Ужице — град познат из устаничке 1941. године. Реч је о пазнатој и популарној партизанској песми „Са Овчара и Каблара”. Многи су се, певајући је, годинама (ево већ и деценијама!) питали ко је њен аутор. Писац ових редова настојао је да сазна праву истину о томе кад је и како је настала ова песма и ко је њен творац. У трагању за тим подацима, уверили смо се у прилично велику подељеност мишљења међу љубитељима народног мелоса. Једни су тврдили да је та песма „типична чобанска” и да је „настала на релацији Чачак—Ужице”, док су други износили мишљења да је она „спевана у редовима бораца, Друге пролетерске бригаде”. Била су подељена и мишљења и о томе да ли је она настала устаничких дана 1941. године или је, тихо и потајно, створена у оном времену кад је наш народ проводио тешке дане под немачком окупацијом.

Ни опсежна анкета⁸ међу познатим (и признатим!) музиколозима, истакнутим борцима, пасионираним скупљачима података о фолклору, као и композиторима народних песама из нашег краја, није нам у почетку помогла да се утврди прави аутор и да се, бар приближно, сазна тачно време настанка ове песме. Појединци су нам говорили да су „ову песму чули прве устаничке године у околини Чачка”, други да су је, као борци Другог (чачанског) батаљона Друге пролетерске бригаде, „певали у пролеће 1942. године прелазећи просторе од Јахорине према Зеленгори”, док су је многи чули „тек првих дана после коначног ослобођења земље”.

Трагајући, дакле, за тим ко је аутор познате партизанске песме, ко јој је дао мелодију и кад се први пут појавио отегнути глас онага ко је песму запевао, обратили смо се и Борбу Караклајићу, уреднику музичких емисија Радио-телевизије Београд.

„Ја сам прикупио мноштво песама и за многе сазнао порекло. У Зборнику радова Етнографског института, који је поводом 40. годишњице Савеза комуниста Југославије издала Српска академија наука у Београду, објављена је и моја студија о српским револуционарним песмама. Касније је штампана и књига са триста партизанских песама. Али, ипак, ја не знам ни кад је ни како је настала песма „Са Овчара и Каблара“, нити знам ко је њен аутор. Можда би се нешто више могло сазнати од бораца Прве или Друге пролетерске бригаде у којима је било доста Чачана и Ужичана пошто песма повезује ова два града. . .“

Митрован Живковић, потпуковник у пензији и борац Друге пролетерске бригаде, причао нам је: „Добро се сећам да сам ту песму први пут чуо у пролеће 1942. године међу борцима Другог батаљона Друге пролетерске бригаде. Било је то онда кад је наша колона ишла испод Јахорине према Зеленгори. Тада сам је први пут чуо од Добросав Павића, који је родом из села Катрге.⁹ После су ту песму, за време рата, певали сви борци. Мени је остао упечатљив и један догађај из тих ратних дана везан баш за ту песму. Десило се то јануара 1943. године кад смо се враћали из Далмације и спуштали према Босанском Грахову. Уморни, после борби, газили смо снег по цичи, кошави и заиста великом невремену. Били смо гладни, прозебли. . . Цела колона Друге пролетерске бригаде ишла је ногу пред ногу и — ћутала! На једном камену, недалеко од пртине на којој су челни усецали траг, угледали смо комесара наше бригаде Алексу Дејовића. Кад је поред њега наишао наш Други батаљон, Дејовић је рекао:

„Шта је Гребихи (тако зову Чачане), зашто и ви ћутите? Зар сте и ви покисли те се не чује песма? . . .“

Само што је комесар изговорио тај мали прекор, Добросав Павић је снажно запевао партизанску песму „Са Овчара и Каблара“. Њему се одмах придружују Мића Милошевић, Раде Станковић, а затим се песма разлегла низ целу колону. Певао је и наш комесар Алекса Дејовић, — певала је цела Друга пролетерска. . .“

Своје мишљење о овој песми рекао нам је и Милован Јанићијевић, мајор ЈНА и послератни народни посланик. „Нисам чуо да је неко ту песму певао 1941. године, нити приликом повлачења

наших јединица за Санџак и Босну. Први пут сам је чуо 1943. године од Мића Милошевића, који је родом из Прислонице и са мном је био у Другој пролетерској бригади. Мића је имао чист и звонак глас — као девојка! Често нам је певао и ону песму „Ој Мораво, моје село равно“, али је песму „Са Овчара и Каблара“ певао у централној Босни. Кад нам је нестало Миће у једном жестоком окршају¹⁰, колико нам је било жао што смо изгубили храброг борца и доброг друга, још толико нам је било жалије ко ће нам певати нашу омиљену партизанску песму „Са Овчара и Каблара. . . .“

Један од преживелих бораца Одрета „др Драгиша Мишовић“ Гвозден — Гоца Трипковић, који се за време рата налазио у овом крају непрекидно с оружјем у рукама, причао нам је: „Сећам се као кроз сан да сам ту песму чуо 1943. године у нашем крају, у околини Чачка, али у другој верзији. Верујем да су је испевали чобани код оваца или негде на прелу. А што је певана у јединицама које су одступиле, мислим да су песму из нашег краја пренели курири који су одлазили из позадине. . . .“

Трагање није било незанимљиво, па смо га настављали. Разговарали смо са стручњацима у Народном музеју и Историјском архиву у Чачку, затим у истоименим институцијама у Титовом Ужицу, па у Музичкој школи у Чачку и чули мишљења¹¹ људи разних професија. Неки од њих су нас упућивали на тадашњег хоровабу „Абрашевића“ Драгољуба Јовашевића, пасионираног сакупљача података о фолклору у западној Србији. „Тврдим да је та песма настала у овом крају, на релацији Чачак — Ужице, 1941. године. У то сам се уверио кад сам скупљао податке за малу студију о фолклору у западној Србији. По својој мелодији, песма „Са Овчара и Каблара“ је оригинална и типична чобанска песма. Испевали су је, по мом убеђењу, чобани или чобанице, чувајући стоку, предући или плетући. . . . Време чобана је дугачко, често досадно, па су им и мисли одлутале за милим и драгим који су одступили с партизанима. У том маштању чобани кажу:

„Друже Тито бела лица,
кад ћеш доћи до Ужица,
кад ћеш доћи у Ужице
и довести јединице“.

. . . . Ја сам ову песму први пут чуо 1945. године на једном фестивалу сеоских културних група у Ужицу. Певале су је сестре Кутлешић, из села Мачкета на Златибору. Октобра 1945. године, приликом прве прославе годишњице ослобођења Београда, Радио — Бео-

оград је организовао фестивал изворног, сељачког фолклора. Тада сам у Београд одвео групу сељака из Мачката и том приликом први пут се кроз етер чула ова песма, коју су, по певању ових сељака, почели да бележе многи музичари, а међу њима први је записао Миодраг Васиљевић, познати фолклориста и музиколог. . . .¹²

И тако, колико музичара и бораца — толико и мишљења о овој песми. Што су мишљења била различита, донекле је и разумљиво јер је доста времена протекло од рата, а још више од почетка устанка! Међутим, ако су у том погледу различита мишљења, у једном су се сви слагали: песма је била убојито оружје у рату, готово исто онако као и пушка и бомба. Она није напуштала борце ни онда кад је пушка издала. Певана је уочи борбе и после успеха, пре и после окршаја, на маршевима, на фронту око опседнутог непријатеља, дакле и онда кад је међу борцима владала радост и када је срце могло да пуца од туге.

Борци су, заједно са народом, кроз песму казивали свој бол, своју радост и своје наде. Песма је била саставни део сваког марша и сваког јуриша. Она их је покретала напред и у најтежим ситуацијама, она је међу њима развијала и ковала другарство и није била само пратилац, већ и саставни део борбе народа. Партизани су с песмом улазили у село и тако остваривали свој први контакт с народом. . .

Тако су нам причали борци и о овој песми. Али, те лепе мисли и реченице нису нам много помагале да сазнамо оно што нам је циљ. Прегледали смо, затим, велику белу књигу¹³ да бисмо пронашли било какав податак о овој партизанској песми. Међутим, сем њеног целог текста на 508. страни, ништа друго нисмо могли пронаћи.

Кад је јавност била шире обавештена да трагамо за аутором ове партизанске песме, добили смо писмо од пољопривредног техничара Радована Пантелића. Он нас је замолио да пођемо с њим у село Дучаловиће и да разговарамо са човеком који је написао те стихове.

„Био сам болестан кад сте писали о непознатом аутору познате партизанске песме „Са Овчара и Каблара“, иначе бих дошао у Чачак да вам документујем да сам је ја певао и компоновао“ — биле су прве речи Момира Пантелића, тада шездесет петогодишњака.¹⁴

У дужем разговору са Момиром Пантелићем, сазнали смо многе занимљиве појединости из његовог живота. Оне су интересантне да би се, бар приближно, сазнало о каквом се човеку ради. Ево, шта он каже, мада своју биографију сматра „тако бурном да би била занимљива и за нашег нобеловца Иву Андрића“.

„Основну школу сам завршио у Марковици и, као одличан ђак, замењивао учитеља кад је отишао на вежбу. Три разреда гимназије учио сам у Нишу слушајући свог стрица код кога сам и становао. Школовање сам напустио 1912. године због рата. Пет пута сам, за време Шваба, протериван из свог места због схватања да треба заштити народ од пљачки и мучења. И увек ме је, некако, срећа служила да се жив вратим. Добро сам прошао и у другом светском рату јер сам остао жив и сачувао образ. После ослобођења, био сам као мајстор зидар на многим радним акцијама: у Железнику, у Новом Београду, затим на изградњи моста у Овчар-Бањи, амбуланте и задружног дома у Марковици. . .”

Као школован човек, што је била реткост за село почетком друге деценије овог века, Момир Пантелић није се раздвајао од књиге ни тада кад се определио да живи у селу. Иако је радио и живео на обронцима Овчара, он је читао дела Максима Горког, Толстоја, Пушкина . . . Његошев „Горски вијенац” је знао напамет. Био је, кажу, добар познавалац историје, географије, математике . . . Својевремено леп човек, школован и веома добар, Пантелић је посебно био омиљен и као добар певач. Сви су га волели. Кад се оженио, добио је три сина и четири кћерке. Желео је да их школује и жеља му се остварила: од седморо деце — четворо су интелектуалци! Сви на разним странама, а чика Мошо сам, у својој кући, у засеоку „Блаћанци”, остао да живи донкихотским животом.

Кад му рекосмо, у шали, да смо сазнали доста биографских података и да је време да разговарамо мало о песми, чика Мошо се извини, па настави: „Прву песму сам испевао 1916. године о Рудинама, месту које се налази на тремећи села Лучана, Дљина и Дучаловића. Ту су се годинама искупљали момци и девојке, чували стоку и певали песме и играли кола. И ја сам тамо одлазио и написао песму чији први стихови гласе:

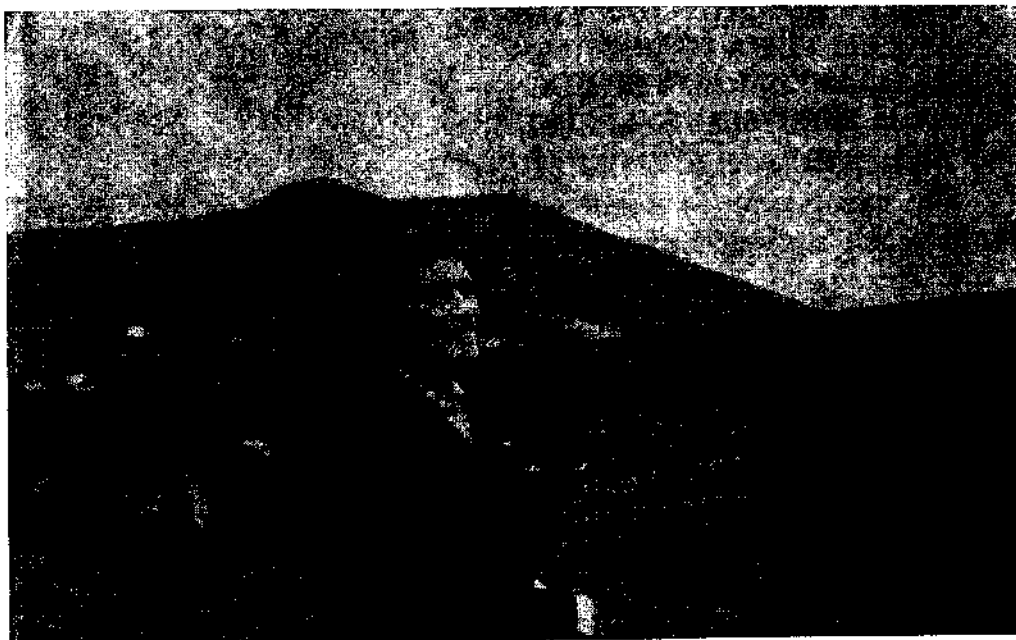
„Мила мајко, рано пробуди ме,
да ја идем сутра на Рудине”.

Потом су се низале песме једна за другом — читава гомила стихова. Мошо је сам давао и мелодију, односно „кајду” — како каже. То су обично чобанске песме које су, великом брзином, прелазиле границе села, општина и срезова, да би налазиле своје обожаваоце најчешће међу чобанима.

Таква једна песма настала је првог дана октобра 1941. године. Забележени су њени стихови на данашњем Тргу устанка, у центру Чачка, онда када су партизанске јединице први пут ослободиле овај

град и натерале немачке окупаторе да одступе према Краљеву. Ево како о томе прича Момир — Мошо Пантелић:

„Свега се сећам као да је било јуче. У Драгачеву је извршена мобилизација те, 1941. године, кад смо сви позвани на Локву, на планини Јелици. Тамо нам је речено да идемо ка Чачку и да је свеједно—ко хоће да иде у четнике или у партизане. Кренули смо ка Караули, а затим сишли до Лупњаче. У Чачку су већ вођене борбе, јер је Милеико Никшић с Љубићанима надирао преко Мораве. Ја сам замолио свога командира Будимира Чакаревића, учитеља из Марковице, да из Лупњаче одем у Чачак, да бих видео да ли ми је жива кћерка Станојка која је становала у граду. Чакаревић ми је написао објаву и пустио ме. Немци су већ били оступили. У граду сам сретао групе партизана, лепо обучене и добро наоружане. Видео сам и Милојицу Пантелића (сада генерал потпуковника ЈНА), кога сам много волео зато што је био одличан ђак и врло леп младић. Кад сам у стану нашао своју кћерку живу и здраву, кренуо сам, из чисте радозналости, у центар Чачка. Ту сам, на данашњем Тргу устанка, доживео

град и натерале немачке окупаторе да одступе према Краљеву. Ево како о томе прича Момир — Мошо Пантелић:

„Свега се сећам као да је било јуче. У Драгачеву је извршена мобилизација те, 1941. године, кад смо сви позвани на Локву, на планини Јелици. Тамо нам је речено да идемо ка Чачку и да је свеједно—ко хоће да иде у четнике или у партизане. Кренули смо ка Караули, а затим сишли до Лупњаче. У Чачку су већ вођене борбе, јер је Милеико Никшић с Љубићанима надирао преко Мораве. Ја сам замолио свога командира Будимира Чакаревића, учитеља из Марковице, да из Лупњаче одем у Чачак, да бих видео да ли ми је жива кћерка Станојка која је становала у граду. Чакаревић ми је написао објаву и пустио ме. Немци су већ били оступили. У граду сам сретао групе партизана, лепо обучене и добро наоружане. Видео сам и Милојицу Пантелића (сада генерал потпуковника ЈНА), кога сам много волео зато што је био одличан ђак и врло леп младић. Кад сам у стану нашао своју кћерку живу и здраву, кренуо сам, из чисте радозналости, у центар Чачка. Ту сам, на данашњем Тргу устанка, доживео

необичан приказ: гледао сам својим очима како догорева велика табла на којој је, све доле, стајао немачки знак V (Викторија — победа). Ускликнуо сам радосно и рекао гласно да се историја понавља, мислећи, притом, како је Танаско Рајић тучао и секао Турке у боју на Љубићу, а партизани Немце у Чачку. И док су партизани чаркали ватру да се немачки знак победе претвори у пепео, ја сам седећи писао песму која ми је тог тренутка, као и раније, била душевна храна. Јер, оно што је за Његоша био Ловћен (често сам тако мислио у себи!), за мене је био Овчар. Покушах да у песми повежем и Каблар, али ми кроз главу прође мисао да сам га увек раније мрзео због Михаила Чвркића, који је био председник општине (иначе је то рођени брат Војка Чвркића, министра у старој Југославији). Починио сам да пишем, цртао, писао, опет цртао и опет писао. Имао сам инспирацију, али сам зажелио да напишем добре стихове. На крају сам, ипак, повезао Овчар и Каблар, Љубић и Ужице. Ево тих, првобитно написаних, стихова:

**„СА ОВЧАРА И КАБЛАРА
ЧОБАНИЦА ПРОГОВАРА:
ДА САМ ПТИЦА ИЛ' ГОЛУБИЋ,
ДА ОДЛЕТИМ ДО НА ЉУБИЋ,
ДА ЈА ВИДИМ МОГА МИЛА
КАКО С ВОЈСКОМ ПАРАДИРА;
ДА САМ ТИЦА ГОЛУБИЦА,
ДА ОДЛЕТИМ ДО УЖИЦА
ДА ЈА ВИДИМ МОГ ДРАГАНА,
ЈЕ Л' ДОПАО ТЕШКИХ РАНА. . .”**

Кад сам у песми споменуо Мила, мислио сам на Милојицу Пантелића и на његову сестру Љубинку која је тада чувала овце на Овчару. Неколико дана касније ја сам ту песму показивао многим друговима, па је чак и певао са Радојком Мандићем и Боривојем Пантелићем¹⁵ из Дучаловића. Било је то у селу Дракчићима, кад смо водили заједничке борбе против Немаца у окупираном Краљеву. Као аутор ове песме, говорим вам искрено, тада нисам ни чуо за друга Тита да бих га спомињао у песми. То је моја, прва варијанта ове песме, а после је, за време рата и после њега, она у народу свакако дотеривана и допуњавана да би била како се данас пева.

Да је она дотеривана и допуњавана, односно да је имала свој еволутивни пут, тврдио нам је књижевник и песник нашег краја Бранко В. Радичевић. Наиме, он каже да је песма „Са Овчара и Каблара” „рам-песма”¹⁶ у коју су временом убациване речи имена и

места све док није постала онаква каква је. Са тим мишљењем се слажу и двојица просветних радника и фолклориста Драгачева¹⁷ који су прикупили драгоцене изворне податке о фолклору у овом крају. Они кажу да је сигурно ова песма настала на подручју Драгачева, да је прве њене стихове написао неки „дјевун“ (стари израз за народног песника и певача), што се види из речи које се веома често, као по неком правилу, употребљавају и у којима је карактеристична употреба деминутива („голубић“ — „тица“), затим речи које се изговарају из миља (милоште) као што су „миле“, „драги“ „драган“... Они су, у прилог Радичевићевом тврђењу да је то „рам-песма“, забележили и извесне податке за ову песму, за време рата, певали и неки четници у овом крају:

**„Са Овчара и Каблара
лепа Мара проговара;
нема борбе, нема рата
без Раковић—команданта...“¹⁸**

Ево, уосталом, како изгледа коначан, данашњи текст ове партизанске песме:

„Са Овчара и Каблара
чобаница проговара:
друже Тито бела лица,
кад ћеш доћи до Ужица.
Кад ћеш доћи у Ужице
и довести јединице?
Друже Тито, прими наске
у редове партизанске“.

Да би нас уверио у то да стално пише, Момир Пантелић нам је показивао и неке друге песме:

„Покрај пута врба расцветана,
под њом седи цура расплакана,
она седи покрај једног гроба,
и драгана оплакује свога:
Устај, драги, сунце на заранку,
да ти видиш твоју партизанку,
како плаче и за тобом цвили,
устај, драги, мој драгане мили...“

Слушали смо, потом, и песму „Школо“¹⁹ која је рецитована

после ослобођења. Заслужују пажњу и стихови једне друге песме коју је саставио овај песмопојац под насловом „Писмо оцу у заробљеништво.“²⁰

„Ево теби писмо пишем,
драги оче из Србије.
Код нас Немца више нема,
робовање више није.
Од Краљева преко Чачка,
па на нашу Овчар-Бању,
пролазише, драги оче,
пролазише ноћу, дању.
Наши веле да ће Немце,
нагнати их све на Дрину,
можда ћеш их једног дана,
видет', оче, у Берлину. . .”

Далеко би нас одвело да још цитирамо стихове овог народног песника. Желели смо, после разговора с њим, да сазнамо шта о партизанској песми „Са Овчара и Каблара“ каже и Милојица Пантелић,²¹ с обзиром да га Момир Пантелић спомине:

„Сматрам да је песма настала 1941.-1944.године у околини Чачка јер се везује за Овчар и Каблар, мада ја нисам чуо да је тада певана. Не сећам се да сам је чуо ни за време рата у Другој пролетерској бригади с обзиром да сам, после битке на Сутјесци 1943. године, где сам рањен, прешао у другу јединицу. Ипак, ја маслим да је народ творац ове песме . . .”

Драгачевски песник Момир Пантелић је свима причао да је он написао првобитне стихове ове партизанске песме. То причају и многи мештани из Дучаловића, Марковице и ширег Драгачева. Неки су га видели како плаче од узбуђења кад је одржан први Сабор сеоских трубача у Гучи и кад је за химну Сабора узета партизанска песма „Са Овчара и Каблара“.

Стари Момир Пантелић се разболео. Кад је осетио да му се приближила смрт, захтевао је да му посмртне остатке прати оркестар Прве трубе Драгачева и да му се на гробу одсвира његова песма „Са Овчара и Каблара“. Умро је 27. маја 1963. године, у три часа ујутро, а сахрањен 1. јуна на гробљу у селу Дучаловићима.

„Док смо га носили нас тројица његових синова и четврти

унук, сва четворица интелектуалци и комунисти, оркестар прве трубе Драгачева, са Десимиром Перишићем на челу, свирао је Леђинов посмртни марш. Над раком сам се, у име његово седморо деце и тринаесторо унучади, као и остале родбине, опростио ја завршавајући говор овим речима: „Нека и наш последњи опроштај с тобом, драги родитељу, буде с песмом коју си испевао у тешким и славним данима 1941. године. Свираће је, над твојим гробом, оркестар прве трубе нашег поноситог Драгачева“. И док је ковчег са његовим посмртним остацима спуштан у гроб, брдима и долинама Драгачева су одјекивали звуци трубача који су свирали партизанску песму „Са Овчара и Каблара...“²²

Ова популарна песма није само химна Драгачевског сабора сеоских трубача Србије, већ и читаве Западно-моравске долине, односно „партизанска рапсодија српског народа“. Звуци њене песме одјекују сваког дана и на таласима Радио-Чачка, јер се њима најављује програм.

На основу бројних мишљења и писања недељних и дневних листова,²³ може се извести закључак да је ову песму, ипак, написао Момир Пантелић, школовани сељак из Дучаловића. Песму су, потом, певали многи, дотеривали је и уобличавали, да би на крају била онаква каква је данас.

НАПОМЕНЕ

1. Драгољуб Јовашевић: „О народном музичком стваралаштву у чачанском крају“, часопис „Музика и школа“, гласило музичких педагога Загреба, година IX број 1/1964.

2. Лепосава Жунић: „Песме Ужичког партизанског одреда“, часопис „Промузыка“ број 7-8 /1965. Београд.

3. Саво Ј. Оровић: „Народне песме у ослободилачком рату и револуцији“, „Рад VIII конгреса Савеза фолклориста Југославије“ Титово Ужице 1961. године.

4. Саво Ј. Оровић: исто, у овом кореферату С. Оровића објављена је заједно са осталим партизанским песмама, али без коментара, и песма „Са Овчара и Каблара“.

5. Саво Ј. Оровић: исто

6. Др Душан Недељковић: „Развитак Ужичког народног стваралаштва“, „Рад VIII конгреса Савеза фолклориста Југославије“, Титово Ужице 1961. године.

7. Т. П. Вукановић: „Српске народне партизанске песме“, Врање 1966. године.

8. „Чачански глас“ број 1. од 1. јануара 1962. године.

9. Добросав Павић је погинуо у пролеће 1943. године на Пиришу, код

Прозора, као борац и руководилац хора у Првој чети Другог батаљона Друге пролетерске бригаде.

10. Мића Милошевић је погинуо 4. децембра 1943. године на Лиму, код Пријепоља.

11. Аутор ових редова има код себе десетак написаних и потписаних изјава о овој теми.

12. Драгољуб Јовашевић: „Песме народноослободилачке борбе“, часопис „Музика и школа“ број 2/1963, гласило музичких педагога Хрватске.

13. Зборник радова Етнографског института, Српска академија наука поводом 40. годишњице СКЈ.

14. „Написао сам песму на дан ослобођења Чачка“, „Чачански глас“ број 46 од 29. новембра 1962. године.

15. Боривоје Пантелић, из Чачка, потписао нам је изјаву у којој то поврбује.

16. Изјава Бранка В. Радичевића, књижевника из Београда.

17. Из рукописне збирке двојице просветних радника Драгачева, Радована М. Маринковића и Николе Стојића.

18. Предраг Раковић, командант Другог равногорског четничког корпуса, погинуо 25. децембра 1944. године у селу Миоковцима.

19. Ову песму је „декламовао“ његов син Љубомир Пантелић.

20. Рецитовао као бак 1945. године Милисав Пантелић.

21. Изјава генерал-потпуковника ЈНА Милојице Пантелића дата аутору ових редова.

22. Писмена изјава Момировог сина Милана Пантелића.

23. Градимир Петровић: „Драгачевска химна-велика тајна“, „Политика експрес“ од 30. августа 1969. године и Ранко Тодоровић: „Композитор, сељак из Дуцаловића“, „Вечерње новости“ од 31. августа 1969. године

L'ORIGINE DU CHANT DES PARTISANS CONNU «DE OVČAR ET KABLAR»

Voici plus de dix ans qu'on recherchait l'auteur du chant connu des partisans «De Ovčar et Kablar». Il a été très difficile d'arriver à la vérité, notamment où, quand et comment a été né ce chant, qui est l'auteur du texte et qui son compositeur. De nombreux entretiens avec les amateurs du chant populaire: musiciens, compositeurs et poètes et avec des combattants de la guerre de libération ont abouti à deux affirmations — il y en avait qui disaient qu'il s'agit d'un «authentique chant de berger», tandis que d'autres affirmaient que le chant est né dans les rangs des combattants de la Deuxième brigade des prolétaires. La chanson a rapidement, surtout après le 20 octobre 1945 — premier anniversaire de la libération de la capitale odate à laquelle elle a été diffusée par la Radio-Belgrade, gagné son public. Elle est devenu l'hymne du Concile de Dragačevo réunissant les trompettistes paysans de Serbie, réunion qui est une manifestation touristique intéressante dans cette région.

A l'époque de la recherche de l'auteur de ce chant populaire parmi les partisans, Momir Pantelić, paysan cultivateur et poète de Dučalović à Ovčar a déclaré avoir écrit ces vers le 1-er octobre 1941 à l'occasion de la libération de Čačak par les partisans. Il a chanté ensuite cette chanson avec ses camarades, qui le confirment d'ailleurs. Ce premier texte ne mentionne pas le nom du camarade Tito, car la chanson a eu sa voie d'évolution. Etant donné ce qui précède on peut affirmer que Momir Pantelić est l'auteur des premiers vers de la chanson «De Ovčar et Kablar» aujourd'hui si populaire.

Milan Đoković

S O M M A I R E

1. — Milena Ikodinović — LES FOUILLES DE PROTECTION DE LA NECRO- POLE DE LUČANI —	3
2. — Dušanka Ranković — Vučićević — CONTRIBUTION A L'ETUDE DE LA VIERGE DE GRADAC —	17
3. — Dragomir Popović — ORIGINE ET SIGNIFICATION DU NOM ČAČAK	25
4. — Radomir Stanić — LE MONASTERE KOVILIE — — — — — — — — — —	33
5. — Dušanka Ranković — Vučićević — SOURCES GRAPHIQUES DE LA PE- INTURE MURALE DANS LA NEF DE L'EGLISE DU MONASTERE NI- KOLIA SOUS KABLAR —	55
6. — Nadežda Pešić — Maksimović — UNE FORME ANACHRONIQUE DE L'ARCHITECTURE POPULAIRE — CAVE A VIN D'ATENICA — — — — —	63
7. — Dragomir Popović — LA MAISON SEIGNEUR JOVAN OBRENOVIĆ A LA LUMIERE DE NOUVELLES DONNEES — — — — — — — — — — — — — —	77
8. — Arh. Bogdan Nestorović — LE VIEUX ÉDISCE DÉPARTEMENTAL A ČAČAK —	87
9. — Miodrag Lazarević — JOVAN OBRENOVIĆ A L'EPOQUE DE SLUTTES POUR LA LIBERATION ET AU MOMENT DE LA FORMATION DU POUVOIR DU PRINCE MILOŠ — — — — — — — — — — — — — — — — — —	91
10. — Mile Mojsilović — LA SITUTAION DES TRANSPORTS A ČAČAK ET DANS LES ENVIRONS —	107
11. — Radomir Stanić — NASTAS ĐORĐEVIĆ — UN CONSTRUCTEUR DI XIX SIEKLE PEU CONNU —	155
12. — Radojko Nikolić — INSCRIPTIONS SUR DE MALADIES — — — — —	163
13. — Ratko Vlastelica — SUR LE PREMIER ACCORD ENTRE LES PARTI SANS ET TCHETNIKS EN 1941 — — — — — — — — — — — — — — — — — —	169
14. — Milan Đoković — L' ORIGINE DU CHANT DES PARTISANS CONNU »DE OVČAR ET KABLAR« —	189